

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

НІКОЛАЄНКО ОКСАНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 811'42: 811.124'02

**ОРАТОРСЬКИЙ ДИСКУРС У ДАВНЬОМУ РИМІ:
КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНИЙ
ВИМІРИ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОМОВ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДОБИ)**

Спеціальність 10.02.14 – класичні мови. Окремі індоевропейські мови

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
філологічних наук

Науковий керівник
СОБУЦЬКИЙ Михайло Анатолійович,
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОРАТОРСЬКОГО ДИСКУРСУ В ДАВНЬОМУ РИМІ ІІІ–І СТОЛІТЬ ДО НАШОЇ ЕРИ	12
1.1. Історико-культурні передумови розвитку та формування ораторського дискурсу в давньому Римі	12
1.1.1. Історія формування античної риторики	12
1.1.2. Історико-культурна ситуація ІІІ–І століть до н.е. як передумова становлення та розвитку красномовства в республіканському Римі	16
1.1.3. Найвизначніші представники ораторського дискурсу та їх ціннісні орієнтири	24
1.1.4. Взаємодія мови та культури як текстотвірний чинник	40
1.2. Поняття дискурсу в гуманітарних науках. Визначення терміна “дискурс” у лінгвістиці	45
1.2.1. Сучасні підходи та методи дослідження дискурсу	57
1.2.2. Типологія дискурсів на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки	64
1.3. Виділення ораторського дискурсу з-поміж інших дискурсивних типів	68
1.3.1. Жанрова характеристика ораторського дискурсу	75
1.3.2. Прагматичні цілі ораторів республіканської доби та використовувані ними стратегії спілкування	80
Висновки до першого розділу	86
РОЗДІЛ 2. ПРАГМО-СТИЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕКСТІВ ОРАТОРСЬКОГО ДИСКУРСУ ДАВНЬОГО РИМУ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОМОВ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДОБИ)	90
2.1. Лексико-стилістичні особливості промов	90
2.1.1. Функціонування загальноновживаної лексики та термінологічних одиниць у текстах ораторського дискурсу	91
2.1.2. Експресивність лексичних засобів мови як засіб впливу на адресата	99
2.1.2.1. Стилістичне навантаження синонімів та антонімів у текстах ораторського дискурсу давнього Риму	106
2.1.3. Лексичний склад мови текстів ораторського дискурсу республіканського Риму	111

2.2.	Найпродуктивніші словотворчі моделі в текстах ораторського дискурсу	114
2.3.	Прагматика морфологічної семантики текстів ораторського дискурсу	117
2.3.1.	Займенник	120
2.3.2.	Дієслово	124
2.4.	Прагматика синтаксичної семантики текстів ораторського дискурсу	132
2.4.1.	Прості, складні речення та періоди в текстах ораторського дискурсу республіканської доби	133
2.4.2.	Фігури думки та слова, притаманні текстам ораторського дискурсу Республіканської доби	142
2.5.	Тропи в текстах ораторського дискурсу республіканської доби	153
2.5.1.	Лінгвокультурологічні аспекти аналізу метафор і фразеологізмів у текстах ораторського дискурсу давнього Риму	158
2.6.	Невербальні засоби комунікації, зафіксовані в текстах ораторського дискурсу республіканської доби	163
	Висновки до другого розділу	165
	ВИСНОВКИ	169
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	177

ВСТУП

У зв'язку з необхідністю врахування всіх факторів і чинників комунікативних процесів значне місце в наукових розробках ХХІ століття посідають проблеми дискурсу. Теорія дискурсу бере свій початок від концепції Е. Бенвеніста, де були розмежовані план розповіді та план дискурсу. Як самостійний об'єкт дослідження в гуманітарних науках дискурс розглядався в 60–70-х роках ХХ століття. Сьогодні інтерес до цього явища не послаблюється, а навпаки, посилюється, зокрема, внаслідок потреби уточнити й конкретизувати термін “дискурс”, висвітлити дискурсивну типологію.

Актуальні питання дискурсології вивчали такі відомі лінгвісти, як З. С. Харріс, М. Фуко, М. Пеше, Е. Бенвеніст, П. Серію, Т. А. ван Дейк, Н. Д. Арутюнова, Ю. С. Степанов, В. З. Дем'янков, В. І. Карасик, О. С. Кубрякова, А. А. Кібрик, М. К. Бісімалієва та інших. В Україні проблеми дискурсу досліджуються в працях О. Селіванової, К. Серажим, Т. Воропай, О. Кучерової, О. Ільченко та інших. Значна кількість наукових розвідок присвячена розробці окремих типів дискурсу – публіцистичного (І. Соболева), газетного (В. В. Пілик), правового (Н. К. Кравченко), судового (Т. Скуратовська), суспільно-політичного (Н. М. Попова), філософського (А. С. Шадчина), медичного (С. В. Вострова) Інтернет-дискурсу (Н. Г. Лукашенко) тощо. Незважаючи на численні дослідження, що проводились європейськими й американськими науковцями, у рамках сучасної лінгвістичної науки ще й досі немає загальноприйнятого визначення терміна “дискурс” та не існує єдиної загальновизнаної типології дискурсів.

Актуальність дисертаційної теми визначається загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних студій на з'ясування природи такого багатовимірного явища, як дискурс, виділення його типів і підтипів. Вивчення античних джерел із точки зору сучасної комунікативної лінгвістики, теорії дискурсу дозволяє по-новому поглянути на природу,

функції цих текстів та оцінити їх значущість для сучасного читача. Дослідження ораторського дискурсу давнього Риму дозволить повною мірою усвідомити особливості розвитку та функціонування античної риторики, механізми дії, функції, які вона виконувала. Водночас, враховуючи, що ораторське мистецтво в добу Республіки мало міметичний характер, вивчення ораторського дискурсу дозволить простежити процес формування власне римського красномовства, поглибити уявлення про особливості комунікації, спосіб мислення та наміри комунікантів у давньому Римі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане в межах теми Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка “Розвиток і взаємодія мов та літератур в умовах глобалізації” (код 06 БФ 044-01), затвердженої Міністерством освіти і науки України.

Мета і наукові завдання дослідження. Головною метою роботи є встановлення особливостей ораторського дискурсу республіканської доби Риму шляхом розкриття прагматики функціонально-стилістичних характеристик текстів цього дискурсу, що сформувались у певних історико-культурних умовах.

У руслі реалізації поставленої мети, ми поставили перед собою **такі завдання:**

- з'ясувати історико-культурні передумови виникнення ораторського дискурсу в Римі, описати політичну та культурну ситуацію III–I століть до н.е;
- продемонструвати ціннісні орієнтири римського суспільства III–I століть до н.е., що сформувались у певних історико-культурних умовах;
- розглянути сучасні підходи до розуміння поняття “дискурс” для подальшої його дефініції;
- з'ясувати місце ораторського дискурсу в сучасній дискурсній типології та описати ораторський дискурс як підвид інституційного дискурсу, вказавши його характерні риси;

- визначити жанрові різновиди ораторського дискурсу;
- проаналізувати прагматичні інтенції мовців ораторського дискурсу;
- здійснити комплексне прагма-стилістичне дослідження текстів, притаманних даному типу дискурсу, на лексичному, морфологічному й синтаксичному рівнях;
- виділити найхарактерніші для текстів ораторського дискурсу давнього Риму риторичні фігури та тропи;
- виокремити основні стратегії, використовувані ораторами у промовах для досягнення своєї прагматичної мети;

Об'єктом дослідження є ораторський дискурс республіканської доби Риму як складне, багатогранне явище.

Предмет дисертаційного дослідження – прагматика використання за певних комунікативних умов мовних форм, що належать різним ярусам мови, з метою забезпечення емотивності та експресивності висловлювання.

Матеріалом дослідження послужили 62 текстових фрагмента М. Катона, 15 фрагментів Г. Гракха, 1 фрагмент С. Гракха, 1 фрагмент Ц. Лелія Сапієнса, 1 фрагмент М. Емілія Лепіда Порцини, 1 фрагмент П. К. Сципіона Назіки Серапіона, 1 фрагмент М. Емілія Скавра, 1 фрагмент Ц. Папірія Карбона Арвіні, 1 фрагмент С. Сульпіція Руфа, 2 фрагменти М. Целія Руфа, 1 фрагмент Ц. Тіція, 5 фрагментів Г. Юлія Цезаря, 1 фрагмент М. Цецилія Метелла Македонка, 2 фрагменти Ц. Меммія, 1 фрагмент Л. Новія, 3 фрагменти Сципіона Африканського Старшого, 6 фрагментів Ц. Сципіона Африканського Молодшого, 3 фрагменти Кв. Цецилія Метелла Нумідіка, 1 фрагмент Фаворина, 5 фрагментів Л. Ліцинія Красса, 2 фрагменти Г. Юлія Цезаря Страбона, 1 фрагмент Ц. Аврелія Котти, 2 фрагменти М. Юнія Брута, 1 фрагмент М. Антонія, 1 фрагмент Т. Мунация Планка, 2 фрагменти Ц. Ліцинія Кальва, 1 фрагмент Ц. Фаннія, 1 фрагмент Л. Емілія Павла, 1 фрагмент Х. Манція, 1 фрагмент Л. Емілія Павла Македоніка, 4 фрагменти Ц. Асінія Полія, 3 фрагменти М. Валерія Месалли Корвіни, 1 фрагмент П. Каннуція, що дійшли до нас у творах пізніших

авторів (Aulus Gellius “Noctes Atticae”), а також зібрані у книгах таких дослідників, як Н. Malkovati “Oratorum Romanorum fragmenta” та Н. Mayer “Oratorum Romanorum fragmenta”, загальним обсягом 1100 рядків друкованого тексту.

Методи дослідження. У роботі застосовано комплекс методів у рамках міждисциплінарного підходу:

- *метод поняттєвого моделювання* дозволив визначити зміст термінів “дискурс”, “ораторський дискурс” за даними словників, спеціальної літератури;
- *дискурс-аналіз* застосований із метою моделювання предметного поля ораторського дискурсу республіканського Риму, встановлення основних учасників комунікації та визначення позамовних факторів розгортання дискурсу;
- *метод контекстуального аналізу* допоміг з’ясувати прагматичні функції мовних одиниць відповідно до їхньої ролі в текстах ораторського дискурсу;
- *описовий метод* залучений для інвентаризації, класифікації, систематизації одиниць мови та для опису їх функціонування в текстах промов;
- *кількісний метод* задіяний при проведенні підрахунків мовленнєвих актів, що функціонують в ораторському дискурсі, задля з’ясування їх функціональної ієрархії та продуктивності.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що:

- уперше матеріалом дослідження слугували текстові фрагменти промов ораторів III–I століть до н.е.;
- здійснено авторський переклад фрагментів промов ораторського дискурсу з латинської на українську мову;
- вперше проведено комплексний аналіз ораторського дискурсу республіканської доби Риму на лексичному, морфологічному та синтаксичному рівнях відповідно до намірів адресантів;

- визначено та систематизовано ціннісні орієнтири римського суспільства III–I століть до н.е., що сформувалися під впливом культури, філософії, політики.

Теоретичне значення проведеного дослідження полягає в тому, що визначення характерних рис ораторського дискурсу є внеском у розробку питань комунікативної лінгвістики й теорії дискурсу. З'ясування основних семантичних і прагматичних особливостей цього дискурсу, розкриття інтенціонального змісту висловлень комунікантів ораторського дискурсу сприятиме подальшому розв'язанню проблем теорії дискурсу. Зібрані та проаналізовані в роботі матеріали, зроблені узагальнення та висновки допоможуть досить повно продемонструвати особливості процесу зародження та функціонування ораторського мистецтва в давньому Римі III–I століть до н.е.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані філологами, істориками, культурологами та іншими фахівцями у процесі вивчення латинськомовних джерел III–I століть до н.е., а також у навчальному процесі як матеріал при читанні курсів і спецкурсів із римської літератури, римської культури, риторики та текстології.

Апробація роботи здійснювалася у формі доповідей на щорічних Всеукраїнських наукових конференціях за участю молодих вчених у Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, 11 квітня 2007 р., 9 квітня 2008 р., 14 квітня 2011 р.), на Міжнародній науковій конференції “Національна культура у парадигмах семіотики, мовознавства, літературознавства, фольклористики” (м. Київ, 24 жовтня 2007 р.), на Міжнародній науковій конференції “Рецепція наукової спадщини професора Станіслава Семчинського і сучасна філологія” (м. Київ, 19–20 травня 2011 р.), на V Міжнародній науковій конференції “Пріоритети германського та романського мовознавства” (м. Луцьк, 3–5 червня 2011 р.), на Міжнародній науково-методичній конференції “Класична філологія у

контексті сучасності” (м. Чернівці, 6–7 жовтня 2011 р.), а також при попередньому обговоренні розділів дисертації на засіданнях кафедри загального мовознавства та класичної філології Інституту філології (листопад 2010 р., червень 2011 р.).

Публікації. Основні положення й результати дослідження відображені в семи наукових статтях автора, опублікованих у фахових виданнях України.

На захист виносяться такі положення:

1. Передумовою виникнення та формування ораторського дискурсу в Римі був активний розвиток грецької риторичної науки зі своїми сформованими правилами красномовства, розробленими стилями та жанрами промов. Римське ораторське мистецтво III століття до н.е. мало міметичний характер. Цьому сприяла й система освіти в Римі, й політична ситуація в державі загалом.

2. Ціннісна система ораторів республіканської доби сформувалась у результаті тих історико-культурних умов, що побутували у III–I століттях до н.е., – це розвиток правової сфери, торгівлі, недосконалість освіти, політична нестабільність, військові сутички та ін. У текстах ораторського дискурсу простежуються матеріальні, духовні, суспільно-політичні ціннісні орієнтири тогочасного суспільства, їх ієрархія.

3. Ораторський дискурс є окремим типом інституційного дискурсу, оскільки промови досліджуваного дискурсу відбуваються в рамках певної інституції (народні збори, сенат, суд) та відображають ідеї, спосіб мислення, ціннісні орієнтири, поведінку та інше членів соціальної спільноти. Ораторський дискурс є інтердискурсивним і має свої характерні особливості.

4. Тексти ораторського дискурсу належать до публіцистичного стилю ораторського підстилю. За жанровим різновидом промови поділяються на такі мовленнєві жанри, що відповідають трьом видам античного красномовства: дорадче красномовство (політична промова), епідейктичне красномовство (похвальна промова), судове красномовство (судова промова).

5. Дослідження будь-якого типу дискурсу неможливе без урахування прагматичних аспектів. Прагматичні наміри адресанта-оратора базуються на поєднанні іллокутивного та цільового компонентів. Мовленнєві акти як конституенти ораторського дискурсу залежно від мети адресанта поділяються на репрезентативи, директиви, комісиви, експресиви, декларативи, інтеррогативи, вердиктиви.

6. Тексти ораторського дискурсу республіканського Риму вирізняють особливості організації інформації на лексичному, морфологічному, синтаксичному рівнях, осмислені в семантико-прагматичному аспекті.

7. Прагматичні наміри мовців реалізуються за допомогою риторичних прийомів, які поділяються на фігури слова, фігури думки, тропи.

8. Для досягнення своїх прагматичних намірів оратори республіканської доби використовували такі стратегії впливу: інформування, підкреслення компетентності, авторитетності автора, вираження негативного чи позитивного ставлення до зображуваного, привернення уваги слухачів, заклик аудиторії до певних дій, позитивна самопрезентації та негативна чи позитивна презентації інших, створення контрасту, включення опонента в бесіду, формування розкритої точки зору. Ті чи інші стратегії застосовуються письменниками більшою чи меншою мірою у залежності від жанрового різновиду промов.

Основна мета й завдання зумовили **структуру** дослідження. Дисертація складається зі вступу, двох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (234 позиції, із них 21 іноземними мовами). Повний обсяг дисертації складає 199 сторінок, з яких 176 займає основний текст.

У **вступі** обґрунтовується вибір теми дисертації та її актуальність, визначається головна мета дослідження й конкретні завдання, об'єкт, предмет, методи і прийоми лінгвістичного аналізу, розкривається наукова новизна, теоретична та практична цінність, зазначається структура роботи.

У **першому розділі** розглядаються основні проблеми визначення поняття “дискурс” у сучасній лінгвістичній науці; викладаються теоретичні та методологічні підходи до його аналізу; подаються типологічні класифікації дискурсів; обґрунтовується виділення такого типу дискурсу, як ораторський і визначаються його характерні особливості та жанрові різновиди; описуються історико-культурні передумови формування ораторського дискурсу; вказуються ціннісні орієнтири комунікантів республіканської доби та їх прагматичні інтенції.

У **другому розділі** роботи аналізується здатність лексичних, морфологічних, граматичних та стилістичних мовних одиниць формувати семантико-прагматичний зміст дискурсу за певних комунікативних умов. Визначаються основні мовні стратегії впливу на численних адресатів в ораторському дискурсі республіканського Риму.

У **висновках** до кожного розділу та в загальних висновках подаються основні результати дослідження та окреслюються його подальші перспективи.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ОРАТОРСЬКОГО ДИСКУРСУ У ДАВНЬОМУ РИМІ
III–I СТОЛІТЬ ДО НАШОЇ ЕРИ

1.1. Історико-культурні передумови розвитку та формування ораторського дискурсу в давньому Римі.

Коли мова йде про пізнання історичного минулого, це означає, що загальні закономірності, які його визначають, відкриті історичною наукою, пізнаються глибше, якщо розглядаються, по-перше, у тісному взаємозв'язку з їх реальним суб'єктом – живою людиною і, по-друге – через її повсякденну діяльність. Зрозуміти людину як соціально детерміновану, історично конкретну особистість, зрозуміти внутрішні емоційно-психічні стимули її суспільної поведінки і, разом з тим, зрозуміти тексти, що є результатом її діяльності і відображенням її внутрішнього світу, неможливо без розгляду оточуючих її обставин, без дослідження історичного побуту, всього історико-культурного тла, на фоні якого формувались погляди, ціннісні орієнтири цієї людини.

1.1.1. Історія формування античної риторики.

Уже в ранній період класичної доби розпочалися пошуки засобів дієвості мови та прагнення до теоретичного обґрунтування її закономірностей. У V столітті до н. е. у Греції сформувалася культура монологічного мовлення, у цей самий час Кораком і Тисієм із Сиракуз написаний твір, що вважається першим підручником з риторики. Корак був відомим державним діячем, він уклав збірник “загальних місць” – хрестоматію прикладів, які можна використовувати у промові. Його учень Тисій видав теоретичний посібник, що дає рекомендації відносно структури

ораторських виступів. В Афінах риторичну науку розвивали, насамперед, софісти Горгій (485–380 рр. до н.е.) і Протагор (480–410 рр. до н.е.). Горгій розробив прийоми ораторської художньої прози для збільшення її поетичної виразності та психологічного впливу на слухачів. Запропоновані ним стилістичні засоби отримали назву “горгіанських фігур”, до яких належать: аналогічні за змістом і формою фрази, ізоколія, періоди-антитези, поширений гомеотелевтон, ритмічне завершення речень. Промови Горгія слугували взірцями урочистого красномовства та декламації. Протагор же увів у риторичну науку свої релятивістські принципи і визначив завдання риторики – доведення власної точки зору за будь-яку ціну і будь-якими засобами.

Молодшим сучасником софістів-риторів був визначний оратор Лісій (445–380 рр. до н.е.), який написав близько двохсот промов. Лісій вважався взірцевим оратором судового красномовства, майстром психологічно точних характеристик типажів своїх сучасників [4, с. 3]. У жанрі урочистого красномовства відзначився Ісократ (436 – 338 рр. до н.е.), особливостями стилю якого є використання складних періодів, ритмічне членування промови. З 391 року до нашої ери Ісократ навіть відкрив власну школу в Афінах, де юнаки протягом трьох або чотирьох років навчалися риториці.

Одночасно з розвитком теорії риторики, у класичній Греції досягає розквіту практичне красномовство. Визначним оратором-практиком був політичний опонент Ісократа Демосфен (384–322 рр. до н.е.). Демосфен відомий як судовий оратор та політичний ідеолог антимакедонської партії в Афінах. Три промови проти Філіппа Македонського та три Олінтійські промови уславили його як пристрасного борця за свободу Греції. Для манери Демосфена характерні використання ефектних засобів прикрашання мови, ретельне дотримання ритміки, раціональне використання стилів, тонке відчуття міри, літературний смак, експресія і пафос при виголошенні тексту. Промови Демосфена вважаються взірцем високого політичного красномовства, прототипом парламентського красномовства Європи нового й новітнього часів [4, с. 4].

Проблеми риторики не залишали байдужими й представників інших літературних жанрів. Так, Сократ (V–IV століть до н.е.), хоча не був ні ритором, ні софістом, зробив значний внесок у розвиток риторики своєю практичною розробкою методів публічної полеміки, які лягли в основу його знаменитих бесід. Для Платона (484–424 рр. до н.е.) риторичні принципи його сучасників-софістів були втіленням аморальності. Платон гостро критикував риторику як мистецтво, позбавлене етичних принципів і моральних чеснот і вважав, що для оратора важливіше розрізняти поняття добра і зла, ніж уміти застосовувати правила красномовства. Арістотель (384–322 рр. до н.е.) займав нейтральну позицію в оцінці риторики й розглядав її як уміння захистити себе та допомогти торжеству справедливості. Його трактат “Риторика” у 3-х книгах містить наукові основи риторики, формулювання основних задач, принципів і прийомів мистецтва красномовства.

Із втратою Грецією незалежності, з часу македонського завоювання, риторика втратила своє прикладне значення інструмента в боротьбі політичних сил. В елліністичному суспільстві риторика почала розвиватись як філософська, “академічна” дисципліна й одночасно стала претендувати на звання “науки над науками” [1, с. 22]. У містах Малої Азії виник новий стиль красномовства – азіанський, пишний і настільки ж штучний витвір, як і його антипод – аттикізм, що пуритично зберігав принципи класицизму.

Творцем і теоретиком азіанізму вважається Гегесій із Магнезії (III століття до н.е.). Цьому стилю властиві пишномовність, перевантаження ефектами та орнаментациєю, незвична патетика, надмірна метафоризація та інші ознаки, які для греків асоціювалися з Азією. З часом опозиція азіанізму зростала, і у II столітті до н.е. настав час торжества аттикізму.

Прихильники аттичного стилю надавали перевагу простоті та ясній манері викладу. Одним з adeptів аттикізму був відомий викладач риторики Гермагор із Темноса (II–I століть до н.е.), який розробив систему риторики в 6-ти книгах, в основу якої поклав розробку логіко-юридичних тлумачень,

систему аргументації. Вершини свого розвитку в риторичній аттиці досяг у творчості Діонісія Галікарнаського (I століття до н.е.–I століття н.е.), який написав у риторичному стилі “Римські старожитності” у 20-ти книгах і відомий трактат із риторики “Про сполучення слів”. Його твори містили історико-літературні факти, що охоплюють період історії Риму від легендарних часів до 264 р. Діонісій, описуючи літературні стилі, значущість звукових властивостей мови, намагався врахувати естетичні якості мови, поєднуючи у своєму аналізі вивчення форми слова із його внутрішнім змістом [103, с. 41–42].

Початком римського красномовства вважається III століття до н.е. – республіканська доба Риму. Римська риторична наука на той час запозичила здобутки греків у галузі красномовства і разом із системою освіти стала одним з її найважливіших предметів. Період Республіки є перехідним етапом від грецьких запозичень до вироблення власне римського зразка ораторського мистецтва, тому цікаво та актуально простежити поступовий розвиток риторики в цей період. До того ж процес становлення римської риторичної традиції збігається з часом протиборства азіанізму та аттикізму, що відображається в текстах промов доби Республіки.

Виробившись у республіканському Римі, власне римське красномовство досягло свого апогею у творчості Цицерона (106–43 рр. до н.е.), відомого не лише як оратор, а як і видатний теоретик риторики. Серед шести праць Цицерона з питань ораторського мистецтва найважливіші “De oratore” та “Orator ad Brutum”. У риторичній науці він вбачав високе мистецтво й істинну філософію життя. Мова Цицерона вважається зразком класичної латинської прози, якій притаманні всі позитивні якості азіанізму й аттикізму. Його промови відзначаються чіткістю побудови, логічною почленованістю періодів, ритмічністю клаузул, вишуканістю стилістичних барв та неперевершеним почуттям міри і смаку.

В епоху Імперії риторика поступово втрачала зв'язок із суспільним життям і переходила у предмет шкільної освіти. Вже в часи Августа

риторика перетворюється в науку для навчальних аудиторій, а не для публічних виступів. Про це свідчить праця М. Ф. Квінтіліана “*Institutio oratoris*” у 12-ти книгах, присвячена всебічному навчанню оратора риторичних вправ, починаючи від дитячих років. Зокрема, зверталася увага на те, як слід ділити промову, логічно вибудувати, прикрасити тропами та фігурами, підібрати відповідний стиль викладу.

Наступний етап піднесення антична риторики переживала в часи другої софістики (II століття н.е.). Остання ж епоха розквіту риторики – IV ст. н.е., час співіснування язичницького та християнського світоглядів.

1.1.2. Історико-культурна ситуація III–I століть до н.е. як передумова становлення та розвитку красномовства в республіканському Римі.

Історію становлення та розвитку ораторського мистецтва періоду Республіки можна частково відтворити за творами Цицерона “Брут”, “Оратор”, “Про оратора” [193]. Цей період також описаний у посібнику Т. І. Кузнецової “Ораторське мистецтво у Давньому Римі” [98], де здійснено ідейно-художній аналіз основних праць із теорії ораторського мистецтва та творів римських ораторів. Т. І. Олійник в авторефераті кандидатської дисертації “Римське красномовство III–I століть до н. е., включаючи Цицерона” також побіжно згадує імена ораторів цього періоду, подаючи водночас історичний коментар до кожного [133]. Частково знайомлять нас із видатними промовцями того часу (Катоном Старшим, Гаєм Гракхом, М. Антонієм, Л. Ліцинієм Крассом, Кв. Гортензієм) М. М. Покровський в “Історії римської літератури” [143] і Н. Ф. Дератані в “Історії римської літератури” [63]. За кордоном цією проблемою займалися французький дослідник А. Берже [214], який поверхово охарактеризував римських ораторів, даючи багато матеріалу по історії та культурі Риму досліджуваного періоду. Перше зібрання фрагментів промов обробив Г. Майер у праці

“Oratorum romanorum fragmenta” [234], де він коротко розглядає діяльність 158 римських ораторів. Найповніше зібрання фрагментів промов видала дослідниця Х. Малковаті у праці “Oratorum romanorum fragmenta” [231, 232, 233], де вона згадує 176 ораторів і подає інформацію про їх життя та діяльність, а також наводить цитати з творів інших античних письменників, що характеризують ораторів республіканської доби чи їх промови. Однак усі ці дослідники висвітлюють діяльність римських ораторів, процес розвитку ораторського мистецтва з точки зору культури, історії, не вдаючись до ґрунтовного аналізу текстів.

Звертаючись до античності, не можна не згадати певних особливостей античного суспільства. Найпомітнішою особливістю є наближення господарської, державно-політичної, особистої, повсякденно-побутової сфер. В античному світі вони так природно і глибоко проникали одна в одну, що розділити їх неможливо. Початково “Рим був абсолютно західною цивілізацією прагматизму й натиску. Це була відмінна від елліністичної культура, цивілізація індивідуальностей, але не колективу” [89, с. 109].

Після встановлення республіканського устрою верховним господарем проголошувався римський народ, поступово формувалися головні інститути республіканської державності. При цьому в Римі почали загострюватися соціальні конфлікти, що переросли у війни з італійськими племенами, десятирічну війну з вейями із середини III століття до н. е. та війну з Карфагеном (Пунічні війни). Після завершення другої Пунічної війни в історії Риму розпочався один із найнебезпечніших періодів – військові дії не припинялися і римська держава була у стані повного занепаду. Рим протягом майже всього республіканського періоду “жив війною і заради війни” [83, с. 12]. Хоча війна була актом воєнно-політичним і, з одного боку, виснажувала державу, з іншого – вона давала надію на грабунок, здобич, збагачення громадянам і, разом з тим, виробляла особисте ставлення кожної людини, кожної сім’ї до цих подій, тому була фактом господарсько-економічного життя римлян не менше, ніж фактом політики їх держави [83, с. 12].

Після остаточної перемоги не лише над Карфагеном, але й над Грецією, Сирією, Єгиптом, Галлією, Іспанією Римська республіка розквітла, усі захоплені землі, багатства, раби потрапили до рук багатіїв, що посприяло економічному розвитку держави. У цей період спостерігається також розвиток римської літератури, зокрема й риторики, та культури, що є наслідком знайомства римлян з художніми цінностями Греції [71, с. 11–15].

Початком римського красномовства, а отже, і початком формування ораторського дискурсу, за свідченням Цицерона, слід вважати III століття. Ця доба відзначалася значною демократизацією республіканського устрою, завдяки чому красномовство швидко охопило всі ланки суспільного й політичного життя та стало звичайною потребою державного діяча, полководця, захисника, кожного громадянина [133, с. 3]. Гостра політична, суспільна боротьба, що зростала з III–I століть до н.е., відображалась ораторським мистецтвом доби Республіки і посприяла утворенню різноманітних шкіл та напрямків у цій сфері.

Поряд із суспільно-політичними прийомами, що стимулювали розвиток ораторського мистецтва в республіканському Римі і визначили його характер, існував грецький вплив, який особливо посилювався після встановлення панування Риму над елліністичним світом. До нового красномовства грецького типу Рим прийшов у період громадянських воєн. Римська демократія – вершники і плебеї – у своїй боротьбі проти сенатської олігархії потребували дієвого ораторського мистецтва. Виникнувши на національно-римському ґрунті, римське красномовство, як одна з форм ораторського дискурсу, остаточно розвинулось і сформувалося під впливом грецького ораторського мистецтва за допомогою грецької риторичної науки.

Письменники Риму, у тому числі й оратори, були органічно пов'язані з грецькою літературою та культурою. Самі римляни вказують на свій зв'язок із грецькими праобразами, що нібито “надає їм право громадянства у світі культури” [2, с. 9]. Але для них (римлян) наслідування – це змагання не просто між діячами римської літератури та грецькими попередниками, але й

між римською та грецькою літературами в цілому. Спочатку “римляни почали створювати літературу грецького типу своєю рідною мовою, поза сферою грецької мови. Але потім, кодифіковані риторикою та поетикою норми грецької літератури, підпали під подальшу універсалізацію, відособлюючись не лише від свого етнічного та географічного ґрунту, але й від свого мовного субстрату” [3, с. 15].

Грецький вплив на свідомість римлян відмічався ще з раннього дитинства. Адже система освіти римської держави була такою, що дітей-хлопчиків до семи років навчав “педагог” – переважно старий раб-вільновідпущеник, зазвичай грек, щоб не лише навчитися гарним манерам, але й оволодіти грецькою мовою.

Із семи років діти з родини багатіїв виховувались під наглядом своїх батьків, бідніших хлопчиків віддавали в початкову школу. Початкові школи з’явилися у стародавній Італії досить рано: вже у V столітті до н. е. будь-хто міг відкрити свою школу, оскільки офіційного дозволу на таку діяльність не вимагалось. Держава не втручалась у систему навчання, функція контролю за якістю освіти була покладена лише на батьків. Початкова школа давала примітивні знання граматики, арифметики та виробляла навички читання і письма. Учителем виступала людина вузького світогляду, переважно італієць за походженням. Після закінчення такої школи діти бідноти починали працювати. Решта ж переходила до другого етапу – школи граматики. Обов’язком учителя-граматика було навчити юнака правильно розмовляти та писати й ознайомити з літературою, особливо з поезією. На відміну від початкової школи, у школі граматики вчитель користувався повагою серед своїх учнів, він мав широке коло зацікавлень, займався письменницькою діяльністю чи був критиком.

Отримавши “середню освіту” в граматика, хлопчик переходив у риторську школу. Риторику завезли до Риму греки, риторики як латинської науки не існувало. Такі школи відкривали грецькі ритори, але доступні вони були не кожному, адже такі заняття коштували недешево, до того ж

вимагалось досконале знання грецької мови. Однак дуже швидко заможні батьки відчули необхідність саме у знаннях риторики, оскільки це допомагало успішно будувати політичну кар'єру. Вершиною оволодіння знаннями у школі риторики був самостійний виступ учня перед публікою. У школі закладалися моральні норми та формувалися ціннісні орієнтири, якими юнаки керувалися протягом усього життя.

Після закінчення цієї школи юнака віддавали під опіку впливової особи, він здобував практичний досвід, а потім ішов служити до армії. Таким чином, шлях до популярності і влади пролягав через форум, який на той час був торговим та політичним центром. За свідченнями істориків, “на форумі виступали оратори, на форумі збиралися громадяни для виборів, на форумі штовхались безробітні і любителі міських чуток” [67, с. 193].

Як бачимо, не кожен громадянин міг досягти успіху, здобути популярність. Попри військові перемоги, необхідно було досконально оволодіти силою слова під керівництвом мудрого наставника-грека і вміти себе проявити в певний час. Виховання будь-якого юнака базувалося, перш за все, на ціннісних орієнтирах правлячої верхівки, моральних нормах суспільства. До того ж постійна боротьба всередині держави, війни за землю не сприяли гармонійному розвитку особистості, у залежності від ситуації на політичну арену виходили ті чи інші представники як влади, так і народу, змінюючи політичні орієнтири та суспільні моделі розвитку.

Така система освіти сприяла тому, що римська культура республіканського періоду набувала двомовності, найбільш високопоставлені римські родини розмовляли та читали грецькою мовою, що вважалось ознакою освіченості; з іншого боку, завдяки діяльності вчених-філологів латинська мова починає виробляти свій категоріальний апарат, здатний передати всі тонкощі елліністичної культури й наукової традиції. Набуває популярності заняття літературою, оскільки вже тоді в ній вбачали ефективну зброю, що здатна слугувати державі і вихованню римського патріотизму [67, с. 316]. Вже з I століття до н.е. римська література заявляє

про себе як глибоко самобутнє явище зі своєю національною специфікою. У той самий час, красномовство набуває надзвичайної популярності, причому перевага надається прозовим жанрам [52, с. 94].

Від доцицеронівського періоду розвитку римського ораторського дискурсу історія зберегла багато імен ораторів, значно менше відомостей про них, велика кількість фрагментів і жодної цілої промови [186, с. 8].

Матеріал, який дозволить відтворити історію ораторського мистецтва у Римі до Цицерона, охоплює 3 групи джерел:

1) фрагменти промов, що збереглися у творах пізніших авторів (Авл Геллій, Макробій та ін.);

2) історичні огляди ораторського мистецтва, складені античними письменниками, а також відгуки про окремих ораторів, що зустрічаються у промовах, листах, творах істориків і риторів (діалог Цицерона „Брут”, фрагменти твору Светонія “Про риторів”, “Діалог про ораторів” Тацита і твір Квінтіліана “Про освіту оратора”);

3) промови ораторів і політичних діячів, що вкладені в їх уста пізнішими біографами (Светонієм, Плутархом) та істориками (Тітом Лівієм, Полібієм) [71, с. 163].

Красномовство республіканського періоду можна поділити на два етапи:

1) діяльність ораторів III–II століть до н.е. (оратори консервативно-республіканського угруповання та оратории-демократи);

2) діяльність ораторів кінця II – початку I століття до н.е.

До першого етапу належить діяльність Аппія Клавдія Сліпого, Кв. Фабія Максима, П. Корнелія Сципіона Африканського Старшого, Кв. Цецилія Метелла, М. Порція Катона Старшого, Л. Емілія Павла, Г. Лелія, П. Корнелія Сципіона Молодшого, Тіберія Семпронія Гракха (батька), Тіберія Семпронія Гракха, Гая Папірія Карбона, Гая Семпронія Гракха, Кв. Муція Сцеволи, М. Юнія Брута.

У кінці III – на початку II століття до н.е. особливої популярності набувають саме політичні промови, як один із жанрів ораторського мистецтва. Цьому сприяє соціально-політична боротьба в державі, розпад суспільстві на дві ворогуючі партії оптиматів і популярів, підсилення ролі народних зборів [63, с. 90]. Але політика й політичне життя у Римі не було окремо виділеною областю чи професійною сферою. Навпаки, специфіка відносин полягала в тому, що політика не виокремлювалась із життя взагалі, і політична діяльність для активного та повноправного римського громадянина була не тільки необхідною, але й єдино можливою формою самовираження, самодіяльності. Саме через це для римської суспільної свідомості політика завжди зливалась із загальнолюдським і визначалася через нього [185, с. 43–44].

Уже в середині II століття до н.е. зростає значення судового красномовства. У першій половині існування Республіки суд чинив магістрат, його рішення потім можна було оскаржити на народних зборах. Натомість народні збори керувались емоціями, легко піддавалися хвилинним настроям, оскільки ніяких формальних норм для них не існувало. Але все ж, судове красномовство поступово виділяється в особливий жанровий різновид ораторського мистецтва зі своїми риторичними законами. З часом починають укорінюватися постійні судові комісії – *quaestiones perpetuae*.

До другого етапу належить діяльність таких ораторів, як М. Антоній, Л. Ліциній Красс, Кв. Муцій Сцевола, Л. Марцій Філіпп, Г. Аврелій Котта, Кв. Гортензія Гортал, П. Сульпіцій Руф та інші.

До 80 р. до н.е. політичні конфлікти активно впливали на розвиток усіх сфер життя і в галузі літератури остаточно вилились у боротьбу між грецькою та латинською школами красномовства. Грецька освіта була доступна здебільшого представникам заможних і знатних сімей, тому на початку I століття до н.е. проти неї протестують представники народу. Реакція проти грецької освіти в кінці II і на початку I століття мала на меті демократизацію ораторського мистецтва: друг Марія, Плотій Галл, відкрив

школу латинської риторики. Проти цього у 92 р. виступили представники аристократії, два цензори, – відомий на той час оратор Ліциній Красс і Доліцій Агенобарб: вони видали декрет, що забороняв латинським учителям красномовства викладання риторики латинською мовою [71, с. 168]. Ці та інші обставини дещо загальмували розвиток власне римської ораторської майстерності, але все-таки, не змогли перешкодити її поступовому зростанню.

Якщо зважати на існуючі дефініції риторики, що сформулювалися в історично визначені періоди розвитку ораторського мистецтва, то оратори першого етапу, швидше за все, розуміли риторик у як “мистецтво переконання”. Ядром *officium oratoris* є концепт переконання, який демонструвала давньогрецька риторика. Друга група визначень риторики пов’язана більшою мірою з особливостями власне римської цивілізації. Розуміння ораторського мистецтва як “*ars bene dicendi*” характерне для ораторів другого етапу. Bene тут означає оптимізацію мовлення як щодо результату комунікації, так і з точки зору його естетичної характеристики. З цього часу риторика починає свій рух у бік посилення інтересу до літературно-мовного компонента тексту [152, с. 15–16]. Таким чином, оратори першого періоду надавали перевагу високому та простому стилям мовлення, де основними принципами були розчулити слухача (*movere*), пояснити та переконати (*docere*). Оратори ж другого періоду прагнули перш за все до красивого мовлення й мали на меті принести слухачеві насолоду (*delectare*).

1.1.3. Найвизначніші представники ораторського дискурсу та їх ціннісні орієнтири.

Період III–I століть до н.е., як ми вже зазначали, відзначався значною демократизацією республіканського устрою і, разом з тим, гострою суспільно-політичною боротьбою всередині римської держави. У результаті

протистояння грецької та римської культур виробляються власне римські ціннісні установки, до яких звертаються політики, оратори. Апеляція до системи цінностей у давньому Римі була досить ефективною зброєю у виступах різної тематики, тому дослідження змін у системі цінностей, а також вивчення ціннісних понять є досить цікавою та однією з найменш досліджених лінгвістичних проблем, особливо коли це стосується текстів, віддалених від сучасного читача.

Під цінностями ми розуміємо “критерії та способи оцінки позитивного або негативного значення об’єктів оточуючого середовища для людини, групи, суспільства в цілому, яке визначається не властивостями цих об’єктів, а їхнім залученням до сфери людської діяльності, інтересів та потреб, соціальних відносин. Цінності знаходять своє відображення у вигляді моральних принципів та норм, ідеалів, установок та цілей” [173, с. 1473].

Сам термін “цінності” увів у науковий обіг німецький учений М. Вебер, який вважав, що головним, визначальним у суспільстві має бути не загальне для усіх явище, тобто закон, а щось значуще. При цьому критерієм значущого виступають цінності, які у свою чергу є усвідомленням певних інтересів. У сфері інтересів можна оцінювати предмет з точки зору добра або зла, істини чи брехні, краси або потворності. М. Вебер розглядає цінності як явище історичне, що певною мірою визначає епоху, час [36, с. 27]. З цим важко не погодитись, адже цінності обов’язково включають у себе оцінку змісту у світі інтересів суспільства в цілому, а також певної верстви населення. Цінності не лише впливають на пізнання та оцінку явищ, а й визначають норми взаємовідносин людей, устрій суспільного життя.

Завдяки ціннісним орієнтирам у будь-якому суспільстві формуються різного рівня мотиви й цілі людей, визначаються засоби їхнього забезпечення. Цінності є регулятором громадської життєдіяльності, служать критеріями вчинків громадян. Цінності виступають одним із факторів розгортання політичної історії. Джерелом цінностей вважається суб’єкт і його воля, почуття, розумний вибір, матеріальні блага, політична та

громадська позиція тощо. Цінність постає орієнтиром і регулятором суспільно-політичного та громадського буття. Сутність цих цінностей складає культуру. Цінності мають велике коло функцій: інтеграція, соціалізація, комунікація, організація. Природа цінності-суб'єктивно-об'єктивна: цінність виростає з потреби та набуває ідеалізованих рис, стає взірцем. Людська діяльність цілепокладальна, саме це об'єднує цінність із потребою й інтересом. Потреба – усвідомлення чи переживання нестатку, інтерес – орієнтація за умови задоволення потреб. Мета – спонукання до активності, що забезпечить розв'язання проблеми. Цінність завжди містить емоційні переживання: відбувається внутрішнє освоєння життєвих ситуацій, емоції перетворюються на стійкі почуття. Цінність – це одночасно і ставлення до об'єктивних речей, і сама річ. Відмінність цінності від цілі: перша є належною й тому духовно піднесеною, ціль – проективно-технологічна. Цінність не характеризується істинністю чи хибністю. Структура цінності: знання (про світ, політику), оцінка (відповідність дійсним потребам), емоційний компонент [149, с. 128].

Виходячи з цього, можна вважати, що цінності за своїми функціями не лише націлені в майбутнє. Вони діють також як культурні традиції, звичаї, усталені норми, завдяки чому забезпечується зв'язок із минулим, що має особливе значення при вихованні патріотичних почуттів, успадкуванні родинних обов'язків у їх моральному значенні.

Цінності є одним із найголовніших теоретичних понять та центральним компонентом емпіричного дослідження в соціальних науках. Це – саме той об'єкт, при вивченні якого об'єднують свої зусилля психологи, соціологи, лінгвісти, оскільки такі поняття, як цінності, установки, ієрархія цінностей, ціннісні орієнтації, знаходяться в тісному зв'язку та взаємній зумовленості.

Якщо говорити про типологію та ієрархію цінностей, то повної їх завершеної систематизації в науковій літературі не існує, адже є велика кількість різноманітних аксіологічних концепцій, кожна з яких подає свої класифікації цінностей. Ми, наслідуючи науковців М. М. Підлісного та

В.І. Шубіна, виділяємо: 1) за характером видів або сфер людської діяльності: матеріальні, соціально-політичні та духовні цінності. До матеріальних цінностей належать матеріальні блага, призначені для задоволення безпосередніх потреб людини у засобах для життя, а також умови й фактори, що забезпечують споживання та виробництво цих благ. До соціально-політичних цінностей відносять явища і стан соціального та політичного життя суспільства, що забезпечує його функціонування та відтворення як власне людського утворення. Духовні цінності – це такі явища, які постають об'єктами духовного виробництва, продукти якого покликані задовольняти потреби людей у “духовній” їжі [141, с. 62–63]. Структурним компонентом духовних цінностей є моральні цінності та норми суспільства; 2) за ступенем загальності або за характером суб'єкта ціннісного ставлення ми виділяємо загальнолюдські та етноспецифічні цінності. Поняття загальнолюдських цінностей у сучасній лінгвокультурології називаються архікультурами. Це універсальні елементи когнітивної системи, які мають однакове ціннісне значення для всіх націй та етнічних спільнот [41, с. 38]. Загальнолюдські цінності входять до складу всіх культур, характеризуючи те загальне, що існує в усіх культурах, та водночас несуть на собі відбиток особливості кожної конкретної культури [46, с. 77]. Звертання до загальнолюдських цінностей забезпечує зближення комунікантів, а дискурс, в якому вони вживаються, найефективніший [215, с. 196]. За допомогою ж етноспецифічних цінностей визначається специфіка певного суспільства; 3) за ставленням адресанта та суспільства до ціннісної установки виділяються позитивні та негативні цінності.

Оскільки оратори республіканської доби відрізнялися своїм походженням, рівнем освіти, політичними поглядами, то і їх ціннісні установки дещо різнилися. Так, ми хочемо відтворити ціннісні орієнтири ораторів консервативно-республіканського угруповання та ораторів-демократів.

До найвизначніших ораторів консервативно-республіканського угруповання належить М. П. Катон. Марк Порцій Катон Старший (234–149 р. до н.е.) був першим римським письменником-прозаїком, який вирізнявся енциклопедичною широтою інтересів, першим істориком, який писав латинською мовою, автором праць із медицини, сільського господарства, військової справи, юриспруденції. Катон був не лише талановитим державним діячем (квестор 240-го, едил 199-го, претор 198-го, консул 195-го, цензор 184-го рр. до н. е.), але і талановитим полководцем. Консерватор, він повставав проти будь-яких нововведень, закликаючи слідувати давній простоті і зберігати чистоту звичаїв [98, с. 10–11]. Катон не підтримував еллінофільське угруповання Сципіонів і був переконаний, що захоплення греками і всім грецьким несе національну небезпеку для Риму. Але на схилі років він все-таки йде навчатися до греків, займається грецькою наукою [98, с. 12].

Основна рекомендація, яку Катон давав молодому оратору, полягає у словах: *rem tene, verba sequenter* (знай справу, слова прийдуть). І сам він, перш за все, виходив із сутності справи, його промови завжди досягали поставленої мети [98, с. 13].

До найвизначніших ораторів демократичного угруповання слід віднести, насамперед, братів Гракхів. У другій половині II століття до н.е. внутрішні протиріччя в римському суспільстві чимраз дужче загострюються, що призводить до посилення демократичного руху, який у 133–132 рр. очолюють Гракхи [71, с. 166].

Тиберій та Гай Гракхи, як і Катон, належать до тієї категорії ораторів-політичних діячів, красномовство яких взаємодіяло з їх політичною діяльністю і вірно слугувало державним інтересам [98, с. 17].

Вихідці зі знатного плебейського роду Семпроніїв, сини Тиберія Гракха – цензора, двічі консула, тричі тріумфатора, внуки Сципіона Африканського Старшого, вони зрозуміли необхідність демократичних реформ і виступили проти сенатської більшості. Ця епоха значно відрізнялась від епохи Катона:

грецька освіченість і ораторська підготовка не викликали ворожої настороженості [98, с. 17].

Брати під керівництвом своєї матері Корнелії, доньки Сципіона Африканського Старшого, отримали блискучу освіту й виховання. Гракхи були близькі до кола Сципіона Еміліана, їх учителями були греки – філософи-стоїки ритор Діофан Мітіленський і Блоссій із Кум, вони зазнали впливу елліністичної філософії і соціально-політичних ідей греків. Цицерон згадує їх як одних із найбільш красномовних ораторів в історії римського ораторського мистецтва [98, с. 18].

Тиберій-оратор був відомий своєю стриманістю і поміркованістю у промовах, Гай же усплавився як патетичний оратор. Фрагментів промов Тиберія не збереглося. Вони відомі з переказів Плутарха та Аппіана [97, с. 18]. Тиберій був убитий напередодні другого дня виборів у народні трибуни під час збройного зіткнення, і тіло промовця разом з тілами його соратників було викинуте в Тибр [186, с. 32].

Гай Гракх виступив продовжувачем справ брата, але діяв сміливіше та послідовніше. З його іменем пов'язаний новий підйом демократичного руху в Римі. Гай був на 9 років молодше за Тиберія (народився у 154 р. до н.е.). Юнаком він воював під керівництвом Сципіона Еміліана під Нумацією: у 133 р. був тріумфіром, у 126 – квестором у Сардинії. Повернувшись самовільно до Риму, став народним трибуном у 123 і 122 рр. [98, с. 22].

Майже кожна промова Гая Гракха, як і промови Тиберія, пов'язана з подіями в його політичній діяльності: ранні промови містять пропозиції того чи іншого закону, пов'язані з чийось захистом; пізніші спрямовані проти опонентів або на свій захист. Плутарх підкреслює надзвичайну силу красномовства Гая і розповідає про його вчинок, підкреслюючи, що Гай здійснив революцію в ритуалі поведінки оратора на зібранні: пропонуючи свій закон про суди і висловлюючи при цьому особливу пристрасть, він, наперекір звичаю, “повернувся обличчям не до сенату, чи коміція, а до

форуму, де був народ, перевернувши цим державний устрій з аристократичного в демократичний” [142, с. 318].

У найбільших уривках промов увага звертається головно на глибину змісту й критичну загостреність. Хоча фрагменти різняться за стилем, однак їх об’єднує дух викриття, що наповнює кожне слово [98, с. 25].

Для свого часу Гая Гракха можна назвати майже досконалим оратором, особливо, якщо враховувати глибину змісту його промов, їх критичну гостроту, зв’язок із життєвими проблемами того часу. Все те, що відомо про Гая Гракха із фрагментів його промов та інших джерел, створює враження, що найхарактернішими рисами його стилю були природність, простота та щирість.

Вивчаючи тексти ораторського дискурсу, а саме промови М. Катона, ми відзначили, що Катону, як представнику консервативно-республіканського угруповання, невластиво виокремлювати будь-які матеріальні цінності. Навпаки, він вирізнявся прагненням до скромності в побуті: *“si quid est quod utar, utor; sin non est, egeo”* [231, р. 197] – якщо є щось, чим я маю можливість користуватися, я користуюсь; якщо ж немає – я обходжуся (М.Р. Cato “De sumptu suo”). Відповідно, критикуючи своїх політичних супротивників, письменник підкреслює їх надмірну увагу до матеріального: *“sed si omnia ... avaritiae atque pecuniae causa fecit, ejusmodi scelera nefaria, quae neque fando neque legendo audivimus”* [231, р. 172] – але якщо це все ... зробив через жадібність і заради грошей, то такого роду злочини ми не зможемо ні читати, ні розповідати (М. Р. Cato “De Ptolomaeo minore contra Thermum”). Гроші в республіканському Римі набувають дедалі більшої ваги, особливо актуальним стає питання хабарництва, Катон наголошує: *“honorem emptitavere”* [231, р. 180] – вони досягають честі підкупом (М. Р. Cato “De signis et tabulis”).

Любов до грошей також підкреслює і представник демократичного угруповання Гай Семпроній Гракх. У його промовах окремо можна виділити ті випадки, коли те чи інше слово або словосполучення, що відноситься до

ціннісного поняття, пронизує значні уривки тексту чи весь виступ, стає його лейтмотивом. Як зазначає О.М. Холод, за допомогою таких часто повторюваних ключових лексем здійснюється маніпулятивний вплив на реципієнта, адже ці слова, крім функції поєднання, впливають на емоційну сферу слухачів і закарбовуються в їх пам'яті [192, с. 155]. Показова в цьому відношенні промова “Відмовляння від Ауфеевого закону”, в якій викривається корупція в боротьбі за каппадокійський престол. Історія промови така: на звільнене місце було два претенденти – Мітрідат, понтійський цар, і віфінський цар Нікомед. Народний трибун Ауфей у своєму законопроекті пропонував віддати престол Мітрідату, Г. Гракх же своєю промовою показує необ'єктивність такого рішення і продажність народного трибуна. Оратор, агітуючи проти прийняття Ауфеевого закону, протиставляє себе і тих супротивників, що виступають за цей закон. За допомогою лексичних повторів, а також синтаксичного повтору структури речення оратор протиставляє сповідувані ним і пріоритетні для нього духовні цінності (*honos, existimatio bona*) прагненням суперників (*pecunia, pretium et praemium*), викриваючи їх жадібність: *“verum peto a vobis non pecuniam, sed bonam existimationem atque honorem. Qui prodeunt dissuasuri, ne hanc legem accipiatis, petunt non honorem a vobis, verum a Nicomede pecuniam; qui suadent, ut accipiatis, hi quoque petunt non a vobis bonam existimationem, verum a Mithridate rei suae pretium et praemium”* [232, р. 137] – я ж вимагаю від Вас не грошей, але гарної репутації та честі. Ті, що виступають, відмовлятимуть, щоб Ви не приймали цей закон, просять від Вас не честі, а лише Нікомедові гроші; ті, що радять, щоб ви прийняли, також просять не від вас гарної репутації, але від Мітрідата прихильності та платні своїм маєткам (G. Grachus “Dissuasio Legis Aufeiae”).

Занепад моральних устоїв римської правлячої верхівки демонструє також промова Г. Гракха “Про обнародування законів”, в якій викривається свавілля римських магістратів у провінції: *“his annis paucis ex Asia missus est, qui per id tempus magistratum non ceperat, homo adulescens pro legato. Is in*

lectica ferebatur. Ei obviam bubulcus de plebe Venusina advenit et per iocum, eum ignoraret, qui ferretur, rogat, num mortuum ferrent. Is id audivit, lecticam jussit deponi; struppis, quibus lectica deligata erat, usque adeo verberari jussit, dum animam efflavit. Ea luxurii causa ajunt institui” [232, р.140] – за ці нечисленні роки з Азії було відправлено тих, хто за весь цей час не був обраний до магістрату, замість посла (була відправлена) молода людина. Його несли на ношах. Назустріч йому від венузійського народу йшов волопас і, оскільки не знав, кого несуть, жартома спитав, чи не мертвого несуть?! (Той), коли це почув, наказав покласти ноші й бити волопаса крученими ремнями, якими ноші були зв’язані, доти, поки той не помер. Кажуть, що це так вчинив через розбещеність (G. Gracchus “De legibus promulgatis”). Як наслідок всезагальної продажності оратор демократичного угруповання демонструє в цій промові одну з моральних вад, що характеризувала провладну верхівку республіканського Риму – *luxuria* (розбещеність, потяг до розкоші), і зазначає, що її виникнення залежить від виховання в сім’ї: “*per quod apparet, eum ab eo, quod est luxuries, luxurii patrio casu dixisse*” [234, р. 235] – чому вона (розбещеність) з’явилась, він сказав, що від того, що є потяг до розкоші, багаті ж – що через спадковість (G. Gracchus “De legibus promulgatis”). На цю вадку вказують також інші оратори: “*luxuria crescere*” [232, р. 149] – розгнужданість зростає (Favorinus “Suasio legis Liciniae de sumptu minuendo”); “*praefecti popinae atque luxuriae*” (там само) – начальники харчевні і розгнужданості (Favorinus “Suasio legis Liciniae de sumptu minuendo”).

Поряд із матеріальними та духовними цінностями у фрагментах промов проступають суспільно-політичні орієнтири. До загальнонаціональних суспільно-політичних цінностей ми відносимо архікультуреми “сім’я”, як основну складову суспільства. Сім’я в давньому Римі виступала оберегом високих моральних норм і ставлення до неї було дуже шанобливим, особливо це стосувалося кровних родичів, насамперед батька та матері. Ставлення до своєї сім’ї передають такі фрагменти промов:

“suos parentes amat” [232, р. 144] – він любить своїх батьків; *“tu matri meae maledicas, quae me peperit?”* [232, р. 144] – ти будеш моїй матері лихословити, яка мене народила?; *“mater mea, quae mihi tum carissima tum dulcissima fuit”* [233, р. 183] – моя матір була для мені найдорожчою і найсолодшою! (С. Asinius Pollio *“Oratio pro Liburnia”*). Походження в Римі відіграло не останню роль, тому дуже часто в промовах ораторського дискурсу, наводячи аргументи на захист того чи іншого діяча, оратори не забували згадати про його походження, наприклад: *“summo genere natus”* [232, р. 191] – народжений знатним родом (про Гнея Доміція Агенобарба) (Helvius Mancianus *“In L. Scribonium Libonem”*). Інколи ця інформація дещо перебільшувалася, зокрема у похвальних промовах, в яких вказувалося родство з богами: *“nam ab Anco Marcio sunt Marcii Reges, quo nomine fuit mater; a Venere Julii, cujus gentis familia est nostra”* [233, р. 113] – царі Марції походять від Анка Марція, чиє ім'я було у матері; Юлії ж – від Венери, від якої походить наша сім'я (G. Julius Caesar *“Laudatio Juliae Amitae”*).

Що ж стосується дружини, то жінка в Римі періоду Республіки була безправною, певною мірою, власністю чоловіка, й ставлення до неї було відповідне, про що, зосібна, свідчить промова М. Катона *“Про посаг”*: *“in adulterio uxorem tuam siprehendisses, sine iudicio impune necares; illa te si adulterares sive tu adulterarere, digito non auderet contingere, neque jus est”* [231, р. 212] – якщо ти спіймав свою дружину на зраді, ти без збитків для себе і без судового вироку можеш її вбити; але вона тебе, якщо ти їй зрадиш без її зради, не наважиться і пальцем торкнутися (М. Р. Cato *“De dote”*). Метою укладання шлюбу для римського чоловіка було продовження роду, про що свідчить промова *“Про збільшення потомства”*: *“si sine uxore (vivere) possemus, Quirites, omnes ea molestia careremus”* [231, р. 221] – якби ми змогли (жити) без жінки, Квірити, усі ми не мали б тих неприємностей (Q. Caecilius Metellus Macedonicus *“De prole augenda”*).

Ставлення до власних нащадків було дещо інакшим, батько завжди виступав на захист своїх дітей: *“patris dictum sapiens temeritas filii”*

comprobavit” [232, р. 215] – мудре слово батька схвалить легковажність сина (С. Papirius Carbo Arvina “Contio tribunica”).

Ще однією суспільно-політичною загальнолюдською цінністю є поняття “праця”. У текстах ораторського дискурсу ця архікультурема реалізується за допомогою трьох лексем – *opus*, *labor*, *factum*. *Opus* та *labor* виступають у промовах синонімами й означають безпосередньо діяльність, виконання якоїсь роботи, зусилля, а *factum* – результат праці, певне діяння, вчинок. Найкраще це ціннісне поняття описане в промовах М. Катона, адже він відзначався як суворий охоронець чистоти моральних принципів та звичаїв римської держави. Архікультурема “праця” в його текстах набуває особливого значення, наприклад: *“advorsae res edomant et docent, quid opus siet facto”* [231, р. 191] – нещастя приборкують і вчать, що праця повинна бути діянням (М. Р. Cato “Pro Rhodiensibus”); *“si quis vos per laborem recte feceritis labor ille a vobis cito recedet, bene factum a vobis, dum vivitis, non abscedet”* [231, р. 158] – якщо ви щось зробили працею добре, то ця праця від вас швидко відійде, гарне ж діяння, поки житимете, від вас не відійде (М. Р. Cato “Oratio quam habuit Numantiae apud equites”). Остання промова виголошена серед вершників, очевидно, під “працею” мається на увазі проходження військової служби. Таким чином, оратор і полководець спонукає своїх воїнів до подвигів, натякаючи на можливість уславитися перемогою, до якої прагнули всі римляни. Праця ж була для Катона не лише безпосереднім виконанням якоїсь роботи по господарству чи на землі, але й гарантом недоторканості римських володінь: *“cum et vobis et omnibus, qui hanc rem publicam salvam volunt, maxime vivo opus est, Quirites”* [231, р. 228] – тому і вам, і усім, хто хоче, щоб ця держава була неушкодженою, Квіріти, праця є найбільшим життям (Africanus minor “Laudatio Q. Fabio Maximo scripta”). Апелювання до цього поняття здійснюється також за допомогою афоризмів, наприклад: *“verumvero inter offam atque herbam, ibi vero longum intervallum est”* [231, р. 212] – так, дійсно, від колоска до пирога шлях дуже довгий (М. Cato “De aedilibus vitio creatis”); *“saepe audiivi inter os atque offam*

multa intervenire posse” [231, р. 212] – часто я чув, що між потом і шматком багату може трапитись (М. Cato “De aedilibus vitio creatis”). Очевидно, таке позитивне сприйняття праці та заохочення до неї можна пояснити походженням самого автора, адже М. Катон народився у провінції й походив із плебейського роду. Ще з юнацьких років він займався сільським господарством, уважаючи раціональне землеробство головною основою міцності римської держави. Тому ставлення до праці в нього було надзвичайно шанобливе і це поняття займало не останнє місце в системі Катонівих доблестей (virtutes): “*ego jam a principio in parsimonia atque in durtia atque industria omnem adulescentiam meam abstinui*” [231, р. 170] – я вже з самого початку всю свою молодь утримував у бережливості, у строгості й у працелюбстві (М. Р. Cato “De suis virtutibus contra L. Thermum”). Навіть поняття гарного громадянина для Катона включало любов до праці: “*vir bonus est, M. filii, colendi peritus, cujus ferramenta splendent*” [231, р. 126] – гарна людина, сину, це той, хто помер від обробляння (землі), чия залізна зброя виблискує (М. Р. Cato “Oratio ad filium”). Однак Катон не єдиний оратор, у текстах якого зустрічається ця лексема. Г. Юлій Цезар у своїх промовах також відмічає необхідність та важливість праці, а також зазначає її нестачу, що певної мірою вказує на занепад цього ціннісного орієнтиру наприкінці I століття до нашої ери: “*equidem mihi videor pro nostra necessitate non labore, non opera, non industria defuisse*” [233, р. 112] – звичайно ж, мені здається, що нашої потреби не вистачає ні праці, ні діяльності, ні трудолюбства (С. Julius Caesar “Oratio, qua Plautium rogationem suasit”).

Поняття “держава” належить до загальнолюдських цінностей, але у промовах ораторського дискурсу воно набуває етноспецифічних особливостей. За характером сфер людської діяльності ми відносимо поняття “*res publica*” (держава) до суспільно-політичних цінностей. Піклування про місто та про власну державу в республіканському Римі “зберігає риси культу домашнього Генія” [191, с. 169], тобто держава вважається певною мірою

живою істотою, на її день народження приносяться особливі жертви, піклуватися про неї є обов'язком і водночас честю для будь-якого громадянина: *“praeterea pro re publica, pro scapulis atque aerario multum rei publicae profuit”* [231, р. 182] – крім того, заради держави, заради верхівки та державної скарбниці він значно державі допоміг (М. Р. Cato *“Si se M. Caelius tribunus plebes apellasset”*); *“sic enim nos perpetuam felicitatem rei publicae et laete huic precari existimamus”* [233, р. 193] – так і ми вважаємо, що ми молимося за цілісне щастя держави та її благополуччя (М. Valerius Mesalla Corvinus *“Oratio ad Augustum”*).

У творах ораторського дискурсу словосполучення *“res publica”* іноді виступає синонімом до *“populus Romanus”*, наприклад: *“Jovem optimum maximum Junonemque reginam et Minervam precatus sum ut, si quid adversi populo Romano inmineret, totum in meam domum converteretur”* [231, р. 219] – я молюсь найвеличнішому Юпітеру і цариці Юноні, і Мінерві, що, якби щось неприємне для римського народу наблизилось, нехай усе повернеться до мого дому (L. Aemilius Paulus *“Oratio quam de rebus a se gestis apud populum habuit”*), та до слова *“patria”*: *“si consul est, qui consulit patriae, quid aliud fecit Optimus?”* [234, р. 68] – якщо консул є (тим), хто дає поради батьківщині, то що ж зробив Опімії? (L. Licinius Crassus *“Oratio in C. Papirium Carbonem”*).

Марк Порцій Катон, звітуючи про свої витрати, головним доказом на свою користь вважає піклування про державу: *“videsis in quo loco res publica siet, uti quod rei publicae bene fecissem”* [231, р. 197] – чи ж ти не бачиш, у якому стані держава, чи що я вже зробив краще для держави? (М. Р. Cato *“De sumptu suo”*).

Поняття *“res publica”* включало два взаємопов'язаних елементи: з одного боку, це уособлення права, закону і свободи, а з іншого – певні державні органи (народне зібрання, сенат, магістрати) [52, с. 38]. Враховуючи таку подвійну природу, авторитет держави був беззаперечний: *“tu dicere solebas sacram esse rem publicam: quicumque eam violavissent, ab*

omnibus esse ei poenas persolutas” [232, р. 215] – *ти мав звичку казати, що держава – священна: хто б її не ображав, усі понесуть покарання* (C. Papirius Carbo Arvina “Contio tribunica”).

Рідне місто та його могутність було найбільшою цінністю для римлянина. Для ідеологічного життя римського суспільства велике значення мав час між Пунічними війнами. Його можна охарактеризувати як час формування патріотичної самосвідомості римських громадян [187, с. 70].

Відповідно, усі політичні діячі та й звичайні люди прагнули насамперед бути добрими громадянами. Використання такого словосполучення по відношенню до якоїсь особи вважалося найбільшою похвалою: *“non si Opimium defendisti, Carbo, idcirco te isti bonum civem putabunt*” [232, р. 170] – *і оскільки ти не захищаєш Онімія, Карбон, тому тебе вважатимуть там гарним громадянином* (L. Licinius Crassus “Oratio in C. Papirium Carbonem”). Римські громадяни несли відповідальність за свою державу, як зазначив у своїй промові представник консервативного угруповання М. Катон: *“rem publicam reddimus*” [234, р. 21] – *ми відображаємо державу* (M. P. Cato “Suasio in legem populi”).

Що ж стосується етноспецифічних суспільно-політичних цінностей, то до цієї групи ми відносимо:

- *jus* та *lex* як нероздільні поняття, якими повинен користуватися кожен громадянин: *“jure, lege, libertate, re publica communiter uti oportet*” [231, р. 216] – *слід користуватися правом, законом, свободою разом з державою*. На противагу закону в житті римського громадянина виступає *injuria* – *протизаконня, несправедливість*: *“mirum si quid his injuriae fit; semper eos osi sunt*” [232, р.141] – *диво станеться, якщо їм буде якась несправедливість; завжди їх кісткам є* (G. Gracchus “Oratio de lege Minutio”);
- *libertas* як найвища цінність, до якої слід прагнути: *“ex innocentia nascitur dignitas, ex dignitate honor, ex honore imperium, ex imperio libertas*” [232, р. 241] – *з невинності народжується гідність, з гідності – честь, з честі – влада, з влади – свобода* (Africanus minor Fragmentum incertum). Як

зауважує А. Вежбицька, латинське слово *libertas* “означає статус “*liber*”, тобто вільного громадянина, що не є рабом, і воно має на увазі заперечення обмежень, що накладає рабство” [32, с. 435]. Прагнення до свободи також відтворюється у вислові М. Брута: “*praestat enim nemini imperare quam alicui servire*” [233, р. 141] – *краще ж нікому не наказувати, ніж кому-небудь слугувати* (М. Junius Brutus “*Oratio de dictatura Pompei*”). Але таке значення поняття “свобода” вторинне. Початково, якщо придивитися до внутрішньої форми слова й зіставити його зі спільнокореновими словами – *libido* (бажання, прагнення), *libet* (хочеться, бажано), то на перший план виступає не дихотомія вільного – раба, а бажання, можливість чинити так, як хочеться, відсутність будь-яких обмежень узагалі, якась вища сила, що здатна керувати діями людини: “*spiritu ipso libidinem tuam libertas mea refutabit*” [232, р. 178] – *моя свобода самим лише диханням відтіснить твоє свавілля* (L. Crassus “*Oratio in senatu*”).

Якщо говорити про ієрархію суспільно-політичних цінностей, то на першому місці для римлянина, незалежно від політичних симпатій, виступає “закон”, “право”, адже римська держава була перш за все правовою, усі стосунки, відносини між людьми регулювалися правом та законами. Як зазначає А. Єлізаров, “Рим не просто з повагою ставився до права – тут панував справжній культ закону” [74, с. 167]. Прагнення свободи, працелюбство, патріотизм, шанобливе ставлення до сім’ї вторинні в порівнянні з правом і законами.

Духовні цінності теж мали велике значення для римського суспільства, це були ті орієнтири, до яких необхідно прагнути будь-якому громадянину. М. Катон у своїх промовах виділив цілий ряд таких *virtutes*:

- *potestas*: “*tempus, inquit, quod saepe optastis, venit, quo vobis potestas fieret virtutem vestram ostendendi*” [234, р. 24] – *настав час, сказав, якого ви завжди чекали, в який утвердилась ваша могутність, і тепер вам слід показати вашу мужність* (М. Р. Cato “*Oratio, quam dixit Numantiae apud equites*”);

- *fidem, iusjurandum, pudicitiam*: “*neque fidem, neque iusjurandum, neque pudicitiam multifacit*” [231, р. 167] – він зовсім не цінує ні віру, ні клятву, ні скромність (M. P. Cato “In Q. Minucium Thermum de decem nominibus”).

Оратори-демократи, зокрема Г. Гракх, найвище у шкалі римських чеснот ставлять “*honos*”: “*verum peto a vobis non pecuniam, sed bonam existimationem atque honorem*” [232, р. 137] – я ж від вас вимагаю не грошей, але доброї репутації та честі (G. Gracchus “De legibus promulgatis”).

Поряд із позитивними чеснотами в республіканському Римі виступають “антагоністичні опозиції” [187, с. 22]. Найбільшого поширення такі негативні цінності набувають у період боротьби проти елліністичних впливів, виступаючи як вада, що зародилася або всередині римського суспільства під впливом чужоземців, або занесена ззовні.

До таких негативних духовних етно-специфічних ціннісних понять у текстах ораторського дискурсу належать:

- *malitia et nequitia*: “*omnia mala, probra, flagitia, quae homines faciunt, in duabus rebus sunt, malitia atque nequitia*” [231, р. 237] – усі лиха, позор, безчестя, які роблять люди, мають дві сторони – злобу і підлість (Africanus minor “Pro se, contra Ti. Claudium Asellum de multa ad populum”);

- *avaritia et stultia*: “*eae nationes, cum aliis rebus, per avaritiam atque stultiam, res publicas suas amiserunt*” [232, р. 131] – ці народи покинули свою державу з усіма речами через жадібність і дурість (G. Gracchus “De lege Penni et peregrinis”);

- *infamia*: “*neque clientes sine summa infamia deseri possunt*” [233, р. 118] – і щоб клієнти не змогли втекти від найбільшого безчестя (G. Julius Caesar “Oratio, qua Plautiam rogationem suasit”). У наведеному уривку безчестя виступає як найбільша міра покарання для римлянина;

- *turpis*: “*credite mihi, non est turpe misereri*” [233, р. 168] – повірте мені, я не співчую аморальності (C. Licinius Calvus “Oratio pro Messio”).

Представники ораторського дискурсу II–I століть до н.е. констатують поступовий занепад моральних устоїв римського суспільства, про це свідчать

деякі фрагменти промов, наприклад: “*propter hanc tabem atque perniciem domus totius*” [233, р. 192] – *окрім цього гниття, (я бачу) загибель усього дому* (M. Valerius Messalla Corvinus “Oratio pro Liburnia”); “*quadrantariam Clytaemestram, et in triclinio coam, in cubiculo nolam*” [233, р. 155] – *варту четвертої частини асса розпусницю Клітемнестру ні в їдальні, ні в ліжку я не буду бажати* (M. Caelius Rufus “Pro se de vi contra Atratinum filium”). (Клітемнестра – у грецькій міфології донька Тиндарея і Леди, дружина Агамемнона, якій Афродіта напропорочила трьох чоловіків і яка, зрадивши Агамемнона, після його повернення вбила його. Була вбита своїм сином Орестом, який помстився за смерть батька). Використання грецького міфологічного образу у промові свідчить про грецький вплив на літературу, культуру, філософію римського суспільства.

Як бачимо, негативні духовні ціннісні поняття дещо переважають над позитивними у текстах ораторського дискурсу. Це свідчить про те, що починаючи з II століття до н.е. відбувається поступове нівелювання цінностей. Ще на початку грецького впливу категоричність між гарними ціннісними поняттями і поганими дещо стирається, але все-таки не можна говорити про повний занепад римських чеснот, адже патріотизм у римському суспільстві, навпаки, зростає.

Звертання у промовах ораторського дискурсу до етноспецифічних духовних позитивних цінностей сприяє зближенню комунікантів і дозволяє створити певний позитивний образ собі чи своїм діям. Привернення ж уваги до негативних цінностей, навпаки, створює негативний образ опонента, викриває його дії й суттєво впливає на емоції слухача.

Виражаючи свої погляди, ціннісні орієнтири в текстах промов, оратори відображали культурну ситуацію республіканського Риму, власний побут та оточення і сприяли формуванню власної точки зору в різних верств населення Римської держави. І водночас, культура III–I століть до н.е. настільки вплинула на письменників доби Республіки, що вони спромоглися створити саме такі тексти промов із характерною лексикою, будовою речень,

смісловим наповненням. Взаємодія мови ораторів та культури республіканського Риму є беззаперечним фактором, що уможливив утворення політичних, похвальних, судових промов у Римі доби Республіки.

1.1.4. Взаємодія мови та культури як текстотвірний чинник.

За тисячоліття свого існування філологія створила багато різноманітних методів аналізу та дослідження мови художнього тексту. Більшість філологів-науковців займалися і займаються проблемами лінгвістичного аналізу тексту (Л. В. Щерба, В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, О. О. Потебня, Н. М. Шанський та ін). Однак слід зазначити, що у працях цих дослідників наявний лише лінгвістичний аналіз, а й певний взаємозв'язок з іншими, зокрема, лінгвокультурологічними чинниками. Так, аналізуючи тексти, Л. В. Щерба не заперечував екстралінгвістичного аспекту, він писав: “вузько лінгвістичної освіти недостатньо для розуміння літературних творів: вони виникають у певних історичних обставинах, у певному соціальному середовищі і мають своїх попередників, тільки у світлі яких ці тексти можна зрозуміти” [206, с. 97]. Тому лінгвістичний аналіз без урахування екстралінгвістичних факторів, без розуміння поняття культури в її взаємозв'язку з мовою не дозволить повною мірою розкрити сутність ораторського дискурсу давнього Риму й засоби його реалізації.

Уже наприкінці ХХ століття проблеми мови активно починають переглядатись унаслідок появи нових підходів до вивчення культури і виявлення зв'язків між розвитком мови та культури на різних етапах їх існування. Як зазначає М. А. Собуцький, “попри всю позірну очевидність, зв'язок між мовою й культурою є досить складною дослідницькою проблемою, однак, наявність певної взаємодії двох каналів позагенетичного накопичення і передавання інформації, якими в людському суспільстві виступають мова та культура, жодним чином неможливо було б заперечити” [172, с. 3]. Мова, на думку І. Гердера, за своїм походженням пов'язана з

культурою й удосконалюється разом із суспільством. Органічний зв'язок мови з культурою і суспільством робить її одним із найважливіших компонентів національного духу [51, с. 46]. Будь-яка природна мова є системою, що сформувалася впродовж історичного розвитку і складає основу культури народу, який говорить цією мовою, та водночас є її частиною [33, с. 149]. Мова настільки пов'язана з культурою, що “проростає” в неї, виражає її, “є обов'язковою передумовою культури в цілому і, нарешті, є важливою частиною культури народу, який живе у певному визначеному часі і просторі” [165, с. 223]. Як зазначає І. О. Голубовська, “мова виступає дзеркалом культури певного етносу, відображаючи не лише фрагмент реальної дійсності, даний етнічній спільноті у безпосередньому сприйнятті, а й образ життя, світобачення і світовідчуття, національний характер, темперамент, систему цінностей, словом, – менталітет народу, його суспільну самосвідомість у цілому” [54, с. 40]. Мова – найважливіший засіб не тільки спілкування і вираження думки, а й акумуляції знань. Будучи складною знаковою системою, мова може бути засобом передачі, зберігання, використання і перетворення інформації. Культура, як і мова, теж є семіотичною системою, що здатна передавати інформацію, Але, на відміну від мови, не може самоорганізуватися, оскільки культура – це насамперед, складна знакова система, її функція – пам'ять, а основна риса – накопичення [104, с. 227].

В останні десятиліття вивчення культури в рамках гуманітарних наук набуло популярності. Так, наприкінці ХХ століття в центрі уваги дослідників знаходиться проблема взаємозв'язку мови та культури, яка стає одним із пріоритетних напрямків у розвитку науки про мову, виникає лінгвокультурологічний напрямок, що входить до складу антропологічної лінгвістики. Лінгвокультурологічному аспекту дослідження присвячено ряд наукових праць, зокрема, “Лінгвокультурологія” В. В. Воробйова [41], “Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект” О. Левченко

[100], “Інтернет-комунікація: когнітивно-прагматичний та лінгвокультурологічний аспекти” Л. Ф. Компанцевої [86] та ін.

Визначень поняття “культура” існує близько двохсот п’ятдесяти. Наслідуючи Е. Сепіра, В. В. Воробйов подає таку дефініцію цього поняття: “культура – організація людського життя, особливий клас суспільних явищ; увага до національної особистості і, перш за все, до її внутрішнього духовного світу; сукупність способів творчої діяльності особистості у сфері матеріального і духовного творення; способи розподілення і вжитку матеріальних і духовних цінностей, досягнення в галузі організації суспільних взаємовідносин, що сприяють прогресивному розвитку людства” [41, с. 13].

Зв’язок особистості, мови, культури чітко простежується у працях В. фон Гумбольдта: “Сума усіх слів, мова – це світ, що знаходиться між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини; вивчення мови відкриває для нас, окрім власне її використання, ще й аналогію між людиною і світом взагалі та кожною нацією, що самовиражається в мові. Мова – об’єднана духовна енергія народу, зафіксована в певних звуках” [56, с. 348–349].

В. Гумбольдт намагався виробити метод, за допомогою якого можна було б наблизитися до початкової єдності мови та мислення, а також до феномену культури. Вчений висунув такі фундаментальні положення: 1) мова як безперервний осмислений творчий процес є вираженням “духу народу”, його національної культури, яка втілюється в мові й передається нащадкам; 2) мова відіграє важливу роль у пізнанні дійсності, у формуванні певної “картини світу”, яка створюється під впливом тієї чи іншої мови як відображення певного способу уявлення позамовної реальності, тобто внутрішньої національної форми мови, світосприйняття її народу; 3) народ – такий же організм, як і індивід [56, с. 23].

Деякі ґрунтовні думки В. Гумбольдта розвинув О. О. Потебня. Дослідник сформулював домінантну ідею своєї наукової творчості – ідея мовної діяльності як творчого пізнання світу: “слово тільки тому є органом

думки і умовою усього пізнішого розвитку розуміння світу і себе, оскільки початково є символом, ідеалом і має усі якості художнього твору” [147].

Російський лінгвіст Г. О. Винокур так розмірковував над проблемою взаємозв’язку мови і культури: “Мова може зберегти відбитки певного етапу культурного розвитку, мова – один із продуктів духовної творчості культурно-історичного колективу – народу. У мови й історії народу, носія цієї мови, складні взаємовідносини. Мова – не лише дзеркало історії народу, але й частина цієї історії, одне із творінь народної творчості. Суто лінгвістичне питання про характер і причини мовного генезису може вирішуватись лише з урахуванням даних культурної історії народу” [34, с. 216].

Повноцінний лінгвістичний аналіз будь-якого тексту, зокрема й античного, в аспекті культури дозволяє вивчити культурну семантику мовних знаків, їх взаємодію з позиції декількох різних кодів – мови, літератури, культури, семіотики, і таким чином, дає можливість інтегрувати в загальну систему лінгвістичного опису такі фактори, як культурні знання, фонові знання й інші екстралінгвістичні відомості. До того ж фонові знання дозволяють правильно інтерпретувати не лише експліцитно виражений, але й імпліцитний зміст висловлювання. Це все допомагає скоротити дистанцію між сучасним читачем та епохою III–I століть до н.е., до якої належать досліджувані тексти. Адже мовна продукція певної епохи відповідає запитам цієї епохи і не виходить за межі інтелектуального рівня людей. Словесний твір завжди співзвучний духові часу, оскільки його “творить не одна людина, а епоха, подібно до того, як не одна людина, а епоха творить історичні факти” [137, с. 136]. У певний історичний період суспільство може зрозуміти і прийняти тільки те, до чого воно інтелектуально й духовно доросло, і буде продукувати тільки ті твори, яких воно потребує. Причому і в змісті, й у формі словесного твору певної епохи великою мірою віддзеркалюється взаємовплив різних сфер життя людей. Світогляд народу, відображений у

мові, формується під впливом природних, історичних та економічних умов [122, с. 68, 72].

Аналізуючи текст із цієї точки зору, ми надаємо йому статус феномену культури. Особливістю такого аналізу є антропоцентризм, культурологічна спрямованість, історизм, вивчення культури нації через текст. Щоб перейти до аналізу мовного матеріалу ораторського дискурсу, слід, перш за все, приділити увагу соціально-історичному контексту епохи, її ціннісним орієнтирам.

Короткий огляд історії становлення та розвитку ораторського мистецтва в Римі, його передумови, культурна ситуація епохи засвідчують, що красномовство було не лише теоретичною дисципліною зі зразками текстів, а виступало рушійною силою в побуті, політиці, на війні. Промови римського ораторського мистецтва, що дійшли до наших часів, відображають спосіб мислення, ціннісні орієнтири суспільства III–I століть до н.е., і тому їх дослідження не повинне зводитися суто до вивчення лексики, морфологічних форм, синтаксичних конструкцій безвідносно до ситуації, а має враховувати екстралінгвістичні компоненти, що й передбачає дискурс. Ораторське мистецтво не лише відображало політичну та культурну ситуацію, але й давало оцінку соціальним та політичним процесам, що відбувалися в суспільстві, фіксувало різні погляди на ті чи інші явища, отже, воно було “засобом відображення суспільства, засобом його формування і рушійною силою, а також формою соціальної взаємодії” [221, с. 272].

1.2. Поняття дискурсу в гуманітарних науках. Визначення терміна “дискурс” у лінгвістиці.

Сучасне гуманітарне мислення характеризується посиленою увагою до ролі мови у формуванні культурно-семіотичного компонента суспільної свідомості й розширенням сфери лінгвістичних досліджень, що сьогодні змістилися зі структурного опису мови на аналіз того культурно-історичного

контексту, в якому мова розвивається і функціонує [160, с. 15]. На місце сциєнтистської, системно-структурної і статичної парадигми приходять парадигма антропоцентрична, функціональна, когнітивна й динамічна. Звертаючись до людини як продуцента мови і знання, зафіксованого у вербально-знакових результатах людської діяльності – текстах, мовознавство вступило у діалог з іншими галузями науки, привертаючи їх для пізнання власного об'єкта. Цей діалог дозволив глибше зануритись у природу і сутність мови не тільки як знаряддя спілкування, але й пізнання, взаєморозуміння, засобу збереження етнічної цілісності, культури, історичної пам'яті народу [157, с. 6]. Таким чином, фокус уваги дослідників закономірно зміщується з вивченого вже центра на проблемну периферію і закріплюється на стику галузей наукового знання: виникають етнопсихологія, когнітивна психологія, соціолінгвістика, когнітивна лінгвістика та ін. [39, с. 64]. У результаті певної переорієнтації при вивченні мови спостерігається використання більш широкого підходу до пізнання природи мови. Основна увага приділяється розкриттю механізму “роботи” і виявленню “робочих” можливостей мови, встановленню й визначенню фундаментальних категорій, поза якими неможливі нормальна мовленнєва діяльність і отримання перспективних практичних висновків із набутих знань [68, с. 71]. Відповідно, формується новий категоріальний апарат, що уніфікує та детальніше розробляє вже відомі категорії й поняття. Одним із найуживаніших багатоаспектних понять останніх десятиліть у науковому просторі є термін “дискурс”. Сьогодні сфера вживання терміна “дискурс” настільки широка, що доводиться говорити про полісемію цієї термінологічної одиниці, можна простежити її поширення і в горизонтальному напрямі, тобто в різних науках, і у вертикальному – на різних рівнях власне лінгвістики [160, с. 11]. Сучасна теорія дискурсу є простором, у якому перетинаються міждисциплінарні знання, що накопичили значний емпіричний матеріал для дослідження цього явища і сформували

певні напрямки дослідження у ракурсі як комунікативного, так і когнітивного підходів [93, с. 13].

Понад дві тисячі років тому цим поняттям означали бесіди (діалоги, мовлення) – спершу (у давньому Римі) тільки вчених, згодом і широкого загалу [160, с. 10]. Вже у XVII–XIX століттях у мовознавчих та філософських працях, як зазначає дослідниця В. Б. Бурбело, термін “дискурс” вживається у значенні “мовне висловлення в акті функціонування” [28, с. 79]. І лише у 50-х роках минулого століття поняття “дискурс” почало вживатись як термін лінгвістики. Дискурс (його внутрішня організація) стає предметом дослідження наприкінці 50-х років XX століття, коли з’явилися праці про синтаксичні конструкції, що складаються з двох і більше речень [160, с. 10].

Із кожним роком вивчення дискурсу набувало чимраз більшої актуальності, про що свідчать наукові розвідки іноземних та вітчизняних науковців: З. С. Харріса, Т. А. ван Дейка, М. Пеше, Р. Барта, П. Серіо, Е. Бенвеніста, О.С. Кубрякової, Н.Д. Арутюнової, О.А. Селіванової, Ю.С. Степанова, В. З. Дем’янова та інших. При цьому, праці американських дослідників (З. С. Харріс, Х. Сакс, Ч. Філлмор та ін.) зазнали впливу структурної лінгвістики, когнітивної психології, мікросоціології й спрямовані здебільшого на опис комунікативної компетенції. Дослідження ж європейських (переважно французьких) науковців (М. Фуко, Ж. Лакана, М. Пеше, П. Серіо) при аналізі дискурсу цілком зосереджені на семантичній та історичній площинах. В. З. Дем’янов пише, що “європейський аналіз дискурсу більшою мірою орієнтований на філософію, на хитросплетення тексту. Дискурс при цьому не стільки точка зору, скільки джерело обмежень чи фільтрів, що керують конкретною діяльністю” [60, с. 283].

У гуманітарних науках термін “дискурс” набуває поширення в 60–70-ті роки XX століття: він вивчається філософією, семіотикою, соціальною психологією, теорією штучного інтелекту, етнографією, літературознавством, теорією комунікації. Однак у різних науках і в різних парадигмах самої лінгвістики у термін “дискурс” вкладаються різні значення,

що породжує різні погляди на теорію дискурсивного аналізу, типологію дискурсів [203, с. 21].

Теорія дискурсивного аналізу почала зароджуватися у психології, де розроблялася схематична теорія, в основу якої покладено розробки британського психолога Ф. Бартлета. У філософії поняття “схема” використовувалося вже Кантом, але у значенні “план” чи “карта”. Ф. Бартлет вивчав здатність людини пригадувати певні деталі і вміння вигадувати. Проводячи дослід, він виходив із теорії “запам’ятовування”, в якій пропонувалися основні принципи схематичної теорії, що допомагали розуміти мову краще. Отже, текст пояснювався за допомогою знань, активованих пам’яттю, а також за допомогою асоціацій, деталей, які не знаходились у тексті, але могли виникати на основі знань. Але Ф. Бартлет не зміг пояснити, як саме з’являються ці нові думки [213]. До 70-х років ця теорія не мала популярності, лінгвістика обмежувалась лише граматичним аналізом речень. Але з впровадженням комп’ютерної обробки тексту людської мови науковців зацікавило не лише знання мови, але й організація знань про світ у тексті, і схематична теорія знову набула поширення, оскільки показала, як знання представлене у схемі природної мови. Поступово ця теорія стала допоміжним елементом у дискурсивному аналізі, адже думка вживається схематично у дискурсі. Доказом існування певної схеми є читання “поза рядком”, тобто читання в деталях і припущення деяких фактів, які не описувалися прямо, але виникали самі собою без якихось логічних операцій чи специфічного знання.

Схематична теорія, розвинувшись у прикладній лінгвістиці, де схематичне знання вважалось одним з основних елементів мовних навичок читачів, була запозичена дискурсивним аналізом. При цьому наголошувалося, що схематичне знання є обов’язковим елементом у розвитку майстерності дискурсу через вивчення мови [216]. Таким чином, аналізуючи інформацію і знання, науковці звертаються до основних понять дискурсивного аналізу – дискурсу, тексту.

Так, у соціальній психології використання терміна “дискурс” зводиться до опису типів мислення і пов’язується з працями Мішеля Фуко кінця 60-х років. У книзі “Археологія знання” дослідник уводить поняття “дискурсна формація”. Під дискурсною формацією він розумів висловлювання разом із певними принципами та закономірностями, на основі яких вони будуються. А тому дискурс для Фуко – “сукупність висловлювань, що належать до однієї і тієї ж дискурсної формації”, це “складна і диференційована практика, що підпорядкована правилам та аналізованим трансформаціям” [188, с. 117]. Філософ-постструктураліст термін “дискурс” описує як спосіб говоріння, що повинен чітко визначати, який або чий саме дискурс досліджується, оскільки науковців цікавить не дискурс як комунікативний феномен, а його конкретні різновиди, що характеризуються відповідними мовними рисами (особливою лексикою, граматикою), стилістичною специфікою, специфікою тематики, системами переконання [188].

Однак у 80-х роках домінувала думка, що дискурс не змальовує світ, а формує його, є суттю пізнання та самовираження. А Дж. Потер та М. Уезерел у своїй праці “Дискурс і соціальна психологія”, позначаючи цим терміном усі форми розмовного та письмового мовлення, демонструють способи організації мовою людського сприйняття і творення нею реальності [229, с. 87].

Для німецького філософа Ю. Габермаса дискурс – “не більше ніж розмова, в якій співрозмовники не думають про дотримання правил мовленнєвої комунікації; це діалог, що ведеться за допомогою аргументів, які дають змогу виявити загальнозначуще, нормативне у висловлюваннях”. Дискурс у нього виступає мовною діяльністю, яка відкриває підступи до науки, мистецтва, техніки, праці. У цих сферах дискурс проходить перевірку на свою істинність [223, с. 17, 21, 26].

У філософії постмодерну термін “дискурс” застосовується на позначення утворення, що має мисленнєво-комунікативну природу та

належить до типу об'єктів, що можуть бути адекватно інтерпретовані лише у світлі нелінійної парадигми: “Користуючись мовою сучасної концепції нелінійних динамік, можна сказати, що дискурсивність може бути інтерпретована як іманентна здатність нерівноважного середовища до самоорганізації, процесуальність, що реалізується як нелінійна” [184, с. 237].

В антропології та етнографії основна увага приділялася вивченню способів комунікації в різноманітних культурах. У мікросоціології також спостерігалася загальна тенденція до вивчення мовлення у природних умовах, де етнометодологічні принципи дослідження використовувалися при повсякденному й розмовному спілкуванні [59, с. 154–155].

Отже, поняття дискурсу сформувалось під впливом філософії, культурології, історії, психології і в сучасному науковому просторі трактується по-різному, виходячи із цілей, об'єкта і предмета кожної з наук.

Так, із позиції лінгвокультурології вивчення дискурсу має на меті встановити специфіку спілкування в рамках певного етносу, визначити формульні моделі етикету й мовленнєвої поведінки в цілому, охарактеризувати культурні домінанти відповідного товариства у вигляді концептів як одиниць ментальної сфери, виявити способи звернення до прецедентних текстів для даної лінгвокультури [77, с. 39].

Завдання лінгвокультурології, як вважає В. А. Маслова, полягає в тому, щоб показати культурну значущість мовних одиниць (тобто “культурні знання”) на основі співвіднесення прототипної ситуації фразеологізму чи іншої мовної одиниці з “кодами” культури, відомими носію мови чи тими, які можна встановити за допомогою спеціального аналізу [77, с. 40].

При всьому розходженні змісту і структури терміна “дискурс”, розроблених у рамках різноманітних дисциплін, їх поєднує сема говоріння, висловлення.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки навряд чи можна говорити про існування загальноприйнятого визначення дискурсу, яке б

охоплювало всі контексти його вживання. У різних науках і парадигмах самої лінгвістики в цей термін вкладаються різні значення.

У другій половині XX століття, коли активно починає розвиватись теорія дискурсу, аналіз дискурсу спочатку асоціювався з лінгвістикою тексту. Як термін лінгвістики слово “дискурс” було вперше вжито З. Харрісом у 1952 році у статті “Аналіз дискурсу”, присвяченій аналізу мови реклами. У цьому викладі “дискурс” означав метод, використаний для поширення дистрибутивного підходу на надфразні одиниці [224]. Науковець, як зазначає Н. Д. Арутюнова, “намагався поширити дистрибутивний метод з речення на зв’язний текст і залучив до опису тексту соціокультурну ситуацію” [10, с. 137]. Аналіз дискурсу, згідно з теорією З. Харріса, є методом аналізу зв’язного мовлення чи письма. Однак оформлення дискурсивного аналізу як дисципліни припадає швидше на 1970-ті роки. Саме тоді виникла потреба чіткого окреслення предмета дослідження цієї дисципліни, а отже, чіткого визначення сутності двох ключових понять – тексту й дискурсу. Для подальшого розкриття сутності поняття дискурсу необхідно звернутися до розгляду і встановлення взаємовідношень між такими поняттями, як дискурс і мовлення, дискурс і текст, дискурс і стиль. Якщо проблемі розмежування понять дискурс і текст та дискурс і мовлення присвячено багато наукових праць (Н. К. Кравченко [93], О. А. Селіванова [157], К. Серажим [160], Ф. С. Бацевич [17], А. С. Шадчина [198]), то співвідношення категорій дискурс і стиль розглянуто побіжно (В. Б. Бурбело [28], Ю. С. Степанов [175]).

Поняття дискурсу в зіставленні з мовленням

Первісно термін “дискурс” в англійській та французькій науковій літературі позначав контрольований мисленнєвий процес, результат якого повинен бути впорядкованим і логічно вписуватись в ідейний контекст, прикладом чого є проповідь [48]. Але вже з другої половини XX століття спостерігається розширення значення цього поняття й ототожнення його з терміном “parole”, який увів Ф. де Соссюр, що позначає конкретний прояв

мови. У визначенні Е. Бенвеніста природа дискурсу уточнюється: це “мовлення, що привласнюється мовцем, на противагу “оповіданню”, що розгортається без експліцитного втручання суб’єкта” [162, с. 26].

Очевидно, перехід від поняття мовлення до поняття дискурсу пов’язаний із прагненням ввести в класичне протиставлення мови й мовлення третій елемент, який більшою мірою піддається вивченню за допомогою традиційних лінгвістичних методів. Таким чином, “дискурс мислиться як мовлення, вписане у комунікативну ситуацію, внаслідок чого воно виступає категорією з чіткіше вираженим соціальним спрямуванням порівняно з мовленнєвою діяльністю індивіда” [80]. Тобто головна відмінність між поняттями “дискурс” і “мовлення” лежить у площині “соціальне – індивідуальне”. Перевага соціального чітко простежується в дискурсі. Для нього характерні типові ситуації спілкування з нормативно закріпленою послідовністю мовних актів. Найважливішою ж ознакою мовлення є його індивідуальний характер, оскільки процесу мовлення притаманні певний темп, тривалість, темброві особливості, міра гучності, артикуляційна чіткість, акценти тощо [160, с. 70]. Для Н. Д. Арутюнової “дискурс – мовлення, занурене в життя”. Але, як зазначає дослідниця, таке тлумачення дискурсу не дозволяє використовувати цей термін по відношенню до давніх текстів, зв’язок яких із життям не встановлюється безпосередньо [7, с. 136–137]. Хоча останнім часом намітилася тенденція до використання цього поняття по відношенню до мовного матеріалу різних культурно-історичних епох, а також до творів літератури, текстів масової комунікації, психоаналізу [111, с. 70].

Так, за Ю. А. Іщенком дискурс – “розмірковування, що не містить протиріч, чи осмислене, розумне мовлення”. Таке тлумачення не обмежує використання цього терміна по відношенню до давніх текстів, а, навпаки, дозволяє вичленувати різноманітні типи та види дискурсу [72, с. 240].

Дискурс і текст

Що стосується термінів “текст” і “дискурс”, то вони не отримали достатньо чіткого визначення ще й на даний момент і повсякчас виникають певні намагання як ототожнити, так і протиставити ці поняття.

Керуючись загальноприйнятою думкою, що текст складається з послідовно розташованих речень, а дискурс членується на висловлювання, можна вважати ці поняття тотожними, якщо вихідні поняття речення та висловлювання не розмежовані, а у визначення тексту й дискурсу не входять ознаки, які їх диференціюють [95, с. 12].

Такий погляд домінував у працях учених 70–80-х років, коли такі два напрями, як лінгвістика тексту й аналіз дискурсу, розглядалися інколи як ідентичні, інколи як протилежні, а інколи як неспіввідносні [22, с. 78].

Текст виникає у процесі спілкування як один із продуктів мовленнєвої поведінки і, відповідно, може бути адекватно досліджений лише в тому випадку, коли на певному етапі дослідження встановлюються зв'язки тексту зі спілкуванням і діяльністю, заради якої був породжений цей текст [152, с. 8].

У центрах різноманітних наукових шкіл поступово сформувалися передумови для розмежування поняття тексту й дискурсу. Оскільки в німецькій лінгвістиці акцент початково робився переважно на внутрішню “граматику” чи “синтаксис” тексту, то текст почав асоціюватися насамперед із матеріальним об'єктом, що характеризується синтагматичною протяжністю, зв'язністю, цілісністю.

У рамках американської школи дослідження тексту (дискурсу) почалися, з одного боку, як поширення дистрибутивного методу з речення на зв'язний текст, з іншого боку – як розвиток положень прагматики. У руслі прагматики вихідним було уявлення про текст як про повідомлення, включене в комунікативний процес. Таким чином, дискурс почав розглядатися як лінгвістична складова комунікації [154, с. 24–25].

За теорією В. В. Богданова, мовлення і текст розглядаються як два нерівнозначних аспекти дискурсу. “Текстовому перекодуванню” піддається

не будь-яке мовлення, але й не будь-який текст можна “озвучити” [23, с. 90]. У результаті цього поняття дискурсу трактується широко – “як все, що говориться та пишеться, тобто як мовленнєва діяльність, яка водночас є й мовним матеріалом” [208]. Отже, “терміни мовлення і текст будуть видовими по відношенню до родового поняття “дискурс” [24, с. 64].

Починаючи з 90-х років терміни “текст” та “дискурс” виступають основними категоріями комунікативної лінгвістики, тому в більшості сучасних публікацій домінують ідеї необхідності чіткіше диференціювати ці поняття. У нашій роботі розглянемо ряд опозицій термінів “дискурс” і “текст”, що дозволять повніше описати природу цих понять:

- дискурс – явище процесуальне, діяльнісне, процес породження тексту чи його сприйняття; текст – пов’язаний з аналізом мовного відрізка як продукта [22, с. 81; 95, с. 13; 203, с. 23];
- термін “дискурс” використовується частіше по відношенню до творів усного мовлення, “текст” – до письмового мовлення [22, с. 80; 216]. Виходячи з цього судження, дискурс як живе мовлення – спонтанний, тоді як текст упорядкований, канонічний за формою викладу [145, с. 41];
- текст – абстрактна, формальна конструкція, дискурс – різні види її актуалізації, які розглядаються з погляду ментальних процесів та у зв’язку з екстралінгвістичними чинниками [58, с. 121–122];
- для організації дискурсу як комунікативної події створюється макроситуація, що відображає комунікативну обстановку, місце дії, обставини учасників, а також тип мовленнєвих актів, включених у процес комунікації [58, с. 143]. Текст читається в будь-якому місці і за будь-яких обставин;
- дискурс – іллокутивний: предмет обговорення узгоджений із його учасниками; текст – перлокутивний: постановка проблеми та її розв’язання здійснюються самим автором [145, с. 42].

Цікава думка Ф. С. Бацевича, який трактує сучасне розуміння дискурсу в межах двох підходів, які можуть мати спільні риси з позицій

комунікативної лінгвістики: дискурс – текст, дискурс – комунікація. Тобто при вивченні граматичних аспектів дискурсу поза його когнітивно-культурологічними функціями матимемо текст. Розуміючи ж дискурс як комунікацію, дослідники можуть спиратись на поняття тексту як мовного матеріалу, але й можуть обходитись без нього [17, с. 28].

За теорією Ю. Є. Прохорова, “текст і дискурс не перебувають між собою у родово-видових відношеннях (кожен із них є частиною іншого), дискурс не є проміжним явищем між мовленням, спілкуванням і мовною поведінкою чи проміжною ланкою між системою і текстом, він не є текстом у сукупності з екстралінгвістичними параметрами, як і текст не є дискурсом за мінусом цих параметрів. Але якщо вони рівнозначні, то й розглядати їх та взаємозв’язок між ними слід лише “зверху”, від вищого рівня узагальнення, в який вони входять. А вище – лише дійсність і реальна комунікація в ній. Під дискурсом як складовою комунікації розуміється сукупність вербальних форм практики організації й оформлення змісту комунікації представників певної лінгвокультурної спільноти. Під текстом як складовою комунікації розуміється сукупність правил лінгвістичної і екстралінгвістичної організації змісту комунікації представників певної лінгвокультурної спільноти” [150, с. 31–34].

Ще раз підкреслимо, що дискурс як лінгвістична категорія не дублює й не замінює поняття текст. “Дискурс – це комунікативний і ментальний процес, що приводить до утворення певної формальної конструкції – тексту. Конкретні тексти складають емпіричний базис для опису дискурсу, який, однак, не зводиться тільки до характеристики пропозиційного та іллокутивного аспекту, а вимагає включення даних про організацію комунікативно-когнітивних процесів, що зумовили створення цих текстів” [196, с. 16]. Текст же визначається як “витвір мовленнєво-творчого процесу, якому властива завершеність; об’єктивований у вигляді письмового документа, літературно оброблений відповідно до типу цього документа, витвір, що складається з назви (заголовка) і ряду

особливих одиниць (надфразова єдність), які поєднані різними типами синтаксичного, граматичного, логічного зв'язку і мають визначену цілеспрямованість і прагматичну установку” [45, с. 18].

Як зазначає О. М. Тищенко, зі співвідношення дискурсу з текстом та мовленням з'ясовано, “що від тексту як такого він відрізняється властивою йому ідеєю розвитку та зумовленістю екстралінгвістичними чинниками, а від мовлення – чітко вираженою соціальною, а не індивідуальною орієнтацією” [182, с. 27].

Дискурс і стиль

Існує ще один підхід при визначенні терміна “дискурс”, що виходить за рамки суто лінгвістичної науки, при якому дискурс розглядається як “особливе використання мови для вираження особливої ментальності й особливої ідеології” [175, с. 38], що передбачає використання певних граматичних засобів, синтаксичних структур, лексики. Таке розуміння цього поняття близьке до терміна “функціональний стиль”.

Деякі дослідники зауважують, що види дискурсу співвідносяться із функціональними стилями за сферами комунікації, й частково, характером комунікації [19, с. 14; 85, с. 91]. З цим важко не погодитись, але слід зауважити, що між типологією стилів, у тому числі й функціональних, та видами дискурсу немає повної відповідності. Функціональні стилі співвідносяться із соціально-значущими сферами мовленнєвої практики людей, тоді як поняття дискурсу являє собою семантичний концепт, що включає текст, який організовано відповідно до інтеракціональних, когнітивних, лінгвістичних принципів [18, с. 88].

Ю. С. Степанов також стверджує, що “дискурс не може зводитись до стилю”, хоча це дійсно “мова в мові”, але водночас це і особливе соціальне дане” [175, с. 41–44].

Таким чином, дискурс існує не у вигляді своєї граматики чи своєї лексики, а головно в текстах, за якими постає особлива граMATика, лексика, семантика.

У сучасній прагмалінгвістиці термін “дискурс” широко використовується в метонімічному значенні підстилю і форми мовлення для виокремлення сукупності дискурсивної реалізації певного мовленнєвого жанру [158, с. 42].

При аналізі дискурсу враховується вплив на спілкування багатьох немовних факторів, унаслідок чого на перший план виступають соціальні та антропологічні параметри комунікації [18, с. 89].

Отже, враховуючи різноманітні точки зору науковців на поняття дискурсу, можемо зробити висновок, що розуміння дискурсу неможливе без урахування таких понять, як “текст”, “мовлення”, “стиль”, адже термін “дискурс” визначається і через текст, і через мовлення. При визначенні типології дискурсу увага приділяється поняттю стилю, і саме за допомогою цих понять показується динаміка розвитку терміна “дискурс”, що дозволяє глибше зануритись у його природу, виділити об’єкт його дослідження, враховуючи при цьому певні особливості (спрямованість на соціокультурний контекст, на особистісні характеристики носіїв мови та ін.).

1.2.1. Сучасні підходи та методи дослідження дискурсу.

У сучасній лінгвістиці є декілька підходів визначення терміна “дискурс”. М. Макаров виділяє три таких підходи:

1) формальний: дискурс – це “мова вище речення”, зв’язний текст, кілька речень, поєднаних на підставі синтаксичного зв’язку;

- 2) функціональний: дискурс – мова в її функціонуванні, застосування мовного інструментарію;
- 3) контекстуальний: дискурс є “цілісною сукупністю функціонально організованих, контекстуалізованих одиниць мови, що використовуються” [112, с. 86].

Оскільки в лінгвістиці початку ХХІ століття домінує функціональний підхід, то в рамках функціоналізму можна виділити комунікативно-когнітивний та соціолінгвістичний підходи до визначення дискурсу.

У результаті того, що з розвитком науки завдання лінгвістики починають дещо переосмислюватися й постає необхідність апелювати до таких фундаментальних категорій, як інтелект, знання, інтуїція, досліджувати механізм прийняття рішень, структурування континууму дійсності, виділення з неї окремих ситуацій, встановлення видів їх взаємозв'язку та інших процесів, пов'язаних із мовою [68, с. 72], у другій половині ХХ століття починає з'являтися цілий спектр нових напрямків і методів дослідження мовного спілкування, які помітно вплинули на вивчення мовної комунікації [58, с. 172]. Як відомо, найважливішою подією в розвитку цілої низки наук у США, включаючи гуманітарні, стала так звана когнітивна революція початку 1970-х років. Когнітивізм як принцип наукового опису прийшов на зміну механіцизму й біхевіоризму [160, с. 16]. “Когнітивізм – погляд, згідно з яким людина повинна вивчатись як система переробки інформації, а поведінка людини – описуватись і пояснюватись у термінах внутрішнього стану людини” [61, с. 17]. Когнітивна методологія найперше передбачає вивчення способу репродукції знань, ідей, думок, здобутків людського розуму за допомогою відповідного мовного інструментарію [64, с. 26–27].

Когнітивна та комунікативна лінгвістика є частинами функціонального підходу до мови як до динамічної системи, у руслі якого вони обидві перебувають і стали особливо актуальними сьогодні. Головними проблемами когнітивної галузі лінгвістичних знань є категоріальний підхід до вивчення

лінгвістичних одиниць, об'єднання різних галузей знань, пов'язаних із вивченням мови як відображення всіх основних категорій людського знання про довкілля. Основну увагу когнітивна лінгвістика зосереджує на вивченні дискурсу – динамічного явища, що враховує всю сукупність процесів, які беруть участь у формуванні мовленнєвого повідомлення і розглядаються із соціологічного, етнографічного, психологічного погляду. Когнітивний підхід дає змогу по-новому підійти до вивчення численних, здавалося б, уже відомих одиниць мови і мовлення, розглянути їх на основі широкого спектра явищ, які супроводжують наше життя і мовленнєву діяльність, що, у свою чергу, є невід'ємною її частиною [21, с. 56–57].

На ранньому етапі когнітивізму в гуманітарних науках і насамперед, психології неабияка увага приділялась досягненню в ділянці побудови систем штучного інтелекту і нейробіології [160, с. 17]. Когнітивний підхід до мовних досліджень зосереджується на суб'єкті (мовцеві) і дає змогу визначити й відокремити структури збереження мовної й немовної інформації у загальній структурі пам'яті, розмежувати індивідуальні та системні характеристики мовної компетенції індивіда й пояснити конкретні прояви індивідуальних особливостей у мовленнєвих актах [64, с. 172].

При когнітивному підході до мовних явищ акцент робиться на зв'язку цього явища з внутрішньою, ментальною діяльністю людської свідомості й на його репрезентації в голові людини; при комунікативному підході увага приділяється швидше тому, як використовується явище, що вивчається, у процесі спілкування людей і при вербалізації його намірів. Описати явище з когнітивної точки зору – охарактеризувати його роль у процесі пізнання світу, у фіксації структур знання і досвіду, в актах сприйняття й осмислення оточуючого середовища. Описати явище з комунікативної точки зору означає дещо інше: тут на перший план виступає аналіз вербальної поведінки людей, аналіз тих завдань, які виконуються людиною в міру здійснення нею мовленнєвих актів, різних за своїми установками та цілями і т. д.

Оскільки когніція й комунікація тісно пов'язані між собою і провести між ними межу можна лише досить умовно, то в когнітивно-дискурсній парадигмі постає завдання реалістичного відображення функціонування мови і окремих її категорій, одиниць чи конструкцій, і зусилля дослідника спрямовується перш за все на те, щоб з'ясувати, як і в який спосіб мовне явище може задовольняти і когнітивні, і дискурсні вимоги [97, с. 519–520].

Аналізом дискурсу як когнітивно-комунікативної сутності займався Т. ван Дейк. Його наукові контакти з представником когнітивної психології В. Кінчем і написання ними спільної праці “Стратегії сприйняття дискурсу” (1983) стають першими кроками в дослідженнях когнітивних механізмів породження й рецепції тексту в дискурсі. Важливою в концепції Т. ван Дейка є розробка стратегій сприйняття дискурсу, когнітивної моделі обробки тексту з урахуванням не лише психологічних механізмів пам'яті, але й соціально-прагматичних факторів – різноманітних установок комунікантів, знань, думок, почуттів, емоцій [58, с. 46]. Згідно з теорією Т. А. ван Дейка, дискурс – “складна єдність мовної форми, значення і дії, яка найкраще була б охарактеризована за допомогою поняття комунікативної події та комунікативного акту”. Таким чином, “дискурс, порушуючи інтуїтивні чи лінгвістичні підходи до його визначення, не обмежується рамками конкретного мовного висловлювання, тобто рамками тексту чи діалогу. Аналіз розмови підтверджує це: мовець і слухач, їх особистісні та соціальні характеристики, інші аспекти соціальної ситуації, безперечно, стосуються даної події” [58, с. 121].

Для опису ментальних операцій науковцями розроблено низку концептуальних понять, що слугують інструментарієм сучасної когнітивної лінгвістики: фрейма, сценарія, скрипта, моделі, ментальної репрезентації та ін. [93, с. 46]. Так, Т. ван Дейк, описуючи з когнітивної точки зору процес обробки дискурсу, вводить поняття “моделі ситуації” як когнітивної основи дискурсу, яка формується конкретним індивідом на основі його особистих знань, досвіду, установок, почуттів, думок і використовується адресатом при

розумінні тексту: активізуючи певні фрагменти моделей ситуації, читач декодує текстові пресупозиції та імплікатури [157, с. 53].

Наступним поворотом у розвитку когнітивізму неминуче мала стати його “соціалізація”, адже аналіз текстів “дає значні можливості для розуміння як мислення людей, так і їхніх соціально-значущих дій” [161, с. 4]. Поштовхом до соціологічних студій були праці французького дослідника Мішеля Фуко, який розглядав дискурс як соціально зумовлену організацію системи мови та дії [188, с. 126]. Абсолютна більшість проблем, які розглядаються цією парадигмою, не вийшла за межі окремо взятого індивіда [160, с. 17]. Адже “я”, група, соціум не існують апріорі”, як зазначає дослідниця І. С. Шевченко, “вони теж конструюються у ході взаємодії дискурсивно й інтерактивно, тому важливим виявляється залучення соціально-культурного фактору буття людини до розуміння її спілкування” [201, с. 16]. Аналіз дискурсу, таким чином, передбачає перенесення акцентів із формально-лінгвістичних характеристик дискурсу на позалінгвальні чинники його породження в тому чи іншому комунікативному середовищі, за тих чи інших обставин комунікації як соціальної дії. Дискурс же розглядається як “суспільна діяльність в умовах реального світу, а не як теоретичний абстракт або продукт лабораторного експерименту; як феномен, що породжується і сприймається в інституційно заданих рамках певних сфер соціального спілкування” [160, 74]. За цією теорією, аналіз дискурсу тримається на трьох китах, трьох найважливіших категоріях: дія, будова і варіативність. Коли людина щось говорить або пише, вона тим самим здійснює соціальні дії. Конкретні властивості цих соціальних дій визначаються за допомогою мовних ресурсів, функціональних стилів, риторичних прийомів, що відібрані мовцем для побудови усного дискурсу або письмового тексту. З одного боку, цікавий сам процес побудови дискурсу. З іншого боку, оскільки дискурс і текст уплетені в живу тканину соціальної діяльності та міжособистісної взаємодії, їхня варіативність має відображати особливості різних соціально-діяльних контекстів і намірів

авторів [160, с. 24–25]. У соціолінгвістиці дискурс – це “спілкування людей, що розглядається з точки зору їх належності до тієї чи іншої соціальної групи або використовується відповідно до тієї чи іншої типової мовленнєвої ситуації, наприклад, інституційне спілкування” [102, с. 48]. Соціолінгвістичний підхід до дослідження дискурсу передбачає аналіз учасників спілкування як представників тієї чи іншої соціальної групи й аналіз обставин спілкування в широкому соціокультурному контексті. Враховуючи всі ці особливості, дискурс потрібно розуміти як “соціокультурний процес, що завдяки комунікативній дії вивільняє наперед закладений прогресуючий потенціал раціональності” [102, с. 39].

Соціолінгвістичний підхід до вивчення дискурсу перемижується з етно- та лінгвокультурологічними підходами, які, у свою чергу, спрямовані на виявлення в дискурсі етноспецифічних та культурних особливостей конкретного національного мовлення, виявів особливої національної ментальності, світобачення та “картини світу” [136]. Дискурс як форма соціальної дії завжди визначається цінностями, соціальними нормами й соціальною практикою, завжди знаходиться під впливом структур влади та історичних процесів [37, с. 6].

При вивченні текстів стародавнього Риму, віддалених від сучасного читача, найбільш доцільне, на нашу думку, використання соціолінгвістичного підходу. Адже саме цей підхід у сукупності з лінгвокультурологічними постулатами дозволить нам простежити, за допомогою яких саме мовних ресурсів, відібраних мовцем із розмаїття мовних засобів, функціональних стилів, риторичних прийомів і т. д., побудований ораторський дискурс, як вживання саме цих мовних ресурсів відображає наміри адресата; дозволить виокремити домінуючі ідеології та системи цінностей на певному етапі розвитку суспільства, що допоможе продемонструвати вплив соціально-культурного контексту на текст.

Підсумовуючи сказане вище, ми виділимо основні підходи до розуміння терміна “дискурс”:

1. Дискурс – текст у сукупності з екстралінгвістичними чинниками (ван Дейк [58], З. Харріс [224], Ю. Караулов [78]);
2. Дискурс – мовлення, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія (Н. Арутюнова [7], Е. Бенвеніст [20], А. Кибрик [80]);
3. Дискурс – ментальне утворення, що виникає у свідомості в процесі сприйняття тексту (В. Костомаров, Н. Бурвикова [91]). Таке поняття відповідає логіко-філософській традиції, відповідно до якої протиставляються дискурсивне та інтуїтивне знання;
4. Дискурс як плинна мовленнєва діяльність (М. Фуко [188], А.-Ж. Греймас [55]).

Перші два підходи сформувалися під впливом лінгвістичної науки, а інші два – на межі лінгвістики та філософії.

Ми, враховуючи всі викладені вище теоретичні положення, визначаємо **дискурс** як соціолінгвістичний феномен, що сформувався в певному соціальному середовищі та активно структурує й моделює соціальну дійсність, матеріальним втіленням якого є текст (усний чи письмовий), який відображає спосіб мислення, ціннісні орієнтири, моральні норми як власне адресанта, так і середовища в цілому.

У теорії дискурсу останнього десятиліття як його компоненти зазвичай використовуються учасники комунікації (адресант є джерелом повідомлення, спирається на існуючі в конкретному суспільстві стратегії презентації інформації; він кодує свої повідомлення й подає їх у відповідних формах, доступних для адресата. Адресат – “кінцевий “споживач”, який сприймає повідомлення і відповідно до своїх когнітивних стратегій і конкретних умов інтерпретує повідомлення адресанта” [16, с. 57]), нелінгвістичний контекст (знання про світ поза мовою, які ми використовуємо для її інтерпретації) [217, с. 10]; фізичні, соціальні і культурні параметри ситуації. Склад комунікативної ситуації доповнюється паралінгвістичними факторами, інтертекстом [216, с. 1]; жанром дискурсу, тематикою і цілями комунікації [228, с. 78]. Найзначнішими компонентами комунікативної ситуації є

комуніканти, сфери їх свідомості і текст як посередник спілкування. Інші компоненти знаходяться в певних стійких відношеннях із ними і визначають спосіб та особливості реалізації комунікативної взаємодії [157, с. 158].

Щодо категорій дискурсу, то в сучасній лінгвістичній науці спостерігається певна розбіжність думок науковців щодо сутності й кількості категорій тексту та категорій дискурсу. Як зазначає дослідниця І. Шевченко, “немає протиріччя між категоріями тексту й дискурсу, адже перший є результатом останнього. Категорії дискурсу екстраполюються і на категорії тексту-результату, і на такі, що характеризують дискурс-процес. Тому є доцільним сукупність категорій представляти у вигляді шкали із полюсами: категорії тексту – категорії дискурсу, де одні більшою мірою тяжіють до першого полюсу, а інші – до другого” [202, с. 108]. Так, до полюсу категорій тексту науковець відносить: когезію, когерентність, прийнятність, інформативність, інтенційність, адресатність, ситуативність, інтертекстуальність; до полюсу категорій дискурсу належать: комунікативні принципи, зміна ролей, метакомунікативність, інтердискурсивність.

1.2.2. Типологія дискурсів на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки.

Класифікація дискурсів на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки перебуває ще на стадії розробки. Перелік типів дискурсу, при виділенні яких акцентуються провідні, з точки зору дослідників, типологічні ознаки мислекомунікативної діяльності мовця, невпинно поповнюються [202, с. 108]. Представники різних галузей гуманітарного знання пропонують широку гаму типологій дискурсів, які не тільки відрізняються за критеріями, покладеними в їхню основу, але й залежать від самого функціонально-діяльнісного навантаження цього терміна в інтерпретації вчених. За словами М. Л. Макарова, сьогодні “не все гаразд із критеріями визначення типів дискурсу, сфер та епізодів спілкування, – не всі типології можуть

похвалитись логікою побудови класифікації, поки ще не систематизований емпіричний матеріал” [112, с. 210].

У німецькомовній лінгвістиці тексту під дискурсом розуміється сукупність тематично співвіднесених текстів: тексти, поєднані в дискурс, звернені до однієї спільної теми. З цієї точки зору дискурс являє собою комплексний взаємозв'язок багатьох текстів (типів тексту), що функціонує в межах однієї й тієї ж комунікативної сфери. При цьому окремі сфери людського пізнання і комунікації пропонується розглядати як спеціальні дискурси чи, в іншій термінології, типи дискурсу. Прикладами таких типів є медичний, юридичний, політичний та інші дискурси [196, с. 16–17].

В. Б. Бурбело зауважує, що дискурсивна тематизація полягає у визначенні основних суспільних, культурних сфер, які потребують формування та функціонування певного типу чи різновиду дискурсу. До таких сфер можуть належати різні галузі науки, суспільні інституції [28, с. 82]. Основні типи дискурсів дослідниця визначає за домінуючим комунікативним модусом, відповідними мовними та функціональними ознаками і класифікує дискурси на: побутові (до яких відносить переважно інформативно-виражальні дискурси), когнітивно-комунікативні, полемічні, науковий та художній дискурси, подаючи їх особливості [29, с. 6–7].

З позицій критичного дискурсивного аналізу Т. ван Дейк розглядає такі різновиди дискурсу: медіа-дискурс, політичний дискурс, медичний дискурс, судовий дискурс, освітній та науковий дискурси, корпоративний текст і мовлення [58, с. 89].

Беручи до уваги ергономічний характер дискурсу в поєднанні з концептом антропоцентризму, в колективній праці “Дискурс іноземномовної комунікації” виділяються принципово нові типи дискурсу: політологічний, культурологічний, країнознавчий [64, с. 155–159].

А. Белова запропонувала класифікацію дискурсів з урахуванням двох основних чинників: сфер функціонування і характеру комунікації. За сферами комунікації виділені такі типи дискурсу: академічний, бізнес-

дискурс, дипломатичний, переговорів, політичний, рекламний, педагогічний, релігійний, риторичний, сімейного спілкування, медичний, юридичний, психотерапія, ергодічний, Інтернет-дискурс. За характером комунікації – спонтанний, підготовлений, офіційний, неофіційний, жіночий, дитячий, дискурс підлітків, людей похилого віку, аргументативний, конфліктний, авторитарний, лайливий [19, с. 12–13]. Дослідниця К. Серажим, підтримуючи теорію Ю. Габермаса, виділяє практичні дискурси, що поділяються на особистісні та інституційні (залежно від того, у процесі якого спілкування – особистісного чи статусно орієнтованого – формується дискурс) [160, с. 53]. З позиції учасників спілкування (соціолінгвістичний підхід) В. І. Карасик пропонує виокремлювати два основних типи дискурсу: персональний (особистісно-орієнтований) та інституційний. У першому випадку той, хто говорить, виступає як особистість у всьому багатстві свого внутрішнього світу, у другому випадку – як представник певного соціального інституту [75, с. 15]. Як зазначає Г. Кресс, поняття дискурсу вказує на той факт, що соціальні інститути виробляють специфічні модуси мовлення відносно певних галузей життя суспільства, які пов'язані з природою інститутів та їхнім місцем у суспільстві. Інститути створюють і підтримують вимоги, які обмежують та окреслюють те, що є прийнятним і неприйнятним по відношенню до даної галузі суспільного життя [227, с. 27–28].

У праці “Сучасний науковий дискурс” пропонується виділяти такі типи дискурсу: тематичний дискурс (кожен такий дискурс – це “тканина пропозицій”, яка висловлюється з якої-небудь теми); конфесійні дискурси (являють собою сукупність пропозицій, що висловлюються членами якого-небудь конфесійного співтовариства про свій культ); професійні дискурси (виглядають як “грибниці пропозицій”, висловлених тим або іншим професійним співтовариством із приводу специфіки предмета свого дослідження); метадискурси (сукупність пропозицій, висловлених тим або іншим великим мислителем минулого про якийсь уже існуючий дискурс).

У цій науковій розробці наводяться приклади критеріїв, за якими виділяють той чи інший тип дискурсу: щодо сфер діяльності, щодо типу дій, щодо їхньої функціональної ролі, щодо переслідуваної мети, щодо специфіки історичних епох, щодо специфіки суб'єкта дискурсу, щодо просторово-часового масштабу, щодо проблем і тем, які стоять у центрі дискурсу [106, с. 24–26].

В. В. Красних вважає, що на статус типу дискурсу можуть претендувати лише національні дискурси, наприклад, російський, український, англійський та ін. [94, с. 200.]. Тобто в межах одного національного дискурсу виділяються дискурс поетичний, естетичний, науковий, критичний, педагогічний, юридичний, політичний. Кожен із цих підвидів дискурсу належить представникам конкретного національно-лінгвокультурного суспільства і призначений для представників того ж національно-лінгвокультурного суспільства. Інакше кажучи, усі згадані різновиди “не є окремими типами дискурсу, а лише деякими модифікаціями останнього, певним чином “адаптовані” до тієї сфери, в якій він функціонує” [94, с. 202].

Велика кількість різних типологій дискурсу, пропонованих сучасними дослідниками, є наслідком того, що в основу класифікацій покладено різні принципи: деякі науковці звертаються до семантичного критерію, виділяючи той чи інший тип дискурсу, інші – до формального. Але, за нашими спостереженнями, при виділенні типів дискурсу переважає семантичний критерій.

Слід згадати класифікацію І. Шевченко, оскільки дослідниця не лише узагальнює наукові надбання попередників і перераховує типи дискурсу, даючи короткий коментар, але й вказує критерії, за якими було виділено той або інший тип чи підтип дискурсу.

За критерієм форми науковець виділяє усний та письмовий дискурси; за видом мовлення: діалогічний, монологічний дискурси; за комунікативними принципами та настановами: аргументативний,

конфліктний, гармонійний дискурси; за соціально-ситуативним параметром виділяються такі підтипи інституційного дискурсу: політичний, адміністративний, юридичний, військовий, релігійний, медичний, діловий, рекламний, педагогічний, спортивний, науковий, електронний (інтернет-дискурс), медійний дискурс (засобів масової інформації) та інші; за соціально-демографічним та соціально-професійним критеріями: дитячий, підлітковий, жіночий, чоловічий дискурси, дискурс моряків, шахтарів; за функціональними та інформативними складовими: інформативне (емотивний дискурс, оцінний, директивний) та фактичне спілкування; застосування формального й змістового критеріїв у функціонально-стильовому аспекті має результатом виділення різних за жанром типів дискурсу: художнього, публіцистичного, офіційного, неофіційного типів дискурсу [204, с. 235–236].

Розмаїття пропонованих класифікацій є радше позитивним чинником у розвитку цієї галузі лінгвістичних досліджень. Класифікаційні розбіжності, які виникають унаслідок тієї чи іншої спрямованості інтересів дослідника, у більшості випадків є не взаємовиключними, а взаємодоповнювальними через дію принципу невизначеності. Як зазначає В. І. Карасик, “що більше ми будемо прагнути до максимально точної фіксації одних характеристик, описуючи яке-небудь явище, то більш невизначеними ставатимуть інші характеристики, додатково пов’язані з першими” [76, с. 287].

1.3. Виділення ораторського дискурсу з-поміж інших дискурсивних типів.

Різнорманітні типи й види дискурсу можна вичленувати також в залежності від історичних типів культур і форм світогляду, пізнавальних парадигм та ідеалів пізнання [72, с. 241]. Роль дискурсів різних типів і втілених у них смислових структур специфічно виявляється в різних історичні епохи [29, с. 6]. Причому, як зазначає О. Кубрякова, “тип дискурсу детермінується типом тієї соціальної активності людини, в рамках якої він

здійснюється і з цілями якої він узгоджується. Слід підкреслити, що самі типи подібної активності історично зумовлені й напряду пов'язані з рівнем розвитку суспільства і його культурою. Дискурс – це “дітище свого часу”, тобто весь стиль проведення дискурсної діяльності, усі його особливості визначаються перш за все станом суспільства і тими соціальними ролями, які в цьому суспільстві може грати людина” [97, с. 525–526].

Так, в епоху республіканського Риму визначну роль у політичному, суспільному житті відігравало ораторське мистецтво. Республіканський Рим вирішував свої державні справи дебатами на народних зборах, у сенаті та суді, де міг виступити практично кожен вільний громадянин. Тому володіння словом було необхідною умовою для римського громадянина, який бажав брати участь в управлінні державою [98, с. 3]. Ораторське мистецтво, виплекане римським політичним життям, покладене в основу освіти римського громадянина, пов'язане і з правом, і з літературою, найповніше ввібрало в себе римський національний характер.

У сучасному науковому просторі була спроба виокремити риторику як окремий підтип політичного дискурсу [97, с. 218; 115], але в такому дискурсі жанровими різновидами виступали лише промови політичних діячів. Дослідниця Л. С. Чикілева, вивчаючи політичні промови, промови при інавгурації президентів, тости, вводить термін: “риторичний дискурс – один із способів реалізації елементів культури” [197, с. 129]. Т. Г. Хазагеров риторичний дискурс визначає як “переконувальні промови, взяті як система” [190]. Однак слід зауважити, що в республіканському Римі риторика охоплювала не лише політичну сферу, але й судову, військову, суспільну і, таким чином, набувала дискурсивного характеру. Прикметник “дискурсивний” у даному випадку походить від слова “дискурс”, що означає не просто мовлення, а мовлення як соціальну дію, тобто як взаємозв'язок між тим, хто говорить, і слухачем [82, с. 3].

В античному Римі риторика не існувала сама по собі як окрема дисципліна, а перепліталася з філософією та літературою. Як зазначає

С. С. Аверінцев, “античний тип культури дає можливість риториці ототожнювати себе з культурою в цілому, проголошувати себе принципом культури” [2, с. 352]. Тому політичне життя римського суспільства було лише певною складовою ораторської практики. На нашу думку, ораторське мистецтво, яке в Римі формується у III–I століттях до н.е. й охоплює всі сфери тогочасного життя, доцільно розглядати як ораторський дискурс.

Термін “ораторський дискурс” як один із видів дискурсу поряд із побутовим, діловим, науковим, згадує В. П. Конєцька у праці “Соціологія комунікації”. Дослідниця наголошує, що будь-який вид дискурсу, в тому числі й ораторський, – “це спеціальний дискурс, що являє собою комплексну взаємодію декількох текстів, які функціонують у межах однієї і тієї ж комунікативної сфери” [87, с. 112]. Погоджуючись із цим твердженням, ми хочемо додати, що поняття ораторського дискурсу включає не лише взаємодію текстів як продукту діяльності, але й взаємодію адресанта та адресата, вплив екстралінгвістичних факторів та інше.

Під **ораторським дискурсом** ми розуміємо особливий тип комунікації, що функціонував у республіканську добу Риму в різних сферах життя суспільства та відображає правила публічної поведінки, мовні механізми впливу на численного адресата з урахуванням його культурних, етнічних, соціальних особливостей.

Ораторський дискурс є результатом “процесу спілкування, що відбувся у певному місці, на пересіченні осей простору і часу” [17, с. 109] (тобто комунікативного акту) і передбачає наявність таких складових, як:

- учасники комунікативної ситуації (комунікативна ситуація – конкретна ситуація спілкування, в яку входять партнери по комунікації і яка спонукає її учасників до міжособистісної інтеракції; комунікативна ситуація визначає мовленнєву поведінку, способи реалізації комунікативної інтенції [16, с. 355]): адресант і адресат (як слухач виступає не одна особа, а певна кількість людей);

- соціальний контекст, що передбачає низку соціальних ролей, покладених на учасників процесу комунікації (народні збори, суд, засідання в сенаті та ін.);
- культурний контекст. Категорія культурного контексту включає компоненти, що тією чи іншою мірою регламентують поведінку людини в соціальних контекстах різного типу і визначають її структуру діяльності (мету, засоби досягнення) через культурно-залежні структури цінностей [15, с. 26].

Комуніканти, вступаючи в спілкування свідомо й цілеспрямовано, повинні дотримуватися системи принципів, правил і конвенцій спілкування та максим їх утілення. Найважливішими вважають принцип Кооперації, сформульований американським логіком Г.-П. Грайсом, і принцип Ввічливості, описаний американським дослідником прагматики мовлення Дж. Лічем.

Принцип Кооперації передбачає виконання максими повноти інформації, постулати якої такі: висловлення повинно мати не менше інформації, ніж потрібно; висловлення повинно мати не більше інформації, ніж потрібно; максими якості, що передбачає істинність висловлювання; максими релевантності, яка полягає в тому, що учасники спілкування для досягнення комунікативної мети повинні здійснювати доцільні комунікативні вчинки; максими манери, що полягає у зверненні до способу передавання інформації.

Принцип Ввічливості – мовленнєвий етикет. Дотримання цього принципу створює прийнятну атмосферу спілкування. Найважливіші максими цього принципу: тактовності, великодушності, схвалення, скромності, згоди, симпатії [17, с. 143–147].

В ораторському дискурсі республіканського Риму мовці намагаються дотримуватись певних правил комунікації, особливо це стосується максими повноти інформації чи релевантності. Але іноді спостерігається порушення правил комунікації, що сприяє підвищенню експресивності висловлювання.

Ці порушення формують повтори, риторичні питання, іронія, гіпербола. Особливо хочеться згадати інвективу, що була поширеною в ораторів доби Республіки й використовувалася з метою зганьбити свого опонента чи його ідеї. Цей прийом порушує максимум якості, оскільки передає свідомо неправдиву інформацію, плітки чи чутки, наприклад у промові М. Катона “Проти Корнелія до народу”: *“ecquis incultior, religiosior, desertior, publicis negotis repulsior?”* [231, р. 206] – чи ж є хтось більш неосвічений, самотній, віддалений від державних справ? (М. Cato “Contra Cornelium ad populum”). Чи ще один приклад із промови “Проти Панси”: *“pueris in ludo stilos, pascelos furare”* [231, р. 206] – хлопцями вони крали у гри стилоси та гаманці (М. Cato “In Pansam”).

За критерієм форми ораторський дискурс ми визначаємо як усний, що дійшов до нас у вигляді фіксованих на папері текстів; за видом мовлення цей тип дискурсу є монологічним; за комунікативними принципами ораторський дискурс аргументативний. Якщо враховувати, що в понятті дискурсу відображаються не лише його прямий зв’язок із реальними мовленнєвими потоками, але і їх стиль, їх призначення розв’язувати певні соціальні проблеми і їх участь у соціальній інтеракції людей, то ораторський дискурс ми можемо вважати підтипом інституційного дискурсу. До того ж ораторський дискурс реалізує основні характеристики інституційного дискурсу, а саме: 1) обслуговування певного інституційно-заданого типу комунікації з використанням системи професійно-орієнтованих знаків, підмови (спеціальної лексики, фразеології) [205, с. 58]; 2) жорстка структурованість як наслідок соціальних та ідеологічних обмежень на тексти, породжені в межах певного інституційного дискурсу; 3) фіксована зміна комунікативних ролей, менша зумовленість контекстом, обмежена кількість глобально окреслених цілей [112, с. 99], орієнтація на структуру, а не на процес; 4) динамічність як наявність інтертекстуальних зв’язків того чи іншого типу дискурсу з іншими типами дискурсу в синхронії та діахронії. Так, на думку М. Ю. Олешкова, інституційний дискурс не зводиться лише до

одного типу дискурсу, а являє собою складну сукупність взаємопов'язаних та конфліктуючих між собою дискурсів у рамках заданої ситуації [134, с. 64].

Промови ораторського дискурсу відбуваються в рамках певної інституції (народні збори, сенат, суд) та відображають ідеї, спосіб мислення, ціннісні орієнтири, поведінку та інше членів соціальної групи. Як зазначає Г. Кресс, “соціальні інститути виробляють специфічні модуси мовлення відносно певних галузей життя суспільства, які пов'язані з природою інститутів та їхнім місцем у суспільстві. Інститути створюють і підтримують вимоги, які обмежують та окреслюють те, що є прийнятним і неприйнятним по відношенню до даної галузі суспільного життя” [227, с. 27–28].

За соціально-демографічним критерієм, ораторський дискурс – чоловічий, адже в античному Римі жінки не мали права брати участь у політичному житті держави.

Як ми зазначали раніше, будь-який тип чи підтип дискурсу, а особливо інституційний, не існує ізольовано, а вбирає риси інших дискурсів, тому важливо розпізнати й вичленувати особливості, властиві лише досліджуваному дискурсу, та особливості, запозичені від інших типів чи підтипів дискурсу. Для кожного типу дискурсу слід будувати його власну модель, і лише за цієї умови з'являється можливість уявити “мову в мові” як особливу і лінгвістичну, і соціальну даність, а головне – відтворити ментальність “можливого світу” [95, с. 19]. Дослідження дискурсу як глобального явища комунікації дає підстави говорити про взаємодію дискурсів різних типів та їхню ієрархію на основі ступеня взаємопроникнення їхніх рис і характерних ознак [146, с. 6].

Отже, визначаючи ораторський дискурс як окремий підтип інституційного дискурсу, не слід заперечувати інтеграцію в нього рис інших дискурсів. Так, один дискурс може конституюватися текстами різноманітних типів і, з іншого боку, тексти одного типу можуть виступати елементами різноманітних спеціальних дискурсів. Взаємодія спеціальних дискурсів дозволяє говорити про проблему інтердискурсивності [196, с. 17–18; 43, с. 6].

Інтердискурсивним слід вважати такий комунікативний процес, у результаті якого численні спеціальні дискурси, співвіднесені з відповідними комунікативними сферами, інтегруються в єдиний інтердискурс. Інтердискурсивними є всі ті мовні елементи, структури, функціонально-сміслові типи мовлення, які характеризують одночасно численні спеціальні дискурси [196, с. 18]. При аналізі ораторського дискурсу давнього Риму важливо простежити сфери його перетину з іншими різновидами інституційного дискурсу.

Політичний дискурс близький до ораторського за своїми провідними рисами – аргументативністю, евалюативністю (зумовленість його ідеологічною спрямованістю, що визначається цінностями тих чи інших соціальних верств, політично активних груп) [160, с. 178]. Промови сучасних політиків, як і античні промови, націлені не стільки на передачу за допомогою тексту повідомлення (інформаційна функція [121, с. 16]), скільки на управління діяльністю людей. Кожен адресат “прагне, свідомо чи несвідомо, маніпулювати оточуючими і робить це з більшою чи меншою майстерністю” [178, с. 8–9]. Персуазивність як ознака політичного й ораторського дискурсів також виражається у свідомому, навмисному впливі на когнітивно-ментальну сферу адресанта з метою домогтися потрібного маніпуляторіві результату [181, с. 86].

Юридичний дискурс перетинається з ораторським у сфері державного законотворення. Тексти законів – продукт дискурсивної діяльності ораторів і політиків, безпосереднім завданням яких є регулювання правовідносин між громадянами та між громадянами й державою. Тут доречно згадати діяльність братів Тиберія та Гая Гракхів, які зініціювали ряд законів соціального характеру.

Подібність ораторського й наукового дискурсів спостерігається при використанні прийомів та одиниць логіки як у процесі викладу матеріалу, так і в процесі доведення ідеї.

Як і художній дискурс, ораторський характеризується емоційністю, образністю та інтертекстуальністю.

Разом з тим, ораторському дискурсу давнього Риму притаманна власна цілісна система характерних рис:

- яскраво виражений практичний характер;
- широта сфери застосування;
- зверненість до соціальних та політичних проблем;
- зорієнтованість на “множинного адресата” [166, с. 13];
- визначена структура (*exordium, narratio, probatio, refutatio, peroratio*).

Для опису конкретного типу інституційного дискурсу В. І. Карасик пропонує розглядати такі компоненти: 1) учасники; 2) хронотоп; 3) цілі; 4) цінності; 5) стратегії; 6) матеріал (тематика); 7) різновиди та жанри; 8) прецедентні (культурогенні) тексти; 9) дискурсивні формули [75, с. 11].

Якщо описувати ораторський дискурс республіканського періоду згідно із запропонованою схемою, то учасниками цього типу дискурсу є політичні діячі чи вільні громадяни, які мають на меті взяти участь в управлінні державою.

Хронотопом ораторського дискурсу постає типова для публічного виступу обстановка. Оскільки виступи виголошувались в усній формі, то для усного дискурсу найчастіше обиралось таке місце, як зал суду, сенат, центральна площа Рима.

Мета ораторського дискурсу – привернути увагу, встановити істинність чи хибність повідомлення опонента, переконати в правдивості поданого матеріалу, схилити на свій бік.

Цінності ораторського дискурсу сконцентровані в його ключових концептах – істині та знанні (що робить ораторський дискурс подібним до наукового).

Стратегії ораторського дискурсу визначаються його цілями: 1) визначити проблемну ситуацію і виділити предмет обговорення; 2)

проаналізувати історію питання; 3) викласти результати спостережень; 4) дати власну оцінку описуваному.

Різновидами ораторського дискурсу є політичні промови на різну тематику, судові та похвальні промови.

Тематика ораторського дискурсу охоплює широке коло проблем, що пояснюється широтою сфери застосування (суспільно-політичні проблеми, економічні, юридичні питання, військові питання та інше).

Під дискурсивними формулами, як зазначає В. І. Карасик, розуміються “певні звороти, властиві спілкуванню у відповідному соціальному інституті” [75, с. 15]. Для ораторського дискурсу давнього Риму характерні ритмізована мова, завантаженість тексту періодами, активне вживання простих речень, ускладнених зворотами *Accusativus cum infinitivo*, *Ablativus absolutus*, використання синонімів, антонімів, риторичних прийомів та тропів.

1.3.1. Жанрова характеристика ораторського дискурсу.

Для повнішого аналізу ораторського дискурсу давнього Риму необхідно з'ясувати, до якого функціонального стилю належать промови доби Республіки, якими мовленнєвими жанрами користувались тогочасні оратори.

Аналізуючи сферу застосування промов, їх прагматичне наповнення, багатство мовленнєвих засобів, промови ораторського дискурсу можна віднести до публіцистичного стилю. Як зауважує В. І. Максимов, публіцистичний стиль “обслуговує сферу політики, його основне функціональне призначення – впливати на суспільну думку, формувати її. Мовленнєва структура публіцистичного стилю орієнтована на вираження політичних ідей, активної політичної і громадської позиції, на гостру полеміку між політичними групами, на оцінку діяльності суспільних політичних організацій, на оцінку вчинків, висловів політиків, громадських діячів, діячів культури” [113, с. 114]. Основною функцією публіцистичного

стилю, як, власне, і республіканських промов, є функція впливу, яка взаємодіє із функціями повідомлення та інформування.

У своїй мовленнєвій структурі публіцистичні тексти містять інформацію про якісь актуальні, суттєві події чи вчинки або ж інтерпретацію такої інформації. Причому така інтерпретація супроводжується досить виразним в емоційно-експресивному плані стилістичним оформленням.

У рамках публіцистичного стилю деякі науковці виділяють підстили. Зокрема, у праці П. Брандеса “Стилістика тексту” виділено ораторський підстиль публіцистичного стилю, який, за словами автора, “виконує ту ж саму агітаційно-пропагандистську функцію, але у формі публічної промови” [26, с. 213].

Публічні промови республіканської доби мали усну форму, а вже згодом записувались і дійшли до нас у творах інших авторів (як було зазначено раніше). Усна форма публічного мовлення існує в таких мовленнєвих жанрах, як “доповідь”, “політична промова”, “дипломатична промова”, “воєнно-патріотична промова”, “мітингова промова”, “агітаційна промова”, “надгробна промова” [27, с. 213]. Така жанрова класифікація промов здійснюється в залежності від місця їх реалізації, змісту та аудиторії.

Якщо звертатись до античної теорії про стилі, то ще Арістотель виділив три види риторики відповідно до роду слухачів. Він зазначає: “промова складається із трьох елементів: із самого оратора, із предмета, про який він говорить, із особи, до якої він звертається; вона і є кінцевою метою всього (я маю на увазі слухача). Слухач буває або простим спостерігачем, або суддею, і до того ж суддею або того, що вже відбулося, або того, що може відбутися. Прикладом людини, яка розмірковує про те, що має бути, може слугувати член народних зборів, а розмірковуючий про те, що вже було – член судилища; людина, яка звертає увагу (тільки) на обдарування (оратора), є простим спостерігачем. Таким чином, є три роди промов: дорадчі, судові та епідейктичні” [5, с. 24–25].

У складі ораторського дискурсу давнього Риму ми можемо виділити такі мовленнєві жанри, що відповідають трьом родам античного красномовства:

1) дорадче красномовство. Його метою є схилити до чого-небудь, відхилити від чогось шляхом переконання. Промови дорадчого красномовства завжди містять інформацію стосовно теми, що висвітлюється, і розраховані на орієнтацію спільноти в ній:

- політична промова – публічне слово, що висвітлює найактуальніші проблеми і питання. Вона проголошується на зібранні, може містити заклики, її характерними особливостями є полемічність чи націленість на критику. У такому виступі міститься постановка й реалізація певних завдань у тій чи іншій сфері життя і досить часто переслідуються практичні цілі та завдання.

Цей жанр найпоширеніший в ораторському дискурсі давнього Риму. Такі промови надзвичайно емоційні й тематично розгалужені. До політичних промов відносимо: “De bello Carthaginensi” М. Катона, “Oratio apud Atheniensis”, “Suasio legis Voconiae”, “Pro Rhodiensibus”, “Uti praeda in publicam referatur” М. Катона; “Oratio de legibus promulgatis” П. Корнелія Сципіона Еміліана; “Suasio Legis Serviliae” Л. Ліцинія Красса; “Dissuasio Legis Aufeiae” Ц. Семпронія Гракха та ін. Серед політичних промов ми виділяємо: промови на соціально-політичну (“Uti basilica aedificetur” М. Катона; “Contio ad milites in Africa habita” Юлія Цезаря) і культурно-просвітницьку (“De dote”, “In Q. Minucium Thermum de decem nominibus”, “De moribus Claudii Neronis” М. Катона) тематику. Окремо можна виділити політичну промову-звіт про виконану роботу. У цих промовах оратори інформують про виконану роботу, аналізують і оцінюють результати своєї діяльності (“Oratio de sumptu suo”, “Dierum dictarum de consulatu suo” М. Катона; “Oratio pro se ad populum” Ц. Лелія; “Oratio pro se” Г. Семпронія Гракха; “Oratio de triumpho suo” Метела Нумідіка). Особливостями таких промов-звітів є насичення афоризмами, вживання займенників (особливо

першої особи однини). Загалом для політичних промов характерні образність, емоційність, насичення текстів риторичними прийомами, тропами. Арістотель вказує на такі особливості та структуру дорадчих промов: вступ не потрібен (він необхідний тільки, якщо слухачі не вважають предмет обговорення настільки важливим, як того хотів би оратор, а також як прикраса, щоб промова не виглядала складеною нашвидкуруч); засоби доведення – в основному приклади. Чим більше слухачів, тим більш далека перспектива, тому все точне видається недоречним і створює гірше враження. Якогого більше виразності та якогого менше оповіді [5, с. 180]. Ми виділили сорок фрагментів політичних промов, що становить близько 64 % від усього досліджуваного матеріалу;

2) епідейктичне красномовство. Його мета – похвалити чи посварити шляхом звертання до почуттів публіки:

- хвалебна промова – промова, що містить не завжди достовірні дані про особу, звичайно дещо перебільшені (наприклад, доводиться божественне походження тієї чи іншої особи). До нас дійшло три таких промови: “*Laudatio Juliae Amitae*” Юлія Цезаря; “*Laudatio Appi Claudii Pulchri*” М. Юнія Брута, “*Laudatio Q. Fabio Maximo*” Сципіона Африканського Молодшого. Щодо структури та особливостей викладу похвальних промов, то Арістотель говорив, що “слід відразу викласти все, що хочеш доводити. Вступ може бути пов’язаний із змістом промови чи не стосуватися його. Розповідь проводиться за частинами, тому що все підряд важко запам’ятати. Вплив на слухача досягається завдяки перебільшенням в оцінках. Факти повинні викликати довіру самі по собі, бо відносно них рідко наводяться докази. Точність тут недоречна, і потрібно якогого більше експресивності” [5, с. 181]. Хвалебна промова займає 5 % від загальної кількості досліджуваних промов республіканської доби;

3) судове красномовство. Його метою є встановити факти на основі обговорення події:

- судова промова – промова, що виголошувалась на захист певної особи чи проти неї (“Contra Oppium”, “Contra Annium”, “Contra Ser. Galbam pro disertis Lusitanis” М. Катона; “Oratio adversus Furnium”, “Oratio in Maevium” Г. Гракха; “Oratio in C. Papirium Carbonem” Л. Ліцинія Красса; “Contra M. Tullium Ciceronem” М. Антонія; “Oratio pro M. Aemilio Scauro” Ц. Ліцинія Кальва та ін.). Текст таких промов надзвичайно аргументативний і логічний, мав певну структуру. Арістотель вказує на детальний початок (опис обговорюваного предмета) цих промов; сама розповідь коротка; про відоме говорити не слід. Під час переконування переважають скорочені висновки – ентімеми. Важлива точність, особливо перед одним суддею, “коли видніше, що йде до справи”. Мінімум експресивності [5, с. 181]. Судова промова займає 31 % від загальної кількості досліджуваного матеріалу.

Кожен із цих жанрів має свої специфічні композиційні й мовні особливості, але, взаємодіючи із загальними ознаками публіцистичного красномовства, вони утворюють деякі канонізовані особливості стилю публічних промов. Так, основною відмінністю цих жанрових різновидів є монологічна форма викладу, де визначальні погляд мовця, спрямованість мовних одиниць на досягнення комунікативно-прагматичної мети, власне сприйняття та оцінка мовцем ситуації спілкування та залежність засобів вираження і прийомів від комунікативної ситуації.

Промовам ораторського дискурсу з точки зору мови властива подвійна природа: по-перше, як різновид літературної мови, вони зберігають особливості норм письмової мови, по-друге, оскільки вони функціонують переважно в усній формі, то мова публічних промов має багато особливостей усного мовлення.

Для мови ораторського підстилю характерне поєднання письмової та усної форм поряд із розгорнутими граматичними структурами, поширеними конструкціями, синтаксичним паралелізмом, лексичними повторами та ін.

Емоційність красномовства визначається завперш ідейністю, змістовністю, а також важливістю тих ідей і думок, що їх розвиває оратор.

1.3.2. Прагматичні цілі представників ораторського дискурсу.

Комунікативне призначення мовної одиниці, особливості використання її мовцем, її співвіднесеність із поведінкою та діяльністю адресанта й адресата в конкретній ситуації спілкування вивчається в межах прагматичного аспекту лінгвістичних досліджень.

Прагматика – міжнаукова галузь знань, що вивчає соціокультурні, ситуативно-поведінкові, статусні, психологічні, когнітивні й мовні чинники комунікативної взаємодії суб'єктів [158, с. 484]. Дослідження будь-якого дискурсу, в тому числі й ораторського, неможливе без урахування прагматичних аспектів. Адже прагматичний підхід значною мірою відповідає потребам дослідників і мовців, оскільки він висуває на перший план відношення “повідомлення–адресат”, що забезпечує цільову завершеність процесу комунікації.

Дослідженню прагматичних аспектів комунікації присвячено праці Ф. Бацевича, В. Богданова, Т. ван Дейка, Ю. Караулова, А. Леонтьєва, Л. Мінкіна, Ч. Морріса, Т. Пешкової, Г. Почепцова, Т. Радзієвської, Дж. Серля [16; 23; 58; 78; 101; 116; 119; 140; 148; 151; 163].

Одним із джерел сучасної прагматики стала теорія мовленнєвих актів. Слідом за І. С. Шевченко, І. Р. Корольовим, мовленнєвий акт ми вважаємо мінімальною одиницею дискурсу [202, с. 113; 90, с. 38]. Для нас мовленнєвий акт – одиниця спілкування, висловлювання адресанта, здійснене в межах конкретної прагматичної ситуації, “орієнтоване на адресата і його реакцію” [157, с. 55]. Засновником теорії мовленнєвих актів був філософ і логік Дж. Остін, представник неопозитивізму. У книзі “How to do things with words” (1962) він виклав основні постулати теорії мовленнєвих актів [135, с. 25]. У концепції Дж. Остіна цілісність мовленнєвого акту забезпечується трьома

операціями, групами дій: 1) локуцією – побудовою фонетично і граматично правильного висловлювання певної мови з певним смислом і референцією [17, с. 348]; 2) іллокуцією – втіленням у висловлюванні, породжуваному у процесі мовленнєвого акту, певної комунікативної інтенції, комунікативної мети, що надає висловлюванню конкретної спрямованості [17, с. 343]; 3) перлокуцією – наслідками впливу іллокутивного акту на конкретного адресата чи аудиторію [17, с. 351]. Як зазначає В. Дем'янков, “така потрійна дія поширює інтерпретативну граматику мови, оскільки враховується та обставина, що розуміння речення виходить за межі буквального значення, самого вираження і намірів, що подаються з його допомогою” [60, с. 287–288]. Прагматичні цілі дискурсу підпорядковуються комунікативній меті висловлювання. Комунікативна мета – запланований адресантом стратегічний результат, на який скероване спілкування [17, с. 348].

Оскільки прагматичний зміст дискурсу складають передусім іллокутивний та цільовий компоненти, то класифікація прагматичних цілей ораторського дискурсу може базуватись на поєднанні цих складових, які й визначають прагматичні наміри мовців. Отже, завдання досліджуваного типу дискурсу такі:

- зафіксувати відповідальність мовця за певне повідомлення, співвідносячи його за шкалою “істинність–хибність”, за допомогою ствердження чи повідомлення фактів викликати в реципієнта психологічний стан впевненості в реальності того, про що говориться. Таку прагматичну ціль дискурсу переслідують репрезентативи: *“homines defoderunt in terram dimidiatos ignemque circumposuerunt: ita interfecerunt”* [231, р. 202] – *людей закопували по пояс у землю і навколо розкладали багаття: у такий спосіб вбивали* (М. Cato “De bello Carthageniensi”).

Мовленнєві акти такого типу найпоширеніші в досліджуваному дискурсі, адже перше, що намагається донести мовець до аудиторії – це факти. Репрезентативи складають 58,7 % з усіх мовленнєвих актів ораторського дискурсу;

- спонукати адресата до дії, до зміни поглядів. Ця прагматична мета реалізується в директивах, які можуть бути представленими як у вигляді побажання, спонукання до дії, прохання, переконання в необхідності, так і у прямому заклику, наполяганні або агітації: *“cogitate, quantum nos inter nos privatim cautius facimus nam unusquisque nostrum, si, quis advorsus rem suam quid fieri arbitrantur, summa vi contra nititur, ne advorsus eam fiat, quod illi tamen perpessi”* [231, р. 192] – *подумайте, наскільки ми для себе робимо безпечніше, бо, здається, що кожен з нас, якщо проти його справи щось ведеться, усією силою цьому опирається, щоб проти нього нічого не чинилось. Однак ці таке терплять* (M. Cato “De Rhodiensibus”). – Прохання.

“Jussi caudicem proferri, ubi mea oratio scripta erat de ea re, quod sponsionem feceram cum M. Cornelio” [231, р. 197] – *я наказую, щоб дістали навощені таблички, де записана моя промова про ту справу, що я уклав спонсію з М. Корнелієм* (M. Cato “De sumptu suo”). – Наказ.

“Audite sultis milites, si quis vestrum in bello superfuerit, si quis non invenerit pecuniam, egebit” [231, р. 208] – *послухайте, воїни, якщо ви хочете, якби хтось з вас вцілів на війні, якщо хтось не отримав гроші, нехай обходиться* (M. Cato “Pro L. Caesetio”). – Порада.

“Si nanciam populi desiderium, conprobabo rei publicae commoda” [232, р. 133] – *якщо я випадково отримаю схвалення народу, я принесу користь державі* (G. Gracchus “Oratio pro se”). – Агітація.

“Eripite nos ex miseriis, eripite ex faucibus eorum, quorum crudelitas nostro sanguine non potest expleri” [232, р. 171]. – *порятуйте, але не з нещастя, порятуйте з його глотки, його жорстокість не може насичитись нашою кров'ю* (Q. Caecilius Metellus Numidicus “Suasio Legis Serviliae”). – Молитва.

Директиви становлять 14,4 % від усіх мовленнєвих актів досліджуваного дискурсу;

- покласти на адресанта певні зобов'язання. Комісиви дозволяють мовцю давати обіцянки, гарантії, роблячи його відповідальним за їхнє виконання в очах адресата: *“nunquam fore credidi, iudices, ut, reo Scauro, ne*

quid in eius iudicio gratia valeret, precarer” [233, р. 183] – *менер, я буду вірити, а ти – судитимеш, я молитиму, щоб винуватцю Скавру нічого не минулося під його сильною владою* (С. Asinius Pollio “Oratio pro M. Aemilio Scauro”).

Комісиви у промовах складають 3,8 % від загальної кількості мовленнєвих актів;

- передати психологічний стан мовця, його почуття, переконання, ставлення до того чи іншого явища. У експресивах емоційний стан адресанта відбивається більш рельєфно, порівняно з іншими прагматичними типами мовленнєвих актів, й відрізняється особливою виразністю [90, с. 118]. Експресиви дають можливість інтимізації дискурсу, їх мета – підтвердити істинність судження: *“quod bonum faustumque sit tibi domique tuae, Caesar Auguste! Sic enim nos perpetuam felicitatem rei publicae et laeta huic precari existimamus: senatus te consentiens cum populo Romano consalutat patriae patrum*” [233, р. 193] – *що доброго і благоприємного є для тебе і для твого будинку, Цезарю Августе! Так ми вважаємо, що цим ми водночас вимолюємо вічні щастя і добробут державі: сенат, разом з римським народом, вітає тебе, батька Батьківщини!* (М. Valerius Messalla Corvinus “Oratio ad Augustum”).

Експресиви становлять 2,5 % у текстах ораторського дискурсу;

- внести зміни до стану справ у світі шляхом установлення відповідності між змістом висловлювання і реальністю – призначення, ухвала, відкриття засідання (декларативи): *“ita si ab annis septemdecim ad senectutem semper vos aetatem meam honoribus vestris anteistis, ego vestros honores rebus gerendis praecessi*” [234, р. 8] – *так, якби ви за сімнадцять років до старості завжди вашими почеснями попереджали мій вік, то і я попереджав би ваші почесні управляючи справами* (Р. Scipio Africanus major “Oratio adversus M. Naevium tribunatum plebis”).

Декларативи складають 5,2 %;

- винести вирок схвалення чи несхвалення, виправдання чи засудження. Таку мету переслідують вердиктиви: *“vinum redemisti, praedia*

pro vini quadrantibus sexaginta in publicum dedisti, vinum non dedisti” [231, p. 182] – *ти викупив вино, за шістдесят кубів вина ти віддав у державну скарбницю помістя, але вино не віддав* (M. Cato “Contra Oppium”).

Вердиктиви становлять 5,7 % мовленнєвих актів;

- спонукати адресата до практичного обмірковування, до власного осмислення даної проблеми, формування особистої точки зору. Таке прагматичне завдання часто реалізують шляхом постановки запитань, на які не дається відповідь (інтеррогативи) [163, с. 170–185]: “*an tu cum omni auctoritate universi ordinis pro pignore putaris eamque in conspectu populi Romani consideris, me his existimas pignoribus terreri?*” [234, p. 178] – *чи ти вважаєш закладеним майном права всього мого стану і урізаєш їх перед лицем римського народу? Ти думаєш налякати мене цією заставою?* (L. Crassus “Oratio in senatu”).

Інтеррогативи складають 9,7 % від усіх мовленнєвих актів, що вживаються в текстах ораторського дискурсу.

Проте слід зазначити, що ораторський дискурс не обмежується однією прагматичною ціллю. Зазвичай мовленнєві акти передають декілька намірів мовця, один з яких – головний, а інші – другорядні. Така “іллокутивна ієрархія інтенційних ланок спрямована на їхнє прагматичне зчеплення в іллокутивне ціле” [64, с. 60], яке реалізує прагматично-функціональне спрямування всього дискурсу.

Комунікативні наміри мовця зумовлюють стратегію мовленнєвого спілкування, або комунікативну стратегію, – оптимальну реалізацію інтенцій мовця щодо досягнення мети спілкування, тобто контроль і вибір дієвих ходів спілкування і гнучку їх видозміну в конкретній ситуації [16, с. 133]. Такий підхід пов’язаний з усвідомленням стратегії в ракурсі реалізації інтенції адресанта і найбільш доцільний при вивченні текстів ораторського дискурсу.

Комунікативна стратегія охоплює: 1) вибір глобального комунікативного наміру, 2) відбір компонентів семантики речення й екстралінгвальної конституції, які відповідають модифікаційним

комунікативним значенням, 3) визначення обсягу інформації, який припадає на одну тему, одну рему тощо, 4) встановлення співвідношень квантів інформації про ситуацію зі станами свідомості співбесідників і чинником емпатії, 5) визначення порядку комунікативних складових, 6) налаштування комунікативної структури висловлювання на певний комунікативний режим, стиль і жанр. Стратегічний напрямок впливу обирається автором залежно від способів переконання – прямого чи непрямого; перший передбачає когнітивну реакцію адресата, другий же розрахований на апеляцію не стільки до розуму, скільки до емоцій [109, с. 313].

Стратегії пов'язані з певним “вибором” засобів досягнення комунікативних цілей. Зазвичай до стратегій звертаються тоді, коли послідовність мовленнєвих дій стає складною, а також у тих випадках, коли проміжні етапи комунікації неможливо запланувати заздалегідь, наприклад, у зв'язку з відсутністю інформації [90, с. 55].

Комунікативні стратегії ораторів досліджуваного дискурсу зумовлені глобальною метою промов – донести інформацію до слухачів, вплинути на їх думки, вчинки, переконати у правильності чи хибності вчиненого. Такі наміри мовців реалізуються за допомогою стратегії інформування, стратегії підкреслення компетентності, авторитетності автора, стратегії вираження негативного чи позитивного ставлення до зображуваного, стратегії привернення уваги слухачів, стратегії заклику аудиторії до певних дій, стратегії позитивної самопрезентації та негативної презентації інших, стратегії створення контрасту, стратегії включення опонента в бесіду, стратегії формування розкритої точки зору. Усі ці комунікативні стратегії застосовуються з метою маніпулятивного впливу на свідомість адресата. Маніпуляція – це “вид психологічного впливу, здійснення якого призводить до прихованого виникнення в іншій людини намірів, які не збігаються із існуючими бажаннями” [66, с. 59].

Засоби реалізації комунікативних стратегій мовців ораторського дискурсу в республіканському Римі на лексичному, морфологічному,

синтаксичному мовних рівнях ми розглянемо в наступному розділі дослідження.

Висновки до першого розділу

Ораторське мистецтво в Римі формувалось під впливом грецької риторики, адже у Греції ще з V століття до н.е. спостерігається поступовий розвиток красномовства, виробляються правила написання промов, описуються стилі та жанри. І вже у III столітті до н.е., на початковому етапі свого розвитку, римське красномовство запозичило всі надбання попередників у цій сфері. Цьому посприяли і нестабільна політична ситуація у Римі, і постійні військові сутички, і стан освіти, оскільки у школах вчителями були греки. Формуючись під впливом грецької риторики, римське красномовство поступово переходило до вироблення власних зразків промов зі своїми особливостями, за допомогою яких здійснювався вплив на слухачів.

Промови республіканського періоду не лише відображали культурну ситуацію в державі, політику чи побут, а й ціннісні орієнтири своїх громадян. У залежності від характеру видів або сфер людської діяльності в текстах ораторського дискурсу нами виділено матеріальні, суспільно-політичні та духовні цінності. До матеріальних цінностей ми відносимо гроші, на противагу матеріальному виступають духовні цінності – честь, гідність, могутність, віра, скромність. Що стосується духовних цінностей, то представники ораторського дискурсу демонструють у текстах поряд із позитивними ціннісними поняттями “антагоністичні опозиції”, як от злоба, підлість, жадібність, безчестя, аморальність. До суспільно-політичних цінностей відносять закон, право, свобода, держава, праця, сім’я. Усі ці ціннісні установки ми поділяємо на загальнолюдські та етноспецифічні, позитивні та негативні.

Тексти античних політиків-ораторів досліджуваного періоду, що містять у собі інформацію про республіканську добу Риму, її культуру,

погляди та інше, ми відносимо до ораторського дискурсу й зазначаємо такі основні підходи до розуміння терміна “дискурс”: 1) дискурс – текст у сукупності з екстралінгвістичними чинниками; 2) дискурс – мовлення, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія; 3) дискурс – ментальне утворення, що виникає у свідомості в процесі сприйняття тексту. Таке поняття відповідає логіко-філософській традиції, відповідно до якої протиставляються дискурсивне та інтуїтивне знання; 4) дискурс як плинна мовленнєва діяльність.

Ми вважаємо, що для дослідження текстів ораторського дискурсу краще застосувати соціолінгвістичний підхід, оскільки саме цей підхід дозволив нам простежити, за допомогою яких саме мовних ресурсів, риторичних прийомів побудований ораторський дискурс, як вживання саме цих мовних ресурсів відображає наміри адресанта. Таким чином, дискурс ми визначаємо як соціолінгвістичний феномен, що сформувався в певному соціальному середовищі та активно структурує і моделює соціальну дійсність, матеріальним втіленням якого є текст (усний чи письмовий), що відображає спосіб мислення, ціннісні орієнтири, моральні норми власне адресанта та цього середовища в цілому.

Ораторський дискурс республіканського Риму ми виділяємо як окремий підтип інституційного дискурсу. Така класифікація здійснюється на основі семантичного критерію, а також у зв'язку з тим, що промови цього дискурсу відбуваються в рамках певної інституції (народні збори, сенат, суд) та відображають ідеї, спосіб мислення, ціннісні орієнтири, поведінку та інше членів соціальної групи. Для нас ораторський дискурс – особливий тип комунікації, який сформувався в республіканську добу Риму і функціонує в різних сферах життя суспільства та відображає правила публічної поведінки, мовні механізми впливу на численного адресата з урахуванням його культурних, етнічних, соціальних особливостей. Досліджуваний тип дискурсу не існує ізольовано, а взаємодіє з іншими дискурсивними типами – політичним, філософським, юридичним, науковим, художнім. Однак ми

відмітили певні визначальні риси досліджуваного типу дискурсу: 1) яскраво виражений практичний характер; 2) широта сфери застосування; 3) зверненість до соціальних та політичних проблем; 4) зорієнтованість на множинного адресата; 5) визначена структура (*exordium*, *narratio*, *probatio*, *refutatio*, *peroratio*).

Тексти промов ораторського дискурсу ми віднесли до публіцистичного стилю ораторського підстилю і виділили такі жанрові різновиди промов: політична, хвалебна, судова промови, що відповідають трьом видам античного красномовства – дорадчого, епідейктичного, судового.

Завдання ораторського дискурсу реалізуються за допомогою таких мовленнєвих актів: репрезентативи (58,7 %), декларативи (5,2 %), комісиви (3,8 %), директиви (14,4 %), експресиви (2,5 %), вердиктиви (5,7 %), інтеррогативи (9,7 %). Комунікативні наміри мовця зумовлюють стратегію мовленнєвого спілкування, або комунікативну стратегію.

Комунікативні стратегії ораторів досліджуваного дискурсу пов'язані з глобальною метою промов – донести інформацію до слухачів, вплинути на їх думки, вчинки, переконати у правильності чи хибності вчиненого. Такі наміри мовців реалізуються за допомогою стратегії інформування, стратегії підкреслення компетентності, авторитетності автора, стратегії вираження негативного/позитивного ставлення до зображуваного, стратегії привернення уваги слухачів, стратегії заклику аудиторії до певних дій, стратегії позитивної самопрезентації та негативної чи позитивної презентації інших, стратегії створення контрасту, стратегії включення опонента в бесіду, стратегія формування розкритої точки зору.

Основні положення розділу викладено у трьох публікаціях автора: [125; 127; 130].

РОЗДІЛ 2.

ПРАГМО-СТИЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕКСТІВ ОРАТОРСЬКОГО ДИСКУРСУ ДАВНЬОГО РИМУ (НА МАТЕРІАЛІ ПРОМОВ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДОБИ)

2.1. Лексико-стилістичні особливості промов

Прагматичні наміри мовця в мовному контексті реалізуються за допомогою “свідомого використання засобів лінгвістичної та граматичної структури мови” [38, с. 6], а також образно-експресивних лексем та риторичних фігур. Тексти ораторських промов складні та багатозначні, тому завданням їх інтерпретації є “витягнути максимум закладених у них думок і почуттів” [99, с. 9], адже “мова письменника – це складна ієрархічна структура, що відображає номінативно-репрезентативні, інформаційно-комунікативні, міфологічні, культурологічні та світоглядні виміри” [110, с. 1].

Лінгвостилістичний аналіз дозволяє нам не лише відшукати думки й почуття письменників, але й зрозуміти текст як певну інформацію, що виражається певними мовними засобами. Необхідність такого аналізу беззаперечна, адже, “мова будь-якого літературного твору багатопланова, а отже, містить у своєму складі, на перший погляд, незначні, лінгвістично специфічні “інкрустації”, які відокремлюються чи відділяються від звичайних фактів” [42, с. 5]. Особливо актуальне це для текстів ораторського дискурсу республіканської доби Риму, які віддалені від сучасного читача й тому можуть містити факти не лише стилістично чи соціально обмежені, але й застарілі.

Інтерпретуючи текст, першочерговим завданням є знайти в ньому образні сигнали, уважно простежити логіку їх розвитку, їх групування, зіставлення і протиставлення, що й означає дізнатися задум автора та відтворити його бачення і пізнання дійсності, інакше кажучи, “виявити і

продемонструвати ті лінгвістичні засоби, за допомогою яких виражається ідейний і пов'язаний з ним емоційний зміст художніх творів” [207, с. 129].

Таким завданням цілком відповідає лінгвостилістичний аналіз ораторських промов давнього Риму на лексичному, морфологічному та синтаксичному мовних рівнях.

2.1.1. Функціонування загальноновживаної лексики та термінологічних одиниць у текстах ораторського дискурсу.

У словниковому складі текстів ораторського дискурсу давнього Риму є слова і звороти, що вживаються в усіх сферах мовного спілкування. Вони становлять лексику загального вжитку, яка означає загальновідомі предмети, явища, якості, дії. Це слова, що не несуть інформації ні про вузьку сферу спілкування, ні про певне професійне чи соціальне середовище, ні про історичну епоху. До таких слів належать: *homo* – людина, *locus* – місце, місцевість, *tempus* – час. Переосмислюючись, нейтральні загальноновживані слова можуть набувати додаткових емоційно-експресивних відтінків.

Нейтральні загальноновживані слова складають основу майже всіх текстів, не є винятком і тексти ораторського дискурсу, наприклад: “*postquam omnia secundo navium cursu in Italiam pervenerunt*” [234, р. 157] – *номім усі кораблі прибули в Італію двома рейсами* (L. Aemilius Paulus Macedonicus “*Oratio apud populum de rebus a se in bello Persico gestis*”).

Використання такої лексики сприяє досягненню основної мети мовця – донесення до слухачів інформації з адекватним її сприйняттям. Інколи автор використовує лише нейтральну лексику, досягаючи тим самим значного стилістичного ефекту завдяки точності та наочності опису подробиць факту. Це, в свою чергу, дозволяє слухачу самостійно оцінити подію і зробити висновки. Показова в цьому відношенні промова Г. Гракха “Про обнародування законів”, у якій автор стримано й суворо розповідає про свавілля римських магістратів у провінції: “*nuper Teanum Sidicinum consul*

venit, uxor ejus dixit, se in balneis virilibus lavari velle. Quaestori Sidicino M. Mario datum est negotium, uti balneis exigerentur, qui lavabantur” [232, p. 139] – нещодавно приїхав консул із Теану, його дружина сказала, що вона хоче митися в чоловічих лазнях. Квестору сидіцинському М. Марію була відома ця неприємність, бо були вигнані з бань ті, що мились (G. Gracchum “De legibus prouulgatis”). У цій промові автор без зайвих риторичних прийомів демонструє лише факти, які вже самі по собі красномовні настільки, що дозволяють адресату сформулювати свою точку зору на зображувані події. Так, вживання знайомої широкому загалу лексики сприяє формуванню певного світогляду, викликає позитивну чи негативну реакцію на якісь події, регулює поведінку адресатів мовлення.

Окрім стилістично нейтральної лексики повсякденного вжитку, мова текстів ораторських промов відображає всю багатофункціональність латинської мови, ступінь її інтелектуалізації та рівень культури, зокрема через поширення термінів із різних галузей знань. За словами А. В. Суперанської, “термінологічний сектор” мови звернений на цілеспрямоване відображення і вираження організованої дійсності (наука, техніка, мистецтво). Від усіх інших слів термін відрізняється зв’язком із науковими концепціями. Ця екстралінгвістична характеристика впливає на мовний статус терміна, оскільки в терміні так само, як і у слові, відображаються і факти, що спостерігають дослідники, і їх теоретичне осмислення [177, с. 29].

Термін – це одиниця історично сформованої термінологічної системи, що визначає поняття та його місце в системі інших понять, виражається словом або словосполученням, служить для спілкування людей, пов’язаних єдністю спеціалізації, належить до словникового складу мови й підпорядковується її законам. Термінологія сприймається як частина словникового складу мови, що охоплює спеціальну лексику, яка використовується у сфері професійної діяльності людей. Дослідники, використовуючи як основну ознаку системності, вивчають термінологію в

замкнутій системі, тобто в ідеальних умовах, де вона позбавлена багатозначності, синонімії. Цю сферу можна назвати сферою фіксації термінології тієї чи іншої сфери науки та практики. При цьому не враховується інша – сфера функціонування термінологічних одиниць, де вони функціонують, вливаючись у загальнокультурне оточення. У термінології виявляється тенденція до моносемічності, але “однозначність” терміни отримують не через умови контексту, а через належність до даної терміносистеми. Тим самим на відміну від слів-нетермінів, слова-терміни не залежать від контексту [14, с. 8].

У словниковому складі латинської мови республіканської доби термінологічна лексика посідає визначне місце, адже політична ситуація, вироблення власного стилю в літературі, розвиток системи судочинства і торгівлі спричиняють проникнення у промови значної кількості найрізноманітнішої термінології. Але така термінологія не ускладнює текст промов, а називає поняття, що є загальноповживаними, зрозумілими для слухача, адже вона щоденно використовується жителями римської держави в побуті.

До складу термінологічної лексики, що зустрічається в текстах промов, входять як власне латинські слова (юридична, військова термінологія), так і запозичені з грецької мови (терміни культури та мистецтва).

У текстах широко представлені термінологічні одиниці різної граматичної природи. Переважну більшість складають номінативні лексичні одиниці, яким властива риса універсалізації, що дозволяє описувати поняття одночасно з трьох позицій: річ – якість – відношення, але зустрічаються й терміни-дієслова, які відіграють важливу роль при економії мовних засобів, оскільки при їх використанні зникає потреба вживання дієслів із нейтральним значенням для пояснення терміна-імені [64, с. 266].

Оскільки центральне місце у промовах займають події суспільно-політичного характеру, то основою словника латинських ораторів є суспільно-політична лексика, яка позначає назви явищ і понять із суспільно-

політичної, соціально-економічної та філософської сфери. Під суспільно-політичною термінологією слід розуміти “відкриту систему номінативних одиниць, різних за походженням, які спеціалізовані лексично (створені або запозичені терміни), семантично (загальноновживані слова, що отримали термінологічне значення) і фразеологічно (новостворені словосполучення номінативного характеру) для вираження понять, що відбивають сферу суспільно-виробничого, політичного життя нації” [138, с. 37].

У суспільно-політичній лексиці чільне місце посідає термінологія з правничої сфери, що позначає спектр юридичних понять, адже промови республіканського Риму (особливо це стосується промов II–I століть до н.е.) були спрямовані на захист чи звинувачення опонентів і виголошувались у суді або на форумі. Ми можемо виділити такі лексичні групи:

1) назви злочинних дій: *injuria, ae* – протизаконня, *malefactum, i* – злодіяння, *nefarium, i* – спочатку ця лексема означала “діяння”, а потім цей іменник набув негативного забарвлення й у текстах ораторського дискурсу перекладається як “безчесний вчинок, проступок”, *facinus, oris, scelus, eris* – злочин (слід зазначити, що лексеми *nefarium, facinus* вказують на певну діяльність, що суперечить нормам моралі, а іменник *scelus* має більш негативне забарвлення й означає “злочин проти людини, насилля”), *res capitalis* – важкий кримінальний злочин, *adulterium, ii* – порушення подружньої вірності, *nex, is* – вбивство;

2) назви учасників та місця судочинства: *judex, icis* – суддя, *judicium, ii* – суд, *carcer, eris* – в’язниця, *accusator, oris* – обвинувач, *quaesitor, oris* – слідчий, *conscius, i* – співучасник, *defensor, oris* – захисник, *testis, is* – свідок;

3) назви дій, що стосуються судочинства: *jusjurandum, i* – присяга, клятва, *vadimonium, ii* – поручительство, своєчасна явка до суду, *poena, ae supplicium, ii* – покарання, *proscriptio, onis* – проскрипція, оголошення поза законом, *exheredo, 1* – позбавлення спадку, *divortium, ii* – розлучення, *jurgium, i, lis, litis* – суперечка, судова тяганина (початково ці терміни

означали “звичайну побутову сварку”, а вже з розвитком судочинства перейшли у сферу юриспруденції і набули додаткового значення);

4) назви документів: *testamentum*, *i* – заповіт, *syngrapha*, *ae* (грец.) – боргова розписка.

Окрему групу становлять лексичні одиниці на позначення назв державних установ, адміністративних органів організації. Загалом можна виділити такі групи політичної лексики, що активно використовується в ораторському дискурсі:

1) найменування загальних понять: *imperium*, *ii* – влада, *societas*, *atis* – суспільство, *tumultus*, *i* – бунт, заворушення, безлад;

2) найменування адміністративно-територіальних одиниць: *res publica* – держава, *provincia*, *ae* – провінція, *oppidum*, *i* – місто, *tribus*, *us* – триба, адміністративний округ Рима;

3) найменування державних і законодавчих актів: *jus*, *juris*; *lex*, *legis* – право, закон, *rogatio*, *onis* – законопроект, *suffragium*, *ii* – виборче право;

4) найменування органів державної влади та їх представників: *ensor*, *oris* – цензор, один із двох магістратів Риму, *rex*, *regis* – цар (правитель сусідніх держав), *decemvir*, *i* – децемвір, член центрального адміністративного чи законодавчого органу, *consul*, *is* – консул, глава Римської республіки, *magistratus*, *us* – магістрат, посада керівника, *praetor*, *oris* – претор (другий начальник після консула, що здійснював судочинство), *quaestor*, *oris* – квестор, найвищий чиновник у сфері фінансів, *senatus*, *us* – сенат, державна рада Риму.

Суспільно-політична лексика виконує важливу стилістичну функцію – відіграє роль номінації і завдяки частотності та регулярності використання справляє значний вплив на мовний фон уривків промов у цілому, на забарвлення, що створюється контекстом.

У промовах доби Республіки вживаються й економічні терміни, адже повсякденні справи будь-якого громадянина були пов’язані з укладанням тих чи інших угод, грошовими позиками та ін. Переважна більшість економічних

термінів загальноновживана, оскільки внаслідок частого використання їх семантика набуває прозорості і стає зрозумілою для широкого кола реципієнтів. До таких загальнозрозумілих термінів можна віднести: *vectigal, alis* – податок, *pecunia, arum* – гроші. Загалом у системі економічної та торговельної лексики, що функціонує в текстах промов, можна виділити такі тематичні групи:

1) назви грошей: *nummus, i* – монета, *repetundae, arum* – гроші, отримані у вигляді хабара, що підлягають вилученню, *aes, aeris* – гроші, *talentum, i* – талант, грошова одиниця;

2) назви установ, які беруть участь у соціально-економічних процесах: *aerarium, i, publicum, i* – державна скарбниця;

3) назви фінансових операцій: *condicio, onis* – угода, *sponsio, onis* – взаємна угода між сторонами про внесення грошової застави на користь того, хто виграє, *auctio, onis* – публічні торги, аукціон, *sequestro ponere* – покласти на депозит, *census, us* – оцінка майна, *feneratio, onis* – позика під відсотки.

Військова термінологія, яка складає велику й різнобічну за своєю семантикою систему слів і термінологічних стійких словосполучень, досить активна в римському повсякденному побуті, оскільки Рим доби Республіки постійно знаходився у стані війни (Пунічні війни, повстання рабів та ін.). У текстах застосовуються власне римські військові терміни на позначення реалій життя. Ми виділили такі групи військової лексики:

1) назви військових з'єднань, родів військ, підрозділів: *castra, orum* – військовий табір, *legio, onis* – легіон, *turma, ae* – загін кінноти, *manipulus, i* – маніпул (налічував близько 60 людей), *cohors, tis* – когорта (налічувала 180 людей), *eques, itis* – вершник;

2) назви видів зброї: *hasta donatica* – спис, що видавався у вигляді бойової нагороди, *pugio, onis* – меч;

3) назви звань і посад: *legatus, i* – посол, *decurionatus, us* – військове звання декуріоната, *optionatus, us* – посада помічника центуріона, *imperator, oris* – полководець, головнокомандувач;

- 4) назви збройних сил: *exercitus, i, copiae, arum* – військо;
- 5) назви воєнних дій: *pedatus, us* – атака, *proelium, ii* – битва, *bellum, i* – війна.

У промовах ораторів побутують також терміни культури та мистецтва. Насамперед це музичні терміни – слова або словосполучення, які співвідносяться з музичними поняттями, мають наукові визначення і вступають у системні відношення з іншими подібними одиницями мови, утворюючи разом із ними особливу систему – термінологію (*sambuca, ae* – самбука (струнний інструмент), *psalterium, ii* – псалтерій (струнний інструмент), *crotalum, i* – кастаньєти (ударний інструмент). До речі, усі наведені іменники грецького походження. У промовах зустрічається також медична та зоологічна термінологія, наприклад: *vesica, ae* – сечовий міхур; *unguentum, i* – мазь (у промовах Ц. Тітія); *faux, cis* – глотка (у промові Л. Ліцинія Красса); *lethargia, ae* – сонна хвороба, летаргія (у промові С. Сульпіція Руфа); *turdus, i* – риба, морський дрозд; *ficedula, ae* – вальдшнеп. Такі терміни використовуються як засіб комічного в політичних промовах ораторського дискурсу: “*nulla est in angiporto amphora quam non impleant, quippe qui vesicam plenam vini habeant*” [228, р. 146] – *вже зовсім не було місця у амфорі, якого б вони не хотіли заповнити (вином), бо ж вони тоді б мали повний сечовий міхур вина* (С. Titius “Suasio legis Fanniae”). У даному уривку за допомогою медичного терміна автор викриває жадібність та аморальність громадян.

Ще одну сторону життя римського суспільства відтворює релігійна лексика. Релігія в республіканському Римі підпорядковувалася державі, бо не жерці, а влада відповідала за мир із богами. Сенат мав право вносити корективи в релігійні обряди чи релігійну службу. Понтифіків – колегію вищих священнослужителів, вибирали із числа патриціїв, що свідчить про перетин політичного та релігійного векторів на різних етапах розвитку римської держави.

Сакральну лексику, що зустрічається у промовах ораторського дискурсу, ми поділили на такі групи:

- 1) найменування загальних понять: *deus immortalis* – безсмертний Бог, *ritus, us* – релігійний обряд, ритуал, *veneficium, ii* – чародійство, *votum, i* – жертва, молитва;
- 2) назви учасників та місця проведення релігійних обрядів: *fulgator, oris, pontifex, icis* – жрець, *haruspex, icis* – гаруспик, віщун, що здійснює гадання по нутрошах жертвних тварин, *augur, uris* – віщун, що гадає по польоту птахів, *altarium, ii* – вівтар, *sacrarium, ii* – святилище;
- 3) назви дій релігійного характеру: *precor, 1* – молитися, *auspico, 1* – здійснювати ауспіції, пророчити, *sacrifico, 1* – приносити в жертву.

Переважна більшість суспільно-політичних, економічних, релігійних, військових термінів є культурноспецифічними словами римського народу, що являють собою “знаряддя, які в певний спосіб відображають попередній досвід суспільства стосовно дій та міркувань про різноманітні речі. Як тільки суспільство змінюється, ці знаряддя можуть також поступово змінюватись та відкидатись” [32, с. 269].

За допомогою термінологічних одиниць реалізується *стратегія інформування слухачів*, оскільки вживання термінів у промовах дозволяє точніше передавати інформацію широкому загалу, а також влучно та ефективно будувати висловлювання, адже терміни вже укорінені у свідомості реципієнтів та не вимагають додаткових розумових і мовленнєвих зусиль мовців, наприклад: “*jam nunc enim in illa vetere republica ad censorum laudem pertinebat, si lustrum felix condidissent, si horrea messis implesset, si vindemia redundasset, si oliveta larga fluxissent*” [234, р. 88] – але так само в цій стародавній державі ставилися до похвали цензорів, як ніби вони вже провели щасливе жертвоприношення, ніби наповнили склади урожаєм, ніби мали в надлишку виноград, ніби щедро полили оливковий гай (М. Cato “Oratio de lustris sui felicitate”).

Вживаючи терміни в текстах ораторського підстилю, письменники не лише мають на меті пояснити чи розкрити якісь спеціальні проблеми, теми аудиторії, а й нерідко послуговуються термінами як засобами певних тропів, наприклад, задля іронії. Окрім інформаційної стратегії, терміни виступають засобами втілення *стратегії підкреслення авторитетності автора*, наприклад: “*vestrum quoque quibus commodum est, ite mecum, Quirites, et orate deos, ut mei similes principes habeatis*” [234, р. 8] – *і так само Вам зі мною, квірити, зручно, моїть же богів, щоб отримали принців, подібних до мене* (C. Scipio Africanus major “Oratio adversus M. Naevium tribunatum plebis”). Стратегія підкреслення компетентності, авторитетності автора надає термінам особливої стилістичної значущості.

Домінування суспільно-політичної, правової, військової термінології в текстах ораторського дискурсу показує, що в республіканському Римі питання державотворення, управління державою, оподаткування населення, стан війська, результати військових походів були досить актуальними для римського суспільства.

2.1.2. Експресивність лексичних засобів мови як засіб впливу на адресата.

У процесі пізнання дійсності людиною суттєвим фізіологічним і соціально-психологічним фактором є емоції як наслідок сприйняття та оцінювання нею певного явища матеріального чи духовного світу [155, с. 1].

Емоції – важлива сфера людського буття та діяльності, які супроводжують людину протягом усього життя, а тому трактуються психологами як найважливіші чинники регуляції процесів пізнання, що складають мотиваційну основу людської діяльності. Емоційність, як психологічний феномен, є властивістю людини, що характеризує зміст, якість та динаміку її емоцій та почуттів [79, с. 409].

У процесі вербалізації емоційність як психологічний феномен трансформується в емотивність – складник конотативного компонента у семантичній структурі мовної одиниці, який репрезентує емоційне ставлення носіїв мови до позначеного [158, с. 142]. Як лінгвістична характеристика тексту, емотивність охоплює сукупність мовних засобів, яким властиво приводити до емоційного ефекту, тобто викликати в адресата відповідні емоції.

Емотивність пов'язана з іншими відтінками конотатива: оцінкою, експресивністю, функціонально-стилістичною забарвленістю [47, с. 18]. Поняття оцінки залишається однією з ключових проблем не лише лінгвістики, а й інших гуманітарних наук. За словами М. В. Ляпон, адекватна постановка проблеми оцінки передбачає "... ситуацію з трьома невідомими: 1) об'єкт оцінки; 2) засіб оцінки; 3) оцінювальний суб'єкт ” [107, с. 31]. Безумовно, найповнішу аксіологічну картину можна отримати лише при сукупному вивченні всіх компонентів ситуації оцінки. Проте, як зазначає І. О. Голубовська, цілком допустимий із певною дослідницькою метою окремий розгляд “трьох невідомих” або їхнє комбінування на зразок: 1) об'єкт оцінки + оцінний засіб; 2) оцінювальний суб'єкт + об'єкт оцінки [54, с. 57–58].

Оцінки, що породжуються емотивним і ціннісним компонентами мовної свідомості людини, утворюють еквіполентну бінарну опозицію: “позитивне ставлення / негативне ставлення”, актуалізація одного з членів якої може здійснюватися за допомогою певних мовних засобів, що належать до різних рівнів мовної системи. Категорія оцінки нерозривно пов'язана не лише з категорією емоційності, а й з категорією експресивності, що знайшло відображення у використанні складеного терміна “емоційно-експресивно-оцінний” у лінгвістичних метатекстах [198, с. 71]. Оцінка, являючи собою універсальну мовну категорію, повинна передувати емоції, експресія ж виступає природним наслідком емотивності.

Оціночні слова є багатим матеріалом для обґрунтування концепції значення. “Будучи прямо пов’язаними з мовцем і відображаючи його смаки та інтереси, ці слова водночас регулярно використовуються у висловлюваннях, що відповідають ситуації вибору чи спонукання до дії. Оцінка тісно пов’язана з комунікативною метою мовленнєвого акту, що програмує дії” [8, с. 13–14].

Термін “експресивність” не має однозначного визначення серед дослідників. Однак можна виділити кілька напрямків його тлумачення:

1) експресивність – семантична категорія, що виступає синтезом додаткових смислових відтінків, які додаються до основного значення слова й виконують не номінативну, а характеристичну функцію, тобто виражають позамовний зміст, пов’язаний з якісно-кількісною характеристикою “реальних предметів” та їх оцінкою суб’єктом (В. І. Болотов [25], Л. М. Васильєв [31]);

2) експресивність – суб’єктивна модальність, відображення у змісті мовних сутностей емотивного ставлення суб’єкта мовлення до елементів зовнішнього чи внутрішнього світу людини (О. С. Ахманова [11], В. М. Телія [180]);

3) експресивність – це засоби мовлення, які роблять його виразним, емоційним та впливовим (Т. Г. Винокур [34], О. Д. Пономарів [144], Ш. Баллі [12]);

4) експресивність – суто мовленнєва категорія, що виникає лише в тексті, і не може бути значенням (К. В. Святчик [156]).

Ми розуміємо експресивність як засіб суб’єктивного вираження ставлення адресанта до зображуваних подій чи особи або адресата, що сприяє інтенсифікації виразності тексту.

Категорія експресивності включає: інтенсивність вияву ознаки, оцінку, емотивність, стилістичну маркованість, асоціативно-фонову інформацію, образно-мотивовану основу найменувань. Таким чином, експресивними засобами мови називають такі засоби, які “є інтенсифіковано виразними самі

по собі, ... і ті, що є власне інтенсифікаторами виразності, чинниками, здатними збільшити виразність лінгвального знака (морфеми, способи повторення слів, стилістичні прийоми)” [194, с. 11].

Домінуючою стильовою характеристикою ораторських промов усіх жанрових різновидів є експресивність, що визначається діями адресанта, який прагне вплинути на емоційну, вольову та інтелектуальну сфери адресата і використовує для цього всі різноманітні засоби впливу. Прийоми і методи експресивізації тексту включають як відкритий вплив, так і широке використання непрямой мовленнєвої тактики. Емотивність та експресивність найкраще реалізується на лексичному мовному рівні.

Емоційної виразності в текстах письменники досягають за допомогою вживання синонімів, антонімів, лексики, що має оцінне значення. За допомогою емоційно-оцінної лексики в реченні адресант реалізує *стратегію вираження негативного чи позитивного ставлення до зображуваного та стратегію позитивної самопрезентації та негативної презентації інших*. “Речення з емоційно-оцінними значеннями від інших типів речень відрізняє особлива виразність, підвищений тон, особлива сила впливу на адресата” [209, с. 33]. Емоційно-експресивні засоби впливають на характер аргументації у тексті, як зазначають Ф. ван Еемерен і Р. Гроотендарст, “гра на почуттях аудиторії перетворює риторику на софістику, порушуючи при цьому природний хід аргументації” [73, с. 124-125].

Одним із способів досягнення емоційної виразності в текстах є використання цифрових даних, що, з одного боку, пояснюється економічністю, оскільки вживання цифр дозволяє чітко, без зайвих витрат часу виразити складні та численні факти, а з іншого боку, така інформація надає тексту вразливої сили і водночас показує прагнення автора до точності та об’єктивності: “*scitote paucissimis his diebus regem adfuturum cum decem legionibus, equitum triginta, levis armaturae centum milibus, elephantis trecentis*” [233, р. 117] – знайте, що через декілька днів прибуде цар з десятьма легіонами, тридцятьма вершниками, сотнею легкоозброєних воїнів,

трьомастами слонами (G. Caesar “Contio ad milites in Africa habita”). Вживання цифрових даних у промовах реалізує *стратегію підкреслення авторитетності автора*, оскільки показує його обізнаність щодо майбутніх планів свого суперника, як-от у наведеному вище фрагменті.

Важливу роль у лінгвостилістичній системі мови ораторських промов відіграє емоційна лексика, тобто той прошарок словникового складу, який розв’язує гостру проблему мови, що полягає у здійсненні соціальної оцінки предметів, явищ і понять. У латинській мові функціонують слова двох типів: 1) такі, що не мають понятійної основи й виражають лише емоції; 2) такі, що виражають і поняття, і емоції водночас. До першого типу емоційних слів належать емоційні вигуки, що є експресивними знаками (симптомами) найрізноманітніших психічних переживань людини та її реакцій на певні фізичні подразнення: “*o quanti ille agros emit*” [231, р. 181] – *о скільки це він полів купив!* (M. Cato “In L. Furium de aqua, qua multat ei dixit”); “*in coloniam, mehercules, scribere nolim*” [231, р. 182] – *у колонії, клянусь Геркулесом, я не хочу писати* (M. Cato “Si se de Caelius tribunus plebis apellasset”); “*O Marce Druse...*” [231, р. 215] – *о, Марку Друзе!* (C. Papirius Carbo Arvina “Contio tribunica”); “*atat noli scribere*” [231, р. 197] – *ох, не хочеш писати* (M. Cato “De sumptu suo”); “*plus medius fidius in eo ludo vidi pueris virginibusque quingentis*” [231, р. 240] – *я, клянусь богом, побачив у цій школі більше п’ятдесяти хлопців та дівчат* (M. Cato “Contra legem iudiciarum Ti. Gracchi”). Оскільки такі вигуки, що звернені до Бога чи до якоїсь міфічної особи, нерідкісні в текстах римських ораторів, це може свідчити про поєднання релігійної сфери життя з побутом, політикою; такі формульні вигуки підкреслюють істинність та незаперечність повідомлення і є засобами *стратегії вираження негативного чи позитивного ставлення до зображуваного*. Своє ставлення до зображуваного оратори передавали не тільки за допомогою вигуків, а й за допомогою інтонації, з якої ці вигуки вимовлялися. Більшість вигуків характеризуються полісемантизмом, у живому невимушеному мовленні емоційні вигуки – це природні сигнали, що

спонтанно виражають емоційні та інші підвищено-почуттєві стани суб'єкта, тому тут їхня інтенсифікована виразність первинна [195, с. 146]. Стилiстичне значення вигукiв виявляється як у вираженнi ними конкретних почуттiв та емоцiй, так i в їх можливостях набувати додаткових емоцiйних вiдтiнкiв та надавати всьому висловленню певного чуттєвого тону, цим самим сприяючи семантичнiй зв'язностi тексту й комунікативнiй спрямованостi конкретного акту мовлення [65, с. 213]. Так, вигук *o!* у текстах ораторського дискурсу є елементом, що надає промовам піднесеності, схвилюваності, емоційної інтенсивності, іноді передає захоплення автора: “*o lustrum omnibus lustris felicius! O lustrum, quod merito hanc imperii tui aequavit aetatem!*” [234, р. 88] – *о жертвоприношення, з усіх жертвоприношень щасливіше! О жертвоприношення, що цим благодіянням за цілий вік вирівняло твою владу!* (М. Р. Cato “Oratio de lustris sui felicius”). Разом з тим, повторюючись, такий вигук є засобом реалізації *стратегії привернення уваги слухачів*, оскільки, перш за все, впливає на емоційну сферу реципієнтів.

До емоційних лексем другого типу відносять: 1) слова, які називають емоції та почуття (*sollicitus, a, um* – схвилюваний, *amor, oris* – любов, *iratus, a, um* – розгніваний, *laetitia, ae* – радість, *advorsae res* – нещастя); 2) слова, значення яких містять емоційну оцінність. Одні з емоційних слів мають негативне забарвлення (*confidentia, ae* – наглість, *dolus, oris* – хитрість, обман, *mendax, acis* – брехливий, *nequitia, ae* – підлість, *cinaedulus, a, um* – розбещений, *cupiditalis, e* – жадібний), інші – позитивне (*audacia, ae* – відвага, сміливість, *pudicitia, ae* – сором'язливість, *bonus civis* – гарний громадянин).

Вживаючись у тексті, емоційні слова не лише зберігають властиві їм поза контекстом смислові й виражальні якості, а й значно посилюють їх, оскільки вони дуже виділяються на тлі літературних норм, що організовують контекст [194, с. 152].

Емоційно-експресивне забарвлення слова, нашаровуючись на функціональне, доповнює його стилістичну характеристику. Емоційно-

експресивні слова в латинському тексті розподіляються поміж книжною, розмовною та просторічною лексикою. До книжної лексики належать слова високого стилю, що надають мові урочистості, а також емоційно-експресивні слова, що виражають позитивну чи негативну оцінку понять: *beneficium, ii* – благодіяння, *sanctus, a, um* – священний, *manupretiosus, a, um* – дорогоцінний, *propitius, a, um* – милостивий, *spondeo, 2* – урочисто обіцяти, присягати, *eloquens, ntis* – красномовний, *penates, ium* – пенати у значенні “будинок, дім”. Такі лексичні одиниці зустрічаються здебільшого в політичних промовах оратора консервативного угруповання М. Катона, оскільки він був прибічником знаті і його промови призначалися переважно для виголошення в сенаті серед впливових громадян; сам же М. Катон відзначався високим рівнем освіченості.

До розмовної лексики належать пестливі слова (*parvuli pueri* – маленький хлопчик, *pupillus, i* – хлопчик-сирота, *adulescentulus, i* – молоденька людина), слова, що виражають негативну оцінку понять (*homunculus, i* – людинка, *trucidatio, onis* – різня, *lis, litis* – судова тяганина), розмовні вирази (*fas ac nefas* – правдами й неправдами).

У просторіччі вживаються знижені слова, що знаходяться поза межами літературної лексики. У текстах римських ораторів такі слова містять негативну семантику, вживаються з метою зниженої, грубуватої оцінки певних явищ чи предметів і є засобами реалізації *стратегії вираження негативного ставлення до зображуваного* (*mendax, cis* – брехун, *cantherius, ii* – кляча, *nugatory, oris* – базіка, пустомеля, *nebulo, onis* – нероба, негідник, шахрай, *spatiator, oris* – відпочиваючий без діла (рос. “праздношатающийся”)), наприклад: “*quam stulte conficta, quam aperte sunt e mentita*” [233, р. 124] – яку дурницю вони затіяли, яку грубу брехню вони вигадали (С. Memmius “Oratio pro se de ambitu”). Так Ц. Меммій оцінює дії П. Африканського, який сам, беручи участь у злочинних діях, виказав спільників. Використання в мовленні зниженої лексики порушує стереотип

сприйняття, такі одиниці інтенсивно впливають на психіку реципієнта, виконуючи перш за все оцінну й експресивну функції.

Аналізуючи тексти авторів республіканської доби, ми помітили, що в мові М. Катона міститься велика кількість книжної лексики, звернення до божественної теми, а от у Г. Гракха та ораторів I століття до н.е. домінують розмовні й просторічні слова та вирази, оскільки їхні промови були спрямовані здебільшого до нижчих верств населення римської держави. Очевидно, що використання пластів мови, які знаходяться на периферії літературної норми, значно зумовлене екстралінгвістичними факторами: походженням та рівнем освіти самих письменників, спрямованістю на аудиторію, прагненням до лінгвістичного “жартування”, бажанням виразити експресію будь-яким способом.

2.1.2.1. Стилiстичне навантаження синонiмiв та антонiмiв у текстах ораторського дискурсу давнього Риму.

Експресивність промов є найважливішою умовою реалізації їх прагматичної функції. У текстах римські оратори експресивності досягають різними способами, але одним із найпоширеніших прийомів вважається використання синонімів. Синоніми близькі за значенням, але не тотожні. У текстах ораторів зустрічаються синоніми, що не мають яскраво вираженого стилістичного забарвлення (*deinde, postquam, nemo antea – потім, пізніше, після цього*), а також синоніми, що насамперед пов'язані із експресивно-стилістичною характеристикою того чи іншого поняття. За допомогою саме таких синонімів реалізується *стратегія вираження негативного чи позитивного ставлення до зображуваного, стратегія інформування, а також стратегія позитивної самопрезентації та негативної презентації інших*. За ступенем синонімічності синоніми поділяють на абсолютні (*flagitium, ii, probrum, i, stuprum, i* (у М. Катона), *inhonestamentum, i, dedecoramentum, i* (у С. Гракха) – безчестя, ганьба; *cinaedicus, a, um,*

impudicus, *a*, *um* – безсоромний, розбещений) і часткові. Часткові синоніми, враховуючи їх смислові та стилістичні відмінності, поділяються на кілька груп:

1) семантичні – синоніми, що відрізняються відтінками значень: *agrum optimum atque pulcherrimum* – найкращі і найгарніші землі; *pauculos homines, mediocriculum exercitum* – зовсім нечисленні люди, зовсім невелике військо; *censores qui posthac fiunt, formidulosius atque segnius atque timidius pro re publica nitentur* – цензори, які були після цих, виблискували перед державою обережніше, боязкіше і з меншим запалом (це ті синоніми, що зустрічаються в межах одного речення). Якщо ж звернути увагу на усі фрагменти текстів одного автора, то у М. Катона ми виділили такі семантичні синоніми: *stuprum* – безчесний вчинок, *flagitium* – позор, *dedecus* – безчестя, позор, *contumelia* – безчестя, образа; *confidentia* – впевненість в собі, *audacia* – відвага; *opinari* – думати, вважати, *cognoscere* – пізнавати, *dispertire* – розмірковувати; *properare* – поспішати, *praeterire* – проходити, *proficere* – йти вперед, просуватися. У Корнелія Сципіона Еміліана: *probrum* – позор, ганебний вчинок, *flagitium* – безчестя, позор; *malitia* – лукавство, злість, *nequitia* – підлість. У Г. Гракха: *interficere* – вбивати, знищувати, *trucidare* – рязати, вбивати, душити, *occidere* – вбивати; *praetium* – ціна, вартість, винагорода, *praemium* – прихильність, винагорода; *reticere* – мовчати, приховувати, *tacere* – мовчати, замовчувати; *postulare* – вимагати, просити, *quaerere* – вимагати, домагатись та ін.

2) стилістичні (емоційно-експресивні) – синоніми, що мають однакові значення, але відрізняються стилістичним забарвленням. До цієї групи відносять синоніми, що належать до різних функціональних стилів мовлення; синоніми, що належать до одного й того ж функціонального стилю, але мають різноманітні емоційні та експресивні відтінки: *equusque mihi sub feminibus occisus erat* – і кінь під моїми стегнами впав; *descendit de cantherio* – спустився з клячі (у М. Катона);

3) семантико-стилістичні – синоніми, що відрізняються і за змістом, і своїм стилістичним забарвленням: *dicere* – *говорити*, *pugare* – *базікати*, *теревенити* [53, с. 25–26].

З огляду на схильність текстів ораторського дискурсу до експресії, синоніми використовуються тут досить часто, причому не тільки загальнономовні, але й контекстуальні, які поєднуються лише смисловою близькістю або взагалі не мають між собою нічого спільного. Синонімічних значень вони набувають лише в контексті: “*equidem mihi videor pro nostra necessitate non labore, non opera, non industria defuisse*” [233, р. 135] – *звичайно ж, мені здається, що для нашої потреби не вистачає ні праці, ні справ, ні трудолюбства* (С. Julius Caesar “Oratio, qua Plautium rogationem suasit”).

Найважливіша стилістична функція синонімів – бути засобом найточнішого вираження думки. Синоніми урізноманітнюють виклад для уникнення монотонності. Кожен компонент синонімічного ряду, маючи більші чи менші семантико-стилістичні відмінності, дає можливість якомога повніше охарактеризувати відтворювану подію чи явище.

Тексти ораторських промов давнього Риму надзвичайно насичені синонімами. У мовленні республіканської доби синоніми виконують такі стилістичні функції:

- функція уточнення дозволяє синонімам точніше висловити думку, доповнюючи один одного: “*insignitas iniurias, plagas, verbera, vibices, eos dolores atque carnificinas per dedecus atque maximam contumeliam inspectantibus popularibus suis atque multis mortalibus te facere ausum esse?*” [231, р. 168] – *найпринизливіші образи, удари, побої, рубці, ці страждання і випробування ганебним і найобразливішим способом завдав перед очима своїх співвітчизників і численних смертних* (М. Cato “In Q. Minucium Thermum de falsis pugnīs”);

- функція заміщення, яка є однією з найважливіших, оскільки дозволяє уникнути повторення слів: “*sed enim id metuere, <ne>, si nemo esset*

homo, quem vereremur, quidquid luberet faceremus” [231, p. 192] – *але ж лякає те, що якби не було жодної людини, якої б ми боялися, то ми нічого не зробили б, щоб звільнитися* (M. Cato “Pro Rhodiensibus”).

В емоційному мовленні, насамперед в ораторському дискурсі, нанизування синонімів використовується для підсилення ознаки, дії: *“egoque jam pridem cognovi atque intellexi atque arbitror rem publicam curare industrie summum periculum esse”* [231, p. 159] – *я вже давно пізнав і зрозумів, і думаю, що найбільшою небезпекою є старанно піклуватися про державу* (M. Cato “Dierum dictarum de consulatu suo”). У такому випадку, відтінки, що виражають синоніми, дещо стираються, що сприяє виразності висловлювання, а самі синонімічні повтори виконують емпатичну функцію і є засобами стилістичного прийому градації.

Нанизування синонімів у текстах ораторського дискурсу часто породжує градацію, коли кожен наступний синонім підсилює значення попереднього: *“quantoque suam vitam superiorem atque ampliores atque antiquiores animum inducent esse quam innoxiores”* [231, p. 172] – *як довго вони будуть планувати своє життя, яке є незаслуженим, ще пишніше, ще краще, ще достойніше?* (M. Cato “De Ptolomaeo minore contra Thermum sive de Thermi quaestione”).

Для ораторського дискурсу характерне наростання емоцій при використанні синонімів на позначення опонента. Такі синоніми відразу ж вказують на його ідеологічну й соціальну позицію і дають йому одночасно оцінку: *“atque quamquam multa nova miracula fecere inimici mei, tamen nequeo desinere mirare eorum audaciam atque confidentiam”* [231, p. 159] – *і хоча мої вороги зробили багато нечуваних справ, однак я не можу не дивуватись, що їх відвага і впевненість у собі невичерпні* (M. Cato “Dierum dictarum de consulatu suo”).

Ще одним засобом емоційної виразності в тексті слугують антоніми, вони підсилюють політичне звучання фраз, роблять мовлення живописним та

образним [42, с. 28]. Антоніми виступають засобами *стратегії створення контрасту*.

Антонімами називають протилежні за змістом поняття, які допомагають створити контрастну характеристику образів, предметів, явищ. При визначенні антонімічності слів обов'язковою умовою є логіко-семантична співвіднесеність позначуваних ними понять. Антоніми, як правило, поділяють на:

1) загальнономовні, антонімічність яких зрозуміла без контексту (*“malefacta benefactis non redemptitavere – не залагоджують злочинствами; dii immortals virtutem adprobare, non adhibere debent”* [231, р. 222] – *безсмертні боги не зобов'язані ні схвалювати, ні забороняти доблесть* (М. Caecilius Metellus Macedonicus “Oratio de prole augenda”));

2) контекстуальні – що є антонімами тільки в певному контексті (*“qui ventrem suum non pro hoste habet, qui pro re publica, non pro sua, obsonat, qui stulte spondet, qui cupide aedificat”* [231, р. 171] – *хто черево своє не має за ворога, хто заради держави, а не заради себе закупує продовольство, хто нерозумно обіцяє, той пристрасно творить* (М. Cato “In L. Thermum post censuram”). У цьому уривку протиставляються власні й державні інтереси.

Основну частину в промовах римських авторів займають загальнономовні антоніми, які являють собою сталу категорію в лексичній системі мови.

Широке застосування явища антонімії пояснюється можливістю антонімів протиставляти різні поняття, зосереджувати на них увагу слухача, виділяти їх серед інших лексичних одиниць так, щоб ці слова набули експресивного забарвлення.

За допомогою загальнономовних і контекстуальних антонімів, що протиставляють теперішнє та минуле, обіцяне й виконане, створюється контраст, що справляє додатковий вплив на масову аудиторію, вони можуть мати викривальний зміст: *“itaque, Quirites, cum Romam profectus sum, zonas, quas plenas argenti extuli, eas ex provincia inanes retuli”* [232, р. 130] – *отже квірити, коли я досягнув Рима, то гаманці, які я виніс наповненими сріблом,*

були порожніми, коли я їх ніс назад із провінції (G. Gracchus “Oratio, uti lex Popiria accipiat”). Такі антоніми протиставлені синтагматично й дозволяють підкреслити певний момент висловлювання [225, с. 170].

Стилістичні функції антонімів не обмежуються вираженням контрасту, вони також використовуються як яскравий виражальний засіб, що відображає певні особливості світосприйняття письменника. Надзвичайно насичена антонімами мова Корнелія Сципіона Африканського Молодшого, який надавав перевагу контрастним словам над нейтральними і вводив у текст антонімічні пари, прагнучи до виразності та афористичної витонченості: “*ita si ab annis septemdecim ad senectutem semper vos aetatem meam honoribus vestris anteistis, ego vestros honores rebus gerendis praecessi*” [234, р. 8] – таким чином, якби ви за сімнадцять років до старості завжди мій вік вашими почеснями випереджали, я б випереджав ваші почесні при керуванні справами (C. Scipio Africanus minor “Adversus M. Naevium tribunatum plebis”).

Надзвичайно насичена синонімами та антонімами мова М. Катона, про що свідчать навіть назви його промов: “*Oratio, ne imperium sit veteri, ubi novus venerit*” [234, р. 28] – промова, щоб влада не належала старому, коли прийде новий. Поряд з антонімічними парами, М. Катон вживає лексику із семантикою “брехня”, даючи в такий спосіб оцінку діям свого опонента: “*tu, inquam, si verum suppressis, falsarius agnosceris; si falsa configis, mendax esse videris*” [231, р. 216] – кажу, що, якщо ти приховав правду – тебе визнають фальсифікатором; якщо ж ти вигадуєш брехню, то тебе побачать брехуном (M. Cato. Incertum orationem reliquae).

Використання антонімів разом із запереченням підкреслює відсутність яскраво виражених якостей чи ознак: “*quet ego mihi neque amico respicio, neque inimicum respicio*” [232, р. 151] – якого я для себе не приймаю ні за друга, ні не вважаю ворогом (Q. Caecilius Metellus Numidicus “Oratio ad populum adversus C. Manlium, tribunum plebis”).

Зустрічаються випадки, коли антоніми є основою певного стилістичного прийому в тексті. Так, Г. Гракх використовує прийом

парономазії для передачі відтінків розмовної мови з характерною для неї емфатичною інтонацією: “*abesse non potest quin eiusdem hominis sit probos improbare qui improbos probet*” [232, р. 131-132] – він не може нікуди відійти так, щоб не було його людини при цьому, оскільки той схвалює безчесних, але засуджує чесних (G. Gracchus “Oratio apud censores, cum ex Sardinia rediit”). У цій промові Гай Гракх за допомогою прийому парономазії, використовуючи негативні характеристики, реалізує *стратегію негативної презентації* свого опонента.

2.1.3. Лексичний склад мови текстів ораторського дискурсу республіканського Риму.

Окрім загальновживаних латинських слів і термінів, до складу лексичної системи римських ораторів входять також запозичення із грецької мови. Це пояснюється, насамперед, впливом грецької культури на римські уявлення про світ, побут, лексику після підкорення Греції Римом, а також станом освіти III–I століть до н.е., при якому всі римські громадяни, хто бажав отримати освіту, отримували знання від грецьких учителів і за грецьким зразком, тому знання давньогрецької мови було обов’язковою умовою.

Необхідно підкреслити, що в уривках промов римських ораторів Республіканської доби найчастіше зустрічаються грецькі еквіваленти на позначення речей побуту. Так, у М. Катона ми виділили такі поняття: *cento, onis* – плаття, покривало зі шматочків тканини; *corona, ae* – вінок, вінець; *pasceolus, i* – гаманець; *culigna, ae* – чарка, бокал; *chiridota, ae* – туніка з довгим рукавом; *crotalum, i* – брязкальце, кастаньети; у Г. Гракха – *zona, ae* – грецький жіночий пояс чи гаманець, що носиться на поясі; *amphora, ae* – амфора; *struppus, i* – кручений ремінь. Такі іменники, очевидно, були в щоденному вжитку римських громадян, тому використання їх у промовах було досить органічним.

В арсеналі письменників доби Республіки є слова різні за семантикою, функціями, важливістю, стійкістю в часі, стилістичною характеристикою. Під час найбільшої активності суспільно-політичного та культурного життя нації збільшується кількість нових слів і нових значень. Аналізуючи уривки ораторських промов, не можна оминати семантичні неологізми, якими насичені твори М. Катона. Деякі дослідники, зокрема І. Р. Голуб, неологізми такого типу відносять до okazіональних, тобто таких, що вживаються автором з певною художньою метою, в певному контексті й лише один раз [53, с. 101].

Так, у промові “In L. Furiam de aqua, qua multam ei dixit” автор уводить словосполучення “*salinatores aerarios*”, яке перекладається як “найманий продавець солі”, а у М. Катона має значення “відкупник соляних промислів”: “*o quanti ille agros emit, qua aquam duceret. Quod attinet ad salinatores aerarios, cui cura vectigalium resignat*” [231, р. 181] – о, скільки він полів купив, до яких слід провести воду. Їх міцно тримає для відкупників соляних промислів, яким платить податки турботою. Такий неологізм досить образний, має викривальний зміст, що додає мовленню невимушено-розмовного, зниженого відтінку.

В індивідуально-семантичних неологізмах можуть бути “приховані” порівняння, які надають художнім образам ще більшої сили: “*vecticulariam vitam vivere, repente largiter habere, repente nihil*” [231, р. 216] – *живеш життям крадіїв-зломщиків, часом більше маєш, часом – нічого* (М. Cato. Incertarum orationum reliquae).

Оказіональні неологізми можуть надавати промові й комічного звучання. Наприклад, у промові М. Катона “Si se M. Callius tribunus plebes appellasset” іменник-неологізм “*pharmacopola* – торговець ліками” завдяки новому значенню “торговець чарівним зіллям” набув сатиричного звучання: “*quod si non conveniatis, cum convocari jubet, ita cupidus orationis conducatur, qui auscultet. Itaque auditis, non auscultatis, tamquam pharmacopolam. Nam ejus verba audiuntur; verum se nemo committit, si aeger est*” [231, р. 182] – якщо ви

не погоджуєтесь, коли він наказує зібратись, то коротко викладає промову, яку підслухав. І ви, таким чином, слухаєте, не підслуховуєте, ніби торговця чарівним зіллям. Бо його слова чуються, нічого ж не відпускає, ніби є хворим (M. Cato “Si se M. Callius tribunus plebes appellasset”). Такі okazіональні неологізми в наведених прикладах із політичних промов М. Катона реалізують афективну *стратегію негативної презентації опонентів*, що змальовує їх як брехунів, злодіїв, хабарників.

Виділяючи такий прошарок лексики, як запозичення, ми показали, що оратори III століття до н.е. (а саме М. Катон) ще не перебудували своє мислення за суто римським зразком. Вживання в повсякденному житті грецьких еквівалентів на позначення речей побуту вважалося нормою, а отже, було зрозумілим для слухача. На противагу цьому, у пізніших промовах уже не зустрічаються запозичення, що свідчить про вироблення й активного використання власне римських понять, розвиток власне римської літератури.

Неологізми ж виступають засобом глибшого пояснення думки, підвищення експресивності, переконливості й оригінальності ораторського дискурсу.

2.2. Найпродуктивніші словотворчі моделі в текстах ораторського дискурсу.

Аналіз словотворчих моделей дозволяє простежити процес та принципи формування нових понять у будь-якому суспільстві, в тому числі і римському, тому що “словотвір, забезпечуючи процес комунікації та його результати, відіграє важливу роль у класифікаційно-пізнавальній діяльності людини і є одним з основних засобів поповнення словникового запасу мови” [96, с. 457].

Основними найпродуктивнішими способами словотвору латинської мови (на прикладі промов республіканської доби Риму) слід вважати

афіксацію та словоскладення, оскільки переважна більшість слів, що вживаються у досліджуваних текстах, утворена саме за допомогою додавання до кореня префіксів чи суфіксів.

Афіксація – вираження граматичних значень за допомогою афіксів. В афіксальному способі виділяють префіксацію та суфіксацію. Вивчаючи лексичний склад текстів III–I століть до н.е., ми виділили такі найпродуктивніші префікси:

префікс *con-* (*co-*) використовується, переважно, у таких групах слів, що позначають об'єднання, зближення (*convenio*, 1 – об'єднуватися, *convoco*, 1 – скликати, *conduco*, 3 – збиратись, *confuto*, 1 – часто бувати, *convertio*, 3 – повертатися, *cognatus*, *i* – родич). Слова із цим префіксом підтверджують, що римське суспільство прагне до єдності. Такі лексеми допомагають адресанту формувати у свідомості адресата поняття національної цілісності та почуття терпимості [146, с. 16];

префікс *in-* у текстах набуває негативної семантики у словах, утворених від основи прикметника (*insanus*, *a*, *um* – безумний, *inhonestus*, *a*, *um* – безчесний);

префікс *ad-* використовується в дієсловах, що позначають наближення (*adduco*, 3 – приводити, *adverto*, 3 – повертати, *adprobo*, 1 – схвалювати). Однак, поєднуючись із суфіксом *-ari* набуває негативно-оцінного значення (*adversarius*, *ii* – суперник).

Що ж стосується суфіксів, то можна відмітити, що суфіксальний спосіб не мав такої популярності, як інші, але утворені за його допомогою слова в текстах ораторського дискурсу мають негативну семантику, наприклад, суфікс *-or* вказує на особу (*maledictor*, *oris* – той, хто лихословить, *spatiator*, *oris* – гулящий), суфікс *-os* – на високий ступінь ознаки (*veternosus*, *a*, *um* – вражений сонною хворобою), суфікс *-ul* – на схильність до чогось (*cinaedulus*, *a*, *um* – безчесний), міноративно-афективні суфікси у залежності від контексту та інтонації теж можуть надавати іменникам різноманітних експресивно-емоційних відтінків [132, с. 11]. Наприклад, демінутивні

суфікси *-ul*, *-ic*, окрім відтінку позитивної здрібнілості, передають конотацію зневажливості, іронії (*homunculum*, *i* – людинка, *bonicum*, *i* – подаруночок). Таким чином, у досліджуваних текстах суфікси на позначення особи, ознаки, а також суфікси зі значенням пестливості виступають носіями семантичних нюансів зневаги, презирства, глузування, іронії, що, очевидно, пояснюється мотивацією адресанта, який прагнув перш за все якийсь спосіб показати свого супротивника в негативному ракурсі, реалізуючи *стратегію негативної презентації опонентів* (адже більшість судових, політичних промов, які дійшли до нашого часу, спрямовані на критику дій чи особи): “*vidi eodem habitu et quiritu praetorium virum Perpennam saevitam tuam execrantem, omnesque eos una voce indignantes, quod indemnati sub te adulescentulo carnifice occidissent*” [232, р. 191] – я побачив того самого преторського чоловіка Перпенну, який проклинав твою жорстокість жалібним криком і поставою, і усі вони одним голосом обурювалися, що неосуджені під владою твоєю, молоденького мучителя, померли (Н. Mancina “Oratio in L. Scribonium Libonem”).

Якщо говорити про словоскладання, то складні слова виконують різноманітні функції вираження в латинських текстах, основні з яких співвідносяться з двома основними типами стилістичної значущості – мовної економії та емоційної оцінки.

Так, як засіб мовної економії виступають такі складні слова: *aedifico*, *1* – будувати, *biennium*, *i* – двохріччя. В емоційно-оцінній функції ці слова характеризують факти, людей, явища та ін.: *malefactum*, *i* – злодіяння, *benefactum*, *i* – благодіяння, *veneficium*, *ii* – отруєння, чародійство.

Щодо графічних особливостей промов, то в текстах республіканської доби Риму простежується тенденція до компресії інформації з метою економії мовленнєвих зусиль. Це насамперед стосується вживання скорочених граматичних форм, наприклад, у текстах Катона: *fore* (*futurum esse*), *eapse* (*eam ipsam*), *norat* (*noverat*), *aecum* (*aequum*). Очевидно, використання скорочень пояснюється не лише мовною економією, але й

належністю самого Катона до старої школи, представники якої надавали перевагу архаїчним нормам правопису.

2.3. Прагматика морфологічної семантики текстів ораторського дискурсу.

Морфологічна система являє собою сукупність морфологічних форм, що охоплюють більш ніж одну ситуацію. Морфологічні форми виконують роль генералізуючих кодів, які концентрують цілий спектр інформації різноманітних ділянок тексту й роблять її доступною для комунікативного використання [86, с.120].

Морфологічні засоби, на відміну від лексичних та синтаксичних, містять значно менше емоційно-експресивних відтінків і значно менше відхилень від загальномовної норми, оскільки морфологічний рівень мови найбільш стійкий по відношенню до різних функціональних стилів, різних жанрів і типів мовлення. Хоча тенденція до посилення експресивності й збільшення емоційної насиченості виявляється також на морфологічному рівні. Морфологічна система латинської мови знаходиться в тісній взаємодії із синтаксисом, стилістикою, тому не слід розглядати її безвідносно до інших систем мови.

Особливості морфологічної будови латинської мови в аспекті стилістики проявляються, перш за все, у кількісному розподіленні тих чи інших морфологічних структур і форм у функціональних стилях. Частотність використання тих чи інших морфологічних форм пов'язана з їх належністю до письмово-книжного чи усно-розмовного типу мовлення. Оскільки ораторський дискурс ми відносимо до усно-розмовного мовлення, то й спостерігаємо більшу активність дієслів порівняно з іменниками та прикметниками. Так, у фрагментах промов М. Катона зустрічаються дієслова-синоніми, які, вживаючись у ролі однорідних членів речення, підсилюють значущість сказаного: “*Que majore opera dico suadeosque*” [231,

р. 192] – я кажу і раджу займатися цією значною працею (M. Cato “Pro Rhodiensibus”).

Також в усному мовленні активніше використовуються якісні прикметники, займенники, модальні та емоційно-експресивні частки, сполучники.

Для ораторських текстів значущі прикметники, завдяки активному вживанню яких досягається емоційність тексту. Особливо це стосується прикметників у вищому та найвищому ступенях порівняння: “*rege optimo atque beneficissimo*” [231, р. 171] – царю найкращому і найблагодіяльнішому (M. Cato “In L. Thermum post censuram”). Прикметники з позитивним конотативним значенням є засобами реалізації *стратегії вираження позитивного ставлення до зображуваного*.

Прикметники, що є однорідними членами речення, вживаються в тексті для підсилення характеристики тієї чи іншої особи і є засобом емоційної аргументації: “*ecquis incultior, religiosior, desertior, publicis negotis repulsior?*” [231, р. 206] – чи є хтось більш неосвічений, богобоязний, самотній, віддалений від державних справ? (M. Cato “Contra Cornelium ad populum”). Прикметники, що мають негативне конотативне значення, навпаки, реалізують *стратегію негативної презентації опонента*.

У великій кількості задіяні й експресивні прислівники, а також обставинні слова зі значенням міри та ступеня (*satis* – досить, достатньо; *parum* – мало, недостатньо; *adeo* – до такої міри, настільки): “*usque adeo pertaesum vos mihi esse*” [232, р. 142] – і до того ж ви мені настільки неприємні (G. Gracchus “Oratio in L. Metellum”). Експресивні прислівники із значенням міри та ступеня, поєднуючись із прикметниками, що мають негативне конотативне значення, виступають засобами реалізації *стратегії вираження негативного ставлення до зображуваного*.

У структурі текстів ораторського дискурсу особлива роль належить спеціальним сполучникам та прислівникам, що виступають як конектори – семантичні сигнали тексту, за допомогою яких кодується текст і в яких

міститься смисловий початок конструкції [84, с. 143–144]. Як правило, семантичні маркери тексту містяться на стику суміжних речень чи їх сегментів, тобто займають позицію скріпи. Вони здатні змінити структуру висловлювання, перекодувати текст чи внести певні корективи в його модальний ракурс. Такі сполучники та прислівники є засобами реалізації *стратегії привернення уваги слухачів*, адже, вживаючись на початку речення чи на стику суміжних речень, вони активізують увагу реципієнта. У текстах промов ми можемо виділити такі коннектори: 1) градаційні: *quapropter* – оскільки, наприклад: “*quapropter neque tanta diis immortalibus gratia haberi potest, quanta habenda est*” [231, р. 228] – *оскільки такої милості від безсмертних богів він не може мати, яку слід було мати, то...* (P. Scipio Africanus minor “*Laudatio Q. Fabio Maximo scripta*”); 2) єднальні: *deinde* – потім, *interea* – між тим, *antequam* – після цього, *enimvero* – насправді, дійсно, *equidem* – звичайно ж. Наприклад, “*interea et ad socios nostros sedulo dispertieram*” [231, р. 162] – *між тим, і я ретельно розподілив для наших союзників...* (M. Cato “*Dierum dictarum de consulatu suo*”); 3) пояснювальні: *ita, itaque* – отже, *idcirco* – з цієї причини, *proinde* – а тому. Наприклад, “*idcirco palus destitutus est in foro*” [232, р. 139] – *із цієї причини на форумі був поставлений стовп* (G. Gracchus “*De legibus promulgatis*”). Такі маркери є конструктивним елементом тексту, що виконує композиційно-стройову функцію.

Великої популярності набули в текстах віддієслівні іменники, оскільки вони не лише слугують задля компресії тексту, але й дозволяють привнести в нього певні смислові й емоційні відтінки.

Так, у текстах ораторського дискурсу часто використовуються герундіальні конструкції зі значення розвитку дії. Вживання конструкцій із герундієм та герундивом роблять події, про які йдеться, актуальнішими. Вони вказують на розвиток дії в певний період і можуть використовуватися для реалізації *стратегії позитивної самопрезентації*, наприклад: “ *a principio in persimonia atque ego jam in duritita adulescentes abstinui agro*

colendo, saxis Sabinis, silicibus repastinandis atque conserendis” [231, p. 170] – вже з самого початку я утримував усю свою молодь у строгості і бережливості, щоб обробляли поля, щоб камінням сабінян, твердим камінням обкопались і засіялись (М. Cato “De suis virtutibus contra L. Thermum”). У наведеному прикладі використовується герундив, що виступає у функції *participium praedicativum* (у ролі скороченого обставинного речення мети).

“Numquam tacet, quem morbus tenet loquendi tamquam bibendi atque dormiendi” [231, p. 182] – він ніколи не мовчить, ним оволоділа хвороба говоріння, пиття й снання (М. Cato “Si se M. Caelius tribunus plebis apellasset”). У цьому реченні використовуються кілька віддієслівних іменників, що вживаються у функції однорідних членів речення і завдяки цьому підсилюють негативну характеристику особи та дозволяють авторові реалізувати *стратегію негативної презентації опонента*.

Вживаючись у ролі іменної частини складного присудка, герундив утворює описову пасивну конструкцію – *conjugatio periphrastica passiva*, що в текстах ораторського дискурсу набуває значення необхідності: *“omnia ab integro paranda errant”* [231, p. 159] – усе від початку їм слід було готувати (М. Cato “Dierum dictarum de consulatu suo”).

2.3.1. Займенник

Займенникова система за своєю природою самодостатня, вона за рівнем абстракції виступає над усіма іншими класами слів: осмислює їх будову та взаємні зв'язки, вступає у протиріччя з частиномовною уніфікацією [86, с. 129]. Як зазначає Н. Ю. Шведова, “клас займенників – це арсенал смислових абстракцій, що містяться у мові в цілому; цим визначається роль займенників у системі інших класів слів” [200, с. 449].

Займенники дозволяють замінювати іменники, уникаючи в такий спосіб невиправданих повторів у реченнях. Вони підвищують зв'язність

тексту, а також урізноманітнюють лексику. Однак займенники, залежно від контексту вживання і позиції в реченні, можуть підсилювати чи послаблювати певне стилістичне забарвлення.

Для окремої особистості займенники можуть виступати “суб’єктно-вказівними словами, що визначають дійсність у її відношенні до мовця у даній обстановці мовлення” [6, с. 327].

У латинській мові вісім розрядів займенників, і усі вони активно використовуються представниками ораторського дискурсу, незважаючи на те, що дієслівна флексія є носієм значення в реченні й займенники зазвичай опускаються, особливо це стосується особових займенників.

Якщо аналізувати особові та вказівні займенники, то позиція і час їх появи відносно чітко визначені. Займенникам першої і другої особи достатньо однозначно приєднуються до об’єктів, що вони означають, займенникам же третьої особи властива певна безособовість і ситуативність, так що зрозуміти істинний характер об’єкта можна лише за допомогою контексту. У зв’язку з цим займенники третьої особи на початку твору чи абзацу створюють імплікацію передумання: *“hoc, quod proxime dixi, Cicero atque Asinius certatim sunt usi, pro Scauro patre hic, ille pro filio”* [233, р. 183] – *те, що я щойно сказав, Ціцерон і Асіній використали наперебій, один заради батька Скавра, інший заради сина* (C. Asinius Pollio “Oratio pro M. Aemilio Scauro”). Імплікація передумання – підтекст, в який зібрана частина подій та фактів, що досягається за допомогою ініціального займенника, який знаходиться на початку абзацу чи речення [99, с. 29–30]. У цьому реченні займенник “hoc – це” містить у собі відомості про факти, що надав автор у суді на захист М. Емілія Скавра – переконання у благородстві підсудного, його заслугах на війні. Ще раз нагадуючи про достоїнства М. Скавра, Ц. Асіній Поллій у судовій промові за допомогою вказівного займенника у 3-й особі реалізує *стратегію позитивної презентації інших*.

Особові займенники в називному відмінку зазвичай вживаються латинськими письменниками лише тоді, коли на них падає логічний наголос,

а в інших випадках вони пропускаються. Але у фрагментах промов такі займенники, актуалізуючись, здатні набувати додаткових функцій, що значно перевищують їх початкове загальномовне значення.

Вживання першої особи викликає специфічний вплив на прагматичну організацію всього дискурсу, сприяє реалізації *стратегії формування розкритої точки зору* мовця, не залежно від предмета комунікації, жанрового формату, соціальних та інтелектуальних особливостей учасників комунікації: “*ego hinc extemplo in Capitolium ad Jovem optimum maximum Junonemque et Minervam ceterosque deos, qui Capitolio atque arcu praesident, salutandos ibo, hisque gratias agam*” [234, р. 8] – *я тим часом піду на Капітолій до найкращого, наймогутнішого Юпітера, Юнони і Мінерви та інших Богів, які правлять небесами, щоб привітати, і отримаю їх прихильність* (Р. Scipio Africanus major “Adversus M. Naevium tribunatum plebis”).

За рахунок уживання особових займенників в ораторському дискурсі створюється самопрезентація автора, спрямована на формування конструкції довіри: “*numquam ego pecuniam neque meam neque sociorum per ambitionem dilargitus sum. Numquam ego praedam neque quod de hostibus captum esset neque manubias inter pauculos amicos meos divisi. Numquam ego evectionem datavi. Numquam ego argentums pro vino congiario inter apparitores atque amicos meos disdidi*” [231, р. 197] – *я ніколи гроші, ні свої, ні спільні, не відбирав за допомогою вимагань. Я ніколи не мав ні здобичі, ні відібраного у ворогів, ні військові трофеї серед небагатьох моїх друзів не ділив. Ніколи я не давав подорожню путівку. Я ніколи срібло не роздавав за конгіарій вина, ні серед апариторів, ні серед друзів моїх* (М. Cato “De sumptu suo”). Анафора займенника підсилює емоційні та оцінні конотації, які не властиві йому в ізольованому стані. Особові займенники, а особливо займенник першої особи однини, найчастіше вживаються в такому жанровому різновиді ораторського дискурсу, як політична промова-звіт про виконану роботу, адже саме в цих промовах особа автора виступає на перший план, оратор виносить свої здобутки на всезагальне обговорення, наголошуючи, що це саме його

заслуги. За допомогою особового займенника у 1-й особі однини М. Катон реалізує *стратегію позитивної самопрезентації*.

Що ж стосується другої особи однини чи множини, то “відомо, що повідомлень, звернених до другої особи, де мова йде про самого адресанта, досить небагато: інформація, що може повідомлятися людині про неї ж, досить обмежена: це оцінки ознак, зовнішнього вигляду, внутрішнього стану у його зовнішніх проявах, висловлювання схвалення чи несхвалення, що стосуються дій співрозмовників” [38, с. 177]. Так, у промові Катона “Про меншого Птолемея проти Л. Терма без запитання про Терма” вживається займенник другої особи однини, який інформує про внутрішній стан опонента, проти якого виголошується промова, причому ця інформація подається з певною іронією, що сприяє реалізації *стратегії вираження негативного ставлення до зображуваного*. Займенник у такому випадку служить засобом емоційної аргументації, що підкреслює викривальний характер тексту: “*Tu otiosus ambulas, qui apud regem fuisti, donicum ille tibi interdixit rem capitalem*” [231, р. 172] – *ти йдеш такий спокійний, біля царя був, який наказав, щоб цей подаруночок був тобі важкою кримінальною справою* (М. Cato “De Ptolomaeo minore contra L. Thermum sive de Thermi quaestione”).

Займенник першої особи множини, використовуючись у тексті, ніби об’єднує мовця та аудиторію і є одним із засобів вираження прийому інтимізації [176, с. 6]. Цей прийом сприяє створенню контакту адресанта та адресата, тобто створення ефекту безпосередності їх спілкування. Хоча оратор виражає власні думки, погляди, ідеї, використання займенника “nos” дозволяє вважати, що його позиція поділяється аудиторією: “*Quid ergo nos <ab> immortalibus dissimilius expectemus, nisi malibus rationibus finem facimus?*” [231, р. 222]. – *Що ж ми очікуємо від таких різних безсмертних (Богів), чи ж ми не покладемо край поганим обставинам?* (Q. Caecilius Metellus Macedonicus “Oratio de prole agenda”). У такий спосіб автор реалізує *стратегію включення опонента в бесіду*.

Присвійний займенник *poster*, а, *um*, як і займенник *pos*, сприяє створенню ефекту контакту мовця з аудиторією, робить вагомішими ідеї оратора, підсилює їх переконливість: *“ne sub solo imperio nostro in servitute nostra essent”* [231, р. 192] – *оскільки не хотіли під єдиною нашою владою бути, у нашому рабстві* (M. Cato “Pro Rhodiensibus”).

“Camerini cives nostri oppidum pulchrum habuere, agrum optimum atque pulcherrimum, rem fortunatissimam” [231, р. 166] – *наші громадяни Камерина мають гарне місто, найкращі та найгарніші землі, найщасливішу державу* (M. Cato “Dissuasio Legis Juniae de feneratione”). З огляду на те, що в наведених вище фрагментах мова йде про залежні від Риму народи та територію (родосці, громадяни Камерина), то за допомогою присвійного займенника в першому уривку Катон створив образ Риму як розважливого господаря, а у другому уривку – показує прихильність до громадян Камерина і водночас, підкреслює, що вони під владою Риму – *“cives nostri”*.

Що ж стосується неозначених займенників, то суб'єкт, який позначається за допомогою неозначених займенників (якийсь, який-небудь), індивідуалізує реальність безпосередньо через свою участь у комунікації. У такому випадку неозначений займенник передає інформацію про те, що той об'єкт, який розглядається, включений у відкриту чисельність, яка задається загальним іменником чи знаходиться в полі зору комунікантів [86, с. 142].

Н. Д. Арутюнова зазначає, що *“невизначеність у мові та мовленні – відзвук невизначеності у судженнях людини”* [9, с. 83]. Інколи неозначені займенники виражають оцінне значення, інколи незавершеність думки, дуже часто маркують *“некласичний”* чи фіктивний стан справ: *“si ulla meretrix domum meam introivit aut cuiusquam servulus propter me sollicitatus est, omnium nationum postremissimum nequissimumque existimatote”* [232, р. 130] – *якби яка-небудь повія у мій дім увійшла чи молоденький раб буде кого-небудь, окрім мене, дратувати, то нехай ви будете вважати увесь народ найгіршим і найбезпутнішим* (G. Gracchus “Oratio, uti lex Papiria accipiat”); *“nolite sinere nos cuiquam servire, nisi vobis universis, quibus et possumus et debemus”*

[232, р. 171] – *не дозволяйте, щоб нас будь-хто міг зробити рабами, чи ж ми не будемо вам і вашим світам зобов'язаними* (L. Licinius Crassus “*Suasio Legis Serviliae*”). Неозначений займенник у політичній промові Л. Красса відображає зневажливе ставлення автора до укладачів запропонованого законопроекту, що дозволяє реалізувати *стратегію негативної презентації* інших.

2.3.2. Дієслово.

Видо-часові форми дієслова в дискурсі визначають позицію мовця і слухача, формують комунікативно-психологічну перспективу, фіксують динаміку розвитку дискурсу; вони не тільки є такими мовними формами, що створюють стереоскопічність дискурсу, але й відображають реальну динаміку таксисних відношень між суб'єктами, між суб'єктом і дискурсом.

У латинській мові всі часові форми поділяються на головні часи (*praesens*, *futurum I*, *futurum II*) та історичні часи (*perfectum*, *imperfectum*, *plusquamperfectum*). Відповідно кожен час має свою семантику, але, зустрічаються випадки, коли дієслівна форма набуває нового значення, оскільки різні часові форми дієслів часто використовуються в дискурсі не лише в темпоральному значенні, але й у модальному. До того ж темпоральне значення відносне, його інтерпретація можлива лише у зв'язку з місцем, часом проголошення дискурсу та подіями, про які у ньому йдеться [219, с. 29]. Використовуючи різні часові форми дієслів, оратори реалізують у такий спосіб *стратегію інформування* у промовах.

Латинський *praesens* умовно відповідає українському теперішньому часу. Але у прислів'ях, гномах може означати теперішню дію або стан поза моментом мовлення, має позачасове значення недоконаного виду: “*ex innocentia noscitur dignitas, ex dignitate honor, ex honore imperium, ex imperio libertas*” [231, р. 241] – *з невинності народжується достоїнство, з*

достойнства – честь, з честі – влада, з влади – свобода (M. Cato Fragmenta incerta).

Теперішній час дійсного способу може також виступати в описах минулих подій. Його вживання надає розповіді динамічності та яскравої наочності, представляє минулі події так, ніби вони відбуваються на наших очах: “*sed sunt partim, qui duarum rerum alterius causa magistratum petunt*” [231, р. 186] – але вони є одними з тих, які просили через магістрат з двох справ якусь іншу (M. Cato “De ambitu”).

Імперфект означає минулу незавершену одноактну або повторювану дію. В ораторському дискурсі імперфект виступає в імперфектно-процесуальній функції, коли “дія чи стан з’являються у протяжності, що не обмежена часовими рамками” [70, с. 27]: “*haec cum mihi quisquam narrabat, non poteram animum inducere, ea liberos suos homines nobiles docere*” [231, р. 240] – коли це мені хтось розповідав, я не міг погодитись (уявити), що цього вчать своїх дітей відомі люди (M. Cato “Oratio contra legem judicariam Ti. Gracchi”).

Ця дієслівна форма може також виконувати “імперфектну узуально-характеризуючу функцію”, коли мовець із дистанційованої у часі і просторі позиції представляє дії, стан чи відношення як звичайні заняття, вміння, характеристики [70, с. 27]: “*nulla apud me fuit popina, neque pueri eximia facie stabant*” [232, р. 132] – і не було біля мене жодної харчевні, щоб не стояли в ній юнаки надзвичайної зовнішності (G. Gracchus “Oratio ad populum, cum ex Sardinia rediit”). Так автор висловлює своє враження від побаченого в Римі, після свого повернення, натякаючи на некерованість, безчинства, що дозволяють собі представники курії.

Іноді імперфект виражає початок розвитку дії або намір чи бажання її виконати в минулому (imperfectum de conatu): “*simul hostium copiae magnae contra me sedebant, usquequaque lacessebamur*” [232, р. 161] – відразу численне військо ворогів поставало переді мною, постійно нас турбуючи (M. Cato “Dierum dictarum de consulatu suo”).

Perfectum – минулий час доконаного виду, який має подвійну семантику, оскільки є результатом злиття праіндоєвропейського аориста та перфекта. Аористивна функція перфекта – “головний засіб організації оповіді: дієслова динамічної дії, змінюючи послідовно одне одного, ведуть сюжет від зав’язки до розв’язки” [70, с. 27]. Причому такий перфект виражає минулу завершену дію, яка констатується як здійснений факт без огляду на результат у теперішньому: “*item ubi ab Thermopulis atque ex Asia maximos tumultus maturissime disieci atque consedavi*” [231, р. 163] – *таким чином, там від Фермоніл і з Азії я швидко заспокоїв і розігнав найчисленніший безлад* (M. Cato “*Dierum dictarum de consulatu suo*”).

Перфективна ж функція минулого часу “включає у сюжетний час стан (предмета, простору, особи), що є результатом попередньої дії чи граничного стану, що перейшов у нову якість” [70, с. 27]. У цьому випадку дієслово минулого часу акцентує увагу на процес, який триває, а не на дії, яка відбувалася чи відбулася в минулому: “*aliud est, Philippe, amor, longe alius est cupido. Accessit ilico alter, ubi alter reccessit*” [231, р. 174] – *це, Філіпе, любов, вона триває довше, ніж бажання. Одне в той же час наближається, коли інше відходить* (M. Cato “*In L. Quinctum Flaminius*”).

Г. А. Золотова, описуючи функції часових форм, зауважує, що їх зміна в тексті сигналізує про зміну ситуацій і водночас “співвідношення функцій часів доконаного та недоконаного виду створює просторово-часову об’ємність, стереоскопічність тексту, зв’язок першого плану сюжетної динаміки з його другим планом; функції часу доконаного виду реалізують таксисні відношення “по горизонталі”: в перфективному стані відображається ретроспектива, результат минулого процесу, аористивна ж дія звернена у перспективу, до наступної дії” [70, с. 28].

Plusquamperfectum у текстах ораторського дискурсу найчастіше вживається для передачі минулої дії, яка передуює іншій минулій дії: “*equusque mihi sub feminibus occisus erat, oreas detraho inspectante L. Stertinio*

[231, р. 226] – *i kінь мені під стегнами впав, я зняв вуздечку, оглядаючи Л. Стертінія* (C. Laelius Sapiens “Oratio pro se ad populum”).

Майбутній час у латинській мові означає майбутню dokonану або недokonану дію. “Семантика майбутнього виражає різний ступінь передбачуваності, евентуальності майбутніх подій. Парадигматична сема футуральності носить певний відтінок гіпотетичності, що визначає аморфність плану футуральності, розмитість меж центру й периферії” [69, с. 16].

Futurum I може виражати як завершену, так і незавершену дію, а Futurum II – лише майбутню завершену дію і вживається переважно в підрядних реченнях для передачі майбутньої дії, яка передує іншій майбутній дії, причому такий майбутній час може мати додаткові відтінки, наприклад, виражати необхідність: “*citer ager alligatus ad sacra erit*” [231, р. 210] – *поле з цього боку повинно бути укріпленням відповідно до священного обряду* (M. Cato “De agna muste pascenda”). Для встановлення значень форм майбутнього часу необхідно розглядати їх у контекстуальному вживанні. Контекст, в якому граматичний час дієслівної форми і контекстуальний час збігаються, називається “мінімальним контекстом”, а значення дієслівної форми в цьому контексті – головним.

Форма простого майбутнього часу, на думку деяких мовознавців, володіє багатим модальним потенціалом. Вона здатна трансформуватись і до сфери припускової модальності, і до сфери умовного способу, і до імператива. Так, оратор висловлює припущення: “*neque te minus vestri quam mei miserebitur*” [232, р. 171] – *і не менше для мене може бути вашого співчуття, ніж мого* (L. Licinius Crassus “Suasio Legis Serviliae”).

Використання різних часових форм в їхніх модальних значеннях дає можливість маніпулювати свідомістю адресата, подаючи події як бажані чи необхідні, що спонукатиме аудиторію до дій. Окрім того, модальність надає дискурсу естетичної привабливості та позитивності значення, оскільки асоціюється з можливістю реалізації, а отже, з надією на майбутнє: “*hominem*

nostrae civitatis audacissimum, de factione divitem, sordidum, maledicum accusabo” [233, р. 167] – *невже я повинен звинуватити найсміливішу людину нашої держави через діяння заможного, жадібного і лихослівного* (M. Caelius Rufus “Oratio in C. Antonium”).

Іноді ж речення використанням майбутнього часу перетворюються на певні агітаційні лозунги, передвиборні обіцянки: *“si pauciam populi desiderium, comprobabo rei publicae commoda*” [232, р. 133] – *якщо я випадково отримаю підтримку народу, я буду приносити користь державі* (S. Gracchus “Oratio pro se”).

Якщо ж характеризувати стан дієслова, то дієслова активного стану передбачають, що іменник-підмет є виконавцем, суб’єктом дії. Дієслово ж у пасивному стані вказує, що підмет є об’єктом дії, зазнає впливу іншої дії або речі. Особливого значення набуває використання активної та пасивної форми дієслова-присудка з метою відображення в мовленні того моменту дійсності, який здається адресантові найсуттєвішим. Використання активної форми дієслова відзначається особистісним, індивідуально-мовленнєвим характером, тоді як пасивна форма надає висловлюванню безособовості та об’єктивності: *“turpe est, propter venustatem vestimentorum admirari*” [233, р. 101] – *недостойно через красу захоплюватись одягом* (P. Cannutius Fragmentum incertum). У цьому уривку автор подає певну думку безвідносно до особи, дієслово-присудок у пасиві ж додає безапеляційності такій позиції.

Що ж стосується способів дієслова, то в текстах ораторських промов поряд із дійсним способом вживається кон’юнктив (переважно в підрядних реченнях). Кон’юнктив як граматична основа ірреальності виділяє речення з авторським “я” з оточуючого його контексту, вираженого індикативом, бажання автора протиставляється подіям твору [132, с. 74]. Вживання дієслів у кон’юнктиві із різними семантичними відтінками допомагає ораторам висловити власне ставлення до описуваного, реалізуючи у такий спосіб *стратегію вираження негативного чи позитивного ставлення до зображуваного* в реченні. Аналізуючи латинські

тексти, ми спостерегли широке семантичне поле вираження умовного способу: *conjunctivus imperativus* – передає наказ: “*proinde desinant quidam quaerere ultra*” [233, р. 117] – *отже, вони повинні надалі перестати когонебудь (одного) шукати* (G. Julius Caesar “Contio ad milites in Africa habita”); *conjunctivus optativus* – виражає бажання: “*nam si in eo tempore huiusmodi homunculum nomines*” [232, р. 151] – *бо якщо в цей час ти хочеш назвати таку просту людинку...* (Q. Caecilius Metellus Numidicus “Oratio ad populum adversus C. Manlium, tribunum pl.”); *conjunctivus dubitativus* – виражає сумнів, вагання: “*somnone te languidum an gravi lethargo putem pressum?*” [233, р. 103] – *я думаю, чи не сну, чи не важкій летаргії ти, стомлена, підкорилася?* (Ser. Sulpicius Rufus “Oratio pro Aufidia”); *conjunctivus concessivus* – вживається для передачі допусту, припущення: “*quanta libido quantaque intemperantia sit hominum adolescentium*” [232, р. 139] – *невже ж стільки капризів і стільки нестриманості є в молодих людей* (G. Gracchus “Oratio de legibus promulgatis”); *conjunctivus potentialis* – виражає можливість або дію в майбутньому: “*quod Q. Hortensius dixisset ...*” [233, р. 136] – *Кв. Гортензій міг сказати таке...* (T. Munatius Plancus “Contio tribunica”).

Дієслова у формі кон’юнктива вживаються переважно в підрядних реченнях або ж у незалежних для вираження певного смислового відтінку. Зміна індикатива на кон’юнктив у підрядних реченнях означає введення в зміст висловлювання оціночного компонента. Ця оцінка втілюється у характеристиці зв’язку змісту підрядного речення зі змістом головного речення – висловлювання: “*eo exemplo instituto dignus fuit, qui malo cruce periret*” [232, р. 135] – *він був достойний того встановленого прикладу, який був випробуваний горем* (G. Gracchus “Oratio in P. Pompilius et matronas”).

Для привернення уваги до себе, збільшення емоційності та переконливості, римські оратори вдаються до використання дієслів наказового способу. Наказовий спосіб має категоріальне значення наказу. Форма наказового способу являє собою дію, до якої когось змушує мовець.

Спонування стосується насамперед читача, тому в текстах ораторського дискурсу вживаються форми другої особи однини та множини: “*considerate, Quirites, sinistram ejus*” [232, р. 143] – *огляньте, квірити, його ліву руку* (М. Cato M. f. M. n. “Oratio in Maevium”). Praesens imperativi вживається тоді, коли висловлюється перманентне прохання чи наказ, який виконується одразу або виконається пізніше.

Futurum imperativi вживається для передачі наказу, скерованого в майбутнє: “*videtote quanto secus ego fecerim*” [231, р. 159] – *нехай ви побачите, наскільки менше я їм робитиму* (М. Cato “Dierum dictarum de consulatu suo”).

Враховуючи емоційно-інтонаційну оформленість, у промовах доби Республіки можна виділити такі відтінки значення наказового способу: команда (“*tacete, quaeso, Quirites*” – *замовчіть, будь ласка, квірити*), наказ (“*istud quoque dele*” – *це також ти знищи*), заборона (“*atat noli, noli scribere, inquam, istud nolunt audire*” – *ох, не хочеш, не пиши, я кажу, вони ж не хочуть це слухати*), побажання (“*cogitate, quanto nos inter nos privatim cautis facimus*” – *подумайте ж, наскільки ми робимо безпечніше для себе особисто*). Модальність значень наказового способу, їх відтінки, залежать від особи дієслова. Якщо наказ спрямований до читача, він більш категоричний, якщо ж адресований іншій особі, його значення пом’якшується.

Досить часто у функції присудка чи додатка в реченнях ораторського дискурсу вживається неозначена форма дієслова. Інфінітив – безособова функціонально-маркована форма дієслова, яка вживається в ораторському дискурсі подібно до розмовного мовлення та розкриває особливі відтінки дії – відтінок імператива та майбутнього часу. Найчастіше інфінітив у реченнях зустрічається у функції додатка при дієсловах, які є семантично неповними і потребують уточнення та розкриття змісту свого лексичного значення: “*praestat enim nemini imperare quam aliqui servire*” [233, р. 141] – *краще ж нікому не наказувати, ніж кому-небудь слугувати* (М. Junius Brutus “Oratio de dictatura Pompei”). У ролі присудка інфінітив виступає у зворотах Accusativus

та Nominativus cum infinitivo, наприклад: “*scio fortunas secundas neglegentiam prendere solere*” [231, р. 182] – *я знаю, що щастя має звичку захоплювати безтурботність* (М. Р. Cato “Si se M. Caelius tribunus plebes apellasset”).

Вживання дієприкметника вказує, перш за все, на прагнення автора до економії мовних засобів, до насичення тексту максимальною кількістю інформації, не перевантажуючи мовлення складними структурами речення, що значно спрощує розуміння промови реципієнтом.

Дієприкметник у реченні може функціонувати як: означення до іменника (*barba vulsa* – *безволоса борода*, *animus sciens* – *досвідчена душа*, *vesica plena* – *наповнений сечовий міхур*), а також для заміни підрядних обставинних речень у формі звороту ablativus absolutus (*inspectantibus popularibus* – *перед очима народу*, *resignatis vectigalibus* – *обкладаючи податками*, *capite abvoluto* – *закривши голову*, *facta sponsione* – *коли була здійснена обіцянка*).

Із метою економії мовних засобів, а також для передачі додаткових відтінків у текстах республіканської доби при дієсловах руху вживається супін перший – особлива граматична форма, яка передає семантику досягального способу, служить для вираження мети й має значення активного стану. Наприклад: “*itaque porro in Turtam proficiscor servatum illos*” [231, р.163] – *потім я відправився далі до Турту, щоб їх охороняти* (М. Cato “Dierum dictarum de consulatu suo”);

“*atque socios ad senatum questum venisse*” [232, р. 152] – *і спільників привів до сенату для обжалування* (Q. Caecilius Metellus Numidicus “Oratio in Valerium Messallam repetundarum”).

2.4. Прагматика синтаксичної семантики текстів ораторського дискурсу.

Синтаксичні засоби стилістики вживаються з метою успішної комунікації на рівні синтаксичної організації та мають додаткову

експресивну інформацію, яка сприяє підвищенню прагматичної ефективності. Практично всі елементи в синтаксисі несуть виразне навантаження, усі вони містять формальну виразність, експресію самої структури, оскільки лише в структурі кристалізується власне людський зміст як результат доцільної людської активності, що виявляється у вигляді діяльності [26, с. 238].

Як зазначає У. Новотворна, “з усіх елементів, що надають висловлюванню змісту, наймогутніший синтаксис, що контролює порядок, в якому подаються враження, і передає відношення, що приховані за ланцюжками слів” [43, с. 52].

Усі синтаксичні стилістичні засоби поділяються на:

- нормативні структури, виразність яких визначається контекстом, наприклад, типом композиційно-мовленнєвої форми, типом тональності, планом викладу і т.д.;
- синтаксичні структури, які більш визначені, хоча й мають абстрактний характер вираження, наприклад, довжина речення, порядок слів у реченні, семантичний тип речення. Цей різновид синтаксичних засобів виразності має атрибутивний характер, оскільки є частиною конструкції, а не контексту, хоча свою визначеність набуває і в контексті [27, с. 299].

Стилістичними ж прийомами вважаються незвичайні поєднання й розміщення частин структури як у рамках одного речення, так і в межах текстового фрагмента.

2.4.1. Прості, складні речення та періоди в текстах ораторського дискурсу республіканської доби.

Головною синтаксичною одиницею є речення, його структура, завершеність. Специфіка речення як основної синтаксичної одиниці виявляється в сукупності обов’язкових суб’єктивних значень, у яких реалізовано комунікативний намір, передано ставлення мовця до

відображуваного в реченні фрагмента дійсності [210, с. 233]. Формальні характеристики, наприклад, обсяг речення залежить, насамперед, від виду мовлення (усного чи письмового), сфери та мети використання мови, від індивідуальних особливостей мовця. Для усного мовлення взагалі і для ораторського дискурсу зокрема характерні, з одного боку, прості речення, тобто предикативні одиниці, що в типових виявах є знаком однієї ситуації і формуються на основі визначального предикативного зв'язку та субстанційних семантико-синтаксичних відношень, які будуються за тим чи іншим структурним типом і призначені для функціонування як одне комунікативне ціле [35, с. 64]. Наприклад: *“jam apud vallum nostri satis agebant. Me sollicitum atque exercitum habitum esse atque porro fore”* [231, р. 163] – *вже біля валу наші достатньо непогано розворушилися. Я схвилюваний і стомлений тим, що вже маю, і тим, що буде в майбутньому* (М. Cato “*Dierum dictarum de consulatu suo*”). Прості речення в текстах ораторського дискурсу, зазвичай, ускладнені вставними конструкціями, однорідними членами, герундіальними, дієприкметниковими та інфінітивними зворотами. Вставні фрази чи речення допомагають мовцю звернути увагу на ту чи іншу думку, а також можуть збільшувати обсяг інформації, наприклад: *“in his unum – quod me rei publicae maxime miseritum est – puerum bullatum”* [231, р. 240] – *з них один – що мені найбільше жалівся на державу – неповнолітній хлопчик* (Africanus minor “*Oratio contra legem judiciarum Ti. Gracchi*”). Звороти ж, у свою чергу, роблять речення стислішим, не позбавляючи його інформативності, але при цьому збільшують доступність його сприйняття.

Активного використання в досліджуваному типі дискурсу набули інфінітивні звороти – Accusativus та Nominativus cum infinitivi, які у класичній латинській мові “визначають специфіку синтаксису” [114, с. 11]. Ці звороти не лише надають додаткову інформацію, поширюють просте речення, але й відображають спосіб мислення античних політиків та громадських діячів. Підмет головної частини речення з інфінітивним

зворотом втілює “я” мовця, а присудок, виражений дієсловом груп *verba putandi*, *verba affectum*, *verba voluntatis*, експліцитно виражає ментально-емоційне ставлення мовця до пропозиційного змісту висловлювання [179, с. 54]. У залежності від того, яке саме керуюче дієслово автор вживає у звороті, можна визначити й мету самого повідомлення. Так, якщо керуючими дієсловами при інфінітивному звороті є *verba sentiendi* (*videre* – бачити, *audire* – чути) та дієслово *scire* – знати, то така інформація виступає як факт, наприклад: “*video hac tempestate concurrisse omnes adversarios*” [231, р. 206] – я бачу, що всі суперники зійшлися через ці нещастя (М. Cato “Oratio in M.Pisonem”).

Якщо ж керуючими словами виступають *verba dicendi* у третій особі множини та однини чи безособові вирази (*dicunt*, *aiunt*, *factum esse*), то, повторюючись (особливо на початку нового розділу твору), вони створюють ефект наведення кількох поглядів на одне явище: “*Rhodiensis superbos esse aiunt id objectantes, quod mihi et liberis meis minime dici velim*” [231, р. 195] – кажуть, що родосці горді, це безперечно, що я не хочу, щоб про мене і про моїх дітей говорилось менше (М. Cato “Pro Rhodiensibus”).

У текстах промов зустрічаються випадки, коли речення ускладнене відразу двома інфінітивними зворотами, причому керуючими дієсловами зворотів виступає дієслово групи *verba putandi* в різних особових формах: “*factum esse ambitum scitis et hoc vos scire omnes sciunt*” [232, р. 166] – ви знаєте, що побудовано обхід, і усі знають, що ви це знаєте (С. Licinius Calvus “Oratio in P.Vatinium”). Оскільки промова обвинувачувальна, то в такий спосіб автор намагається довести провину, вдаючись до стилістичного прийому каламбуру, водночас створюючи ефект не одноосібного, а масового звинувачення.

Найчастіше ж інфінітивні звороти вживаються при описі автором певних подій чи ситуації, а також при висловленні власної

думки щодо побаченого: “*jussit vestimenta detrahi atque flagro caedi*” [231, р. 168] – наказав, щоб був знятий одяг і були побиті батогами (М. Cato “In Q. Minucium Thermum de falsis pugnīs”); “*aquam Anienem in sacrarium inferre oportebat*” [231, р. 176] – слід, щоб вода Анієну була внесена до святилища (М. Cato “Veturium de sacrificio comisso cui ei equum ademit”).

Інфінітивний зворот для опису дійсності й вираження власної позиції досить часто використовувався у творах римських письменників загалом, а також і в текстах ораторського дискурсу зокрема; такі звороти відображають спосіб мислення ораторів і є засобами реалізації *стратегії інформування* та *стратегії вираження позитивного чи негативного ставлення до зображуваного*.

З іншого боку, у промовах республіканської доби використовуються складні речення. Складне речення – об’єднання предикативних частин (вихідних простих речень) на основі синтаксичного зв’язку й семантико-синтаксичних відношень, як знак взаємопов’язаних ситуацій, як побудована за певним структурним типом поліпредикативна синтаксична одиниця і як єдине у функціональному плані комунікативне ціле [35, с. 65]. Їх вживання мотивується специфічним призначенням тексту, а також специфічними умовами комунікації. Такі речення типові для висловлювань, що побутують у політичній, філософській сферах, до того ж вони ускладнюються ще й змістово.

Складне речення в текстах промов існує у вигляді: 1) простих речень, поєднаних безсполучниковим зв’язком; 2) складнопідрядного речення з багатьма підрядними; 3) складносурядного речення з великою кількістю сурядних, ускладнених, речень. В ораторських промовах переважають складнопідрядні речення, а не складносурядні. Це пояснюється тим, що підрядні конструкції виражають складні причинні, часові, умовні, наслідкові, допустові й інші відношення; зв’язок між окремими частинами в реченні тісніший.

Конструкція складного речення, яке складається із простих, поєднаних безсполучниковим зв'язком, використовується римськими ораторами не часто. Такі речення, зазвичай, вживаються, коли автор подає опис якихось подій, не даючи їм власної оцінки (ніби погляд збоку): *“Farentini ob eandem causam praetor noster quaestores abripi jussit: alter se de muro dejecit, alter prensus et virgis caesus est”* [232, р. 139] – *наш претор наказав, щоб через це ферентинські квестори були відведені силою: одних скинув зі свого муру, інших було схоплено і побито різками* (G. Grachus “Oratio de legis promulgatis”).

Найпродуктивніші в текстах ораторських промов складнопідрядні речення з багатьма підрядними. Такі речення містять додаткові відтінки й відповідно передають авторську точку зору на зображувану подію чи явище, реалізуючи *стратегії вираження позитивного чи негативного ставлення до зображуваного*. Підрядні речення мети в досліджуваному типі дискурсу вводяться сполучником *ut*: *“nam qui omnia parat contra me, ut quo tempore velit, bellum posit inferre, hic jam mihi hostis est”* [231, р. 202] – *бо той вже мені є ворогом, хто проти мене все готує, оскільки хоче і може в той самий час вести війну* (M. Cato “De bello Carthaginensi”).

Підрядні з'ясувальні речення вводяться сполучниками 1) *ut(i) / ne objectivum*: *“Caleni edixerunt, ne quis in balneis lavisset vellet”* [232, р. 139] – *калійці наказали, щоб ніхто не виявив бажання митись у лазні* (G. Gracchus “De legibus promulgatis”); 2) *quin* при заперечних виразах: *“nam neque hominum morte memoria deleri debet, quin a proximis retineatur”* [233, р. 118] – *бо не слід, щоб пам'ять руйнувалась смертю людей, необхідно, щоб утрималась близькими* (G. Julius Caesar “Oratio pro Bithynis”); 3) *quod explicativum*: *“Rhodiensibus oberit, quod non male fecerunt, sed quia voluisse dicuntur”* [231, р. 192] – *родосцям заважає те, що не зробили погано, але кажуть, що хотіли (зробити)* (M. Cato “Pro Rhodiensibus”). Цікавий приклад, коли підрядні з'ясувальні речення надають тексту ще більшої емоційності, розташовуючись послідовно, тим самим збільшуючи аргументативність

висловлювання: “*simulasse te et aliquid quaesisse perspicuum est, quod Ti. Gracchi mortem saepe in contionibus deplorasti, quod P. Africani necis socius fuisti, quod eam legem in tribunatu tulisti, quod semper a bonis dissedisti*” [232, р. 170] – ясно, що дехто і тебе наслідує та розшукує за те, що ти часто плакав на зібраннях із приводу смерті Т. Гракха, що ти був спільником П. Африканського, що ти приніс його закон до трибунату, що ти завжди ворогував з добрими (L. Licinius Crassus “Oratio in C. Papirium Carbonem”). За допомогою таких прийомів негативні характеристики супротивника дещо гіперболізуються й автор реалізує стратегію негативної презентації опонента.

Підрядні наслідкові речення вводяться сполучником *ut(i)* (*ut consecutivum*): “*ita versatus sum in provincial, uti nemo posset vere dicere assem*” [232, р. 130] – так повернувся у провінцію, що ніхто правильно не міг сказати, де я знаходився (G. Gracchus “Oratio, uti lex Papiria accipiatur”).

Підрядні речення часу в ораторському дискурсі вводяться сполучниками: 1) *dum, cum, quom=quum* (архаїчна форма) для передачі одночасної дії: “*dum eunt, nulla est in angiporto amphora*” [232, р. 148]. – *Доки йшли*, нічого більше не було в тісному проході амфори (C. Titius “Suasio Legis Fanniae”); “*nam cum indignissimum arbitror, cui a bonis benedicatur, tum ne idoneum quidem, cui a probris maledicatur*” [232, р. 151] – *бо в той час, як я вважав найжорстокішим (того), кого прославляють добрі, тоді ж ще більше (було) незручно, що його сварять погані* (Q. Caecilius Metellus Numidicus “Ad populum adversus C. Manlium, tribunum pl.”); “*quom essem in provincia legatus, quamplures ad praetors et consules vinum honorarium dabant: nunquam asseri ...*” [231, р. 170] – *у той час, як я був легатом у провінції, скільки б не приносили до преторів та консулів вина у вигляді подарунка: я ніколи не брав* (M. Cato “De suis virtutibus contra L. Thermum”); 2) *antequam, postquam, ubi* для вираження попередньої дії: “*postquam navitas ex navibus eduxi, ..., sed arma dedi*” [231, р. 174] – *після цього я вивів моряків з кораблів, ..., і дав їм зброю* (M. Cato “In M. Acilium Glabrimonem”); “*antequam is vilicare*

coepit” [231, р. 179] – після цього він повинен вести господарство (M. Cato “*Uti basilica aedificetur*”); “*ubi horae decem sunt, jubent puerum vocavit*” [232, р. 148] – коли вже настала десята година, наказали, щоб покликали хлопця (C. Titius “*Suasio legis Fanniae*”).

Підрядні означальні речення вводяться сполучником *qui* і зазвичай характеризують або описують певну особу, подію: “*sed sunt partim, qui duarum rerum alterius utrius causa magistratum petunt*” [231, р. 186] – але вони з тих, які просили через магістрат з двох справ яку-небудь іншу (M. Cato “*De ambitu*”).

Особливої популярності в текстах промов набувають умовні речення, що вводяться сполучниками *si, nisi, nisi non*. Такі речення в залежності від використовуваних часових форм виражають припущення автора щодо можливості здійснення подій, а також його суб’єктивну оцінку, чи навмисне підкреслюють неупередженість і правдивість автора [132, с. 74]. У текстах промов виділяються три типи умовних періодів 1) *modus realis* – реальний умовний період, який виражає припущення щодо теперішнього чи майбутнього, незалежно від можливості його здійснення: “*sed si omnia dolo fecit, omnia avaritiae atque pecuniae fecit, ejusmodi scelera nefaria ...supplicium pro factis dare oportet*” [231, р. 172] – але, якщо все це він робить обманом, здійснює через жадібність і гроші, то такого роду злочини необхідно покарати відповідно до вчиненого (M. Cato “*De Ptolomaeo contra L. Thermum sive de Thermi quaestione*”). Автор, використовуючи складений дієслівний присудок зі значенням зобов’язання в головній частині, надає всьому реченню відтінок необхідності, правильності такого рішення, що допомагає реалізації *стратегії підкреслення авторитетності автора*; 2) *modus potentialis* – потенційний умовний період, що означає можливий факт у майбутньому, незалежно від реальності його здійснення, крізь призму суб’єктивного сприйняття мовцем: “*si Latinis civitatem dederitis, credo, ..., in contione habituros locum aut ludis et festis diebus interfuturos*” [231, р. 247] – якби ви віддали право громадянства латинянам, я вірю, що ви б тоді могли

отримати місце на зібранні та могли б взяти участь в іграх чи святкуваннях (C. Fannius “Oratio de sociis et nomine Latino contra G. Gracchum”). У аподосисі умовного періоду Ц. Фаній уживає замість perfectum conjunctivi описову конструкцію для вираження майбутнього часу – conjugatio periphrastica activa, що надає реченню відтінок можливості й у такий спосіб, допомагає оратору загітувати до вчинення певних дій, пообіцявши вигоди; автор використовує *стратегію заклику аудиторії до певних дій*; 3) *modus irrealis* – спосіб недійсності, що виражає припущення, яке суперечить дійсності й стосується сучасного або минулого. В умовному періоді такого типу адресант дає подіям суб’єктивну оцінку: “*nunc si sponsionem fecissent Gellius cum Turio, ni vir melior esset Gellius quam Turius*” [231, р. 207] – *тепер, якби Гелій із Турієм уклали спонсію, то Гелій не був би кращим чоловіком від Турія* (M. Cato “Contra Tiberium exulem”). Вживання періоду такого типу найпоширеніше в текстах ораторського дискурсу, адже дозволяє висловити власну думку, дати оцінку діям своїх суперників, порекомендувати чи заохотити до вчинення якихось дій, а отже, вплинути на поведінку чи думку слухача: “*in adulterio uxorem tuam si prehendisses, sine iudicio impune necares*” [231, р. 212] – *якби ти б спіймав свою дружину на порушенні подружньої вірності, ти міг би вбити її без судового вироку* (M. Cato “De dote”). Досить часто, як-от у наведеному прикладі, в аподосисі кон’юнктив замінюється майбутнім часом, адже futurum має відтінок можливості та побажання, тому не існує чіткої межі між значенням кон’юнктива і майбутнім часом.

Поряд з умовними періодами в досліджуваному матеріалі в багатьох повідомленнях синтаксичною структурою виступають складні комбіновані речення, які утворено з двох чи більше простих частин, уведених різними сполучниками підрядності чи сурядності. Висока активність цієї структури пояснюється тим фактом, що мова текстів відповідає техніці, яку часто використовують у художній літературі та яка називається технікою передачі “потoku свідомості” [118, с. 61]. Переважання складних та ускладнених речень різних типів пояснюється ще й тим, що ораторський дискурс потребує

аргументації авторської думки та виявлення причинно-наслідкових зв'язків у тексті.

Прості та складні речення займають протилежні семантичні позиції, при взаємодії яких відбувається врівноваження змісту тексту, який повинен бути простим для сприйняття і водночас зрозумілим адресату, а не завуальованим.

В ораторському підстилі широко використовуються періоди. Період – особлива синтаксична конструкція, побудована з гармонійно організованих частин, які, замикаючись у коло, створюють у логічному й інтонаційному плані цілком завершену і своєрідну одиницю мови. З боку змісту період характеризується розгорненням викладом теми, а з боку форми – впорядкованим розташуванням компонентів і ритмічністю [144, с. 228]. Причини виникнення періодів у тексті найрізноманітніші: це й бажання висловити думку не тільки цілісно, але й об'ємно, це й відображення природного плину думки та його синхронне граматичне вираження, це й спеціальний художній прийом створення панорами якоїсь події, а також і певний стиль викладу думок.

У промовах республіканської доби Риму період використовується для вираження складного висловлювання, широкого змістом і глибокого щодо впливу на слухача: *“quia propter neque tanta diis immortalibus gratia haberi potest, quanta habenda est, quod is cum illo animo atque ingenio hac e civitate potissimum natus est, neque moleste atque aegre ferri quam ferundum, cum isto modo mortem eam salvam volunt, maxime vivo opus est, Quirites”* [231, р. 228] – оскільки такої милості, яку б слід було мати, він не міг отримати від безсмертних богів, то він був народжений з тією самою душею і розумом з цього (усього) наймогутнішого суспільства, не зносив ні важкого, ні хвороб, що повинен був зносити, коли так само (як і іншим) смерть прийшла і в той же час помер, коли і вам, і усім, квірити, хто хоче, щоб ця держава була неушкодженою (слід знати), що праця є найбільшим життям (Africanus minor “Laudatio Q. Fabio Maximo scripta”). У наведеному вище фрагменті

хвалебної промови до слухача доноситься думка, що незважаючи на походження, спосіб життя, нікому не даровано вічного життя, а тому, задля власних інтересів, а також інтересів держави слід працювати, праця – єдина ціль життя. Використання періоду в даному випадку доцільне, оскільки дозволяє певною мірою пофілософствувати, передати глибину думки і тим самим вплинути на адресата, загітувати до наслідування такого прикладу і, таким чином, реалізувати *стратегію інформування*, з одного боку, а з іншого – *стратегію заклик аудиторії до певних дій*. Такі речення пов'язані з емоційно-насиченими та динамічними епізодами. Очевидно, використовуючи період, автор прагне подати повідомлення як єдине інтонаційно-логічно ціле.

Для опису чи характеристики свого суперника римські оратори іноді вводять у текст непряму мову. Непряма мова передається за допомогою інфінітивних зворотів або складних речень із підрядним з'ясувальним: “*quod Q. Hortensius dixisset ut extra ordinem quaereretur apud quaesitorem aestimare futurum ut, cum pussilum edissent dulcedinis, largiter acerbitalis devorarent*” [233, р. 136] – так, Кв. Гортензій сказав, що поза порядком він хоче знаходитись біля слідчого, щоб оцінити те, що буде, коли трішки поїдять солодкого, багато гіркого з'їдять (Т. Munatius Plancus “Contio tribunica”). За допомогою непрямої мови оратор реалізовує *стратегію негативного зображення опонента*, який прагне обійти закон і позловтішатись з тих, хто перебуває під слідством, а отже, під наглядом.

2.4.2. Фігури думки та слова, притаманні текстам ораторського дискурсу республіканської доби.

Риторичні, або, як ще їх називають, стилістичні, фігури використовуються насамперед для підсилення виразності висловлювання. Вони, по-перше, спираються на психологію сприйняття мовлення, пробуджують цікавість, привертають увагу до головного; по-друге, враховують закони логіки, правила індукції та дедукції, висновки та докази

[108, с. 74]. У промовах ораторського дискурсу риторичні фігури використовуються для збагачення й урізноманітнення тексту, а також є засобами реалізації стратегій ораторів. Риторичні фігури поділяються на: фігури слова та фігури думки. До фігур слова належать повторення, поліптотон, прийом перелічення, градація, інверсія. До фігур думки відносять риторичне запитання, риторичне звертання, антитеза, еліпсис.

Фігури слова

Для економії мовних засобів у розмовному мовленні, як засіб виділення, підкреслення найбільш значущого, як засіб синтаксичного впорядкування у текстах досліджуваного типу дискурсу, як засіб реалізації *стратегії інформування* вживається **прийом перелічення**, який створюється у результаті повторення однорідних синтаксичних одиниць у межах одного висловлювання. Перелічувальним за своїм характером є синдетичний зв'язок, що поєднує за допомогою сполучників два члени речення. **Полісиндетичний** зв'язок поєднує два чи більше однорідних членів речення за допомогою єднальних сполучників. **Асиндетичний** зв'язок поєднує окремі члени речення без допомоги сполучників. Зазвичай асиндетон вживається при передачі взаємопов'язаних етапів однієї дії. Розчленування дії пов'язане або з її протяжністю чи складністю, або з включенням у дію кількох учасників. У першому випадку головним стає рівноправність учасників, у другому – однакова важливість кожного смислового нюансу висловлюваної думки. Асиндетичний зв'язок може бути стилістичним засобом створення спокійної, ділової оповіді: “*majores pretium paravere, decurionatus, optionatus, hastas donaticas aliosque honores*” [231, р. 158] – *предки готували цінності, декуріонат, опціонат, спис, який видавався воїнам у подарунок, та інші відзнаки* (М. Cato “Oratio quam habuit Numantiae apud equites”).

Але разом з тим у текстах ораторського дискурсу безсполучниковий зв'язок між однорідними членами може виступати засобом вираження підвищеної емоційності: “*ejusmodi scelera nefaria*” [231, р. 171] – *такого роду злочини* (М. Cato “In L. Thermum post censuram”). Вживаючи синоніми,

письменник наголошує на важкості злочинів і протизаконь, що відбулись, робить логічний наголос на вчинках, реалізуючи *стратегію вираження негативного ставлення до зображуваного*.

Асиндетичне перерахування дієслів, особливо дієслів руху, скорочує час виголошення кожного відрізка і, таким способом, створює ефект поквапу, нервування, збудження: “*veniunt in comitium, tristes jubent dicere; quorum negotium est, narrant, judex testes poscit, ipsus it minctum*” [232, р. 148] – *прийшли у коміцій, наказали, щоб опитали опечалених; розповіли, за яких обставин (відбувалось), суддя викликав свідків, сам же пішов мочитися* (G. Gracchus “Suasio legis Fanniae”). Окрім ефекту поквапу, нагромадження дієслів сприяє іронічному висвітленню подій.

Полісиндетичний зв'язок, навпаки, пом'якшує перехід від онієї частини висловлювання до іншої і створює ефект розміреності, урівноваженості, протяжності викладу: “*et ... ad Sertorium confugerant, reditum in civitatem rogatione Plotia confecit, habuitque et ipse super ea re contionem*” [233, р. 112] – *і ... прибіг до Серторія, і по проханню Плавтія здійснив повернення в державу, і сам над цією справою виголосив промову* (C. Julius Caesar “Oratio, qua Plautiam rogationem suasit”). Основне завдання цього типу зв'язку – об'єднання частин речень чи окремих речень, “він дозволяє оформити зображення різносторонньої діяльності різних персонажів в одну картину” [99, с. 60]. Найчастіше в полісиндетоні в текстах промов бере участь єднальний сполучник *et*.

У текстах ораторського дискурсу, як правило, використовується комбінація цих двох типів зв'язку для урівноваження структури промов.

Перераховуючи однорідні члени речення, зіставляючи їх, оратори використовують таку стилістичну фігуру, як **градація**, що сприяє поступовому наростанню чи спаданню смислового або емоційного значення мовних одиниць у тексті промов, і в такий спосіб підвищує їх аргументацію та афективність впливу: “*sed quantum luctum, quantum gemitum, quid lacdimarum, quantum fletum factum audiui?*” [231, р. 168] – *але ж скільки я*

почув скорботних криків, скільки стогону, скільки сліз, скільки ридань було здійснено? (M. Cato “In Q. Minucium Thermum de falsis pugnīs”). Такий риторичний прийом, що супроводжувався інтонаційним виділенням, слугував засобом реалізації *стратегії вираження негативного ставлення до зображуваного*.

Одним із розповсюджених риторичних засобів в ораторському дискурсі є **повтор**, що ламає серію максим (кількості та якості) і вживається для виокремлення фактів, підсилення логічного та емоційного значення. Повтор є поліфункціональним стилістичним засобом, що “сприяє просуванню думки вперед, акцентує увагу на головному, підсилює експресію висловлювання, вносить нові характеристичні ознаки” [13, с. 8–9].

Ступінь виразності повторів визначається їх структурою і місцем у тексті. Розрізняють такі види повторів:

1. Простий контактний повтор – багаторазове вживання одного й того ж слова чи словосполучення, що займають у реченні контактну позицію, наприклад: “*laudant me maximis laudibus, tantum navium, tantum exercitum, tantum commeatum non opinatum esse quamquam hominem comparare potuisse*” [231, р. 159] – *хвалить мене найбільшими похвалами, стільки кораблів, стільки війська, стільки продовольства є не уявного, що аби лише люди змогли зібрати* (M. Cato “Dierum dictarum de consulatu suo”). Використання тавтології поряд із лексичним повтором збільшує емоційне навантаження висловлювання, сприяє позитивному ставленню до автора, його дій, що допомагає ораторові реалізувати *стратегію позитивної самопрезентації*.

2. Анафоричний повтор – повтор слова або групи слів на початку кількох фраз; стилістична фігура, що реалізується функцією впливу на адресанта, спонукає до висновків та слугує засобом надання експресивності: “*sed dum illic moror, vidi cruentem Gn. Domitium Ahenobarbum, ...tuo jussu esset occisus. Vidi pari claritate conspicuum Brutum ferro laceratum. Vidi Gn. Carbonem ...in tertio consulatu catenis, quas tu ei inici jusseras*” [232, р. 191] – *але доки я там затримався, то побачив окровавленого Г. Доміція*

Агенобарба, що був убитий за твоїм наказом. Я побачив, що видатний Брут, знатного походження, замучений залізною зброєю. Я побачив закованого в кайданах під час третього консулату Г. Карбона, які ти наказав йому надягти (Н. Mancini “Oratio in L. Scribonium Libonem”). Анафора допомагає підкреслити впевнений емоційний настрій мовця, що поступово зростає [189, с. 136]. У такий спосіб автор виказує обурення діями звинуваченого й реалізує за допомогою повторів *стратегію негативної презентації опонента*.

Для структурування промови використовується повтор однієї синтаксичної конструкції на початку речення. Це сприяє чіткій деталізації, концентрації уваги адресата й реалізує *стратегію привернення уваги слухачів*, наприклад: “interea et ad socios nostros sedulo dispertieram. Interea unatquamque turmam, manipulum cohortem temtabam” [231, р. 162] – між тим і для наших союзників я (усе) розподілив. Між тим я вражав кожен турму, маніпул, когорту (М. Cato “Dierum dictarum de consulatu suo”).

3. Епіфора реалізує функцію логічного наголосу та надає повідомленню експресивності за допомогою повторення кінцевого елемента на межі суміжних мовних одиниць: “si tu in uno scorto maiorem pecuniam absumpsisti, quam quanti omne instrumentum fundi Sabini in censum dedicavisti, si hoc ita est: qui spondet mille nummum? Si tu verbis conceptis conjuravisti sciens sciente animo tuo, si hoc ita est: qui spondet mille nummum?” [233, р. 237] – якщо ж ти витратив на одного коханця більше грошей, ніж усі прикраси сабінської міри, ти ж бачив під час обліку, якщо це так є: хто урочисто пообіцяв тисячу монет? Якщо ж ти поклявся формулами присяги свідомо, знаючою твоєю душою, якщо ж це так є: хто ж урочисто пообіцяв тисячу монет? (Africanus minor “Pro se contra Ti. Claudium Asellum de multa ad populum”). Такий повтор у формі риторичного запитання реалізує *стратегію негативної презентації опонента*, адже підкреслює його злочинну діяльність.

4. Анадиплосис – стилістична фігура, яка з допомогою повтору окремого слова або словосполучення зв'язує кінець попередньої мовної одиниці з початком наступної, наприклад: *“Di immortales plurimum possunt, sed non plus velle nobis debent, quam parentes; at parentes, si pergunt liberi errare, bonis exheredant”* [231, р. 221] – *безсмертні боги найбільше можуть, але не більше хочуть бути нам зобов'язаними, ніж батьки; і батьки, якщо діти продовжують помилятися, позбавляють благ* (Q. Caecilius Metellus Macedonicus “De prole augenda”).

Такий повтор особливо увиразнює мовлення, оскільки кожен новий рядок немовби підхоплює, підсилює й розгортає зміст попередньої частини речення: *“non ergo pecuniarum magis repetundarum quam majestatis, neque majestatis magis quam Plautiae legis, neque Plautiae legis magis quam ambitus, neque ambitus magis quam omnium legum omnia judicia perierunt”* [233, р. 166] – *тому не буде більше хабарів, ніж достоїнства, і достоїнства більше, ніж законів Плавта, і законів Плавта не буде більше, ніж боротьби з протизаконними засобами, і боротьби з протизаконними засобами не буде більше, ніж усіх законів усіх судів* (P. Licinius Calvus “Orationes in P. Vatinius”). Анадиплосис робить логічний наголос на фактах боротьби з корупцією в давньому Римі, реалізуючи *стратерію вираження позитивного ставлення до зображуваного*, при цьому увиразнює думку оратора про верховенство закону.

Риторичний прийом повтору добре підходить для політичної комунікації, оскільки в процесі сприйняття та обробки слів адресатом, повтори наповнюються асоціаціями та набувають особливої психологічної та символічної глибини, що створює міцну основу для сприйняття змісту політичної та судової промов, промови-доповіді ораторського дискурсу, сприяє повнішому та поглибленому поясненню тези, її деталей [92, с. 97].

Широке використання повтору слова чи групи слів у складному реченні ускладнює його структуру і впливає на семантику висловлювання. У конструктивному плані лексичні повтори чи конструкції з лексичним

повтором сприяють розгортанню думки вперед, її аргументації, тобто емоційному виділенню: “*nemo, opinor, tam insanus esset, qui judicaret, meliorem esse Gellium quam Turium: si non melior Gellius est Turio, potius oportet credi, unde petitur*” [231, р. 207] –ні, я думаю, не буде такого безумця, який би вважав, що Гелій кращий, ніж Турій: якщо Гелій за Турія не кращий, то, я вірю, що він кращий, ніж відповідач (М. Cato “Contra Tiberium exulem”).

Що ж стосується частиномовної належності повторюваних лексичних одиниць, то у промовах зустрічається повтор іменників, займенників, дієслів, сполучників, прислівників. Конструкція, що містить лексичний повтор іменника як основного засобу номінації, займає особливе місце, оскільки є афективним засобом експресивного синтаксису. Семантика таких речень завжди містить додатковий зміст експресивного характеру, оскільки конструкції з повторюваними іменниками дають можливість рельєфно виділити й підкреслити ті смислові відтінки, які потенційно містяться у значенні того чи іншого слова. До того ж конструкції з повторюваним іменником забезпечують зв'язність тексту: “*ex innocentia nascitur dignitas, ex dignitate honor, ex honore imperium, ex imperio libertas*” [231, р. 241] – з невинності народжується гідність, з гідності – честь, з честі – влада, із влади – свобода (Africanus minor). Вживаючись у різних відмінкових формах, повторювані іменники становлять риторичний прийом поліптотон. **Поліптотон** – вживання в реченні одних і тих самих слів у різних відмінках: “*itaque defunctam esse fortunam publicam mea tam insigni calamitate spero, quod triumphus meus velut ad ludibrium casuum humanorum duobus funeribus liberorum meorum est interpositus*” [234, р. 157] – таким чином, я сподіваюсь, що щастя держави таким моїм великим нещастям спокутувано, що мій тріумф здійснений між двома похоронами моїх дітей, ніби для насмішки над мінливістю людської долі (L. Aemilius Paulus Macedonicus “Oratio apud populum de rebus a se in bello Persico gestis”). Повтор присвійного займенника допомагає авторові реалізувати *стратегію позитивної самопрезентації*, адже Емілій Павл не тільки протиставляє себе державі, підкреслюючи власні

заслуги, а й згадуючи перемогу в Третій Македонській війні, вказує, що він забезпечив “щастя держави”.

Займенникові повтори беруть участь в організації текстової послідовності, а також, як стилістичні засоби, виконують функцію уточнення, логічного наголосу, збільшують виразність висловлювання: “*ne sub solo imperio nostro in servitute nostra essent, libertas suae causa in ea sententiae fuisse arbitror*” [231, р. 192] – я думаю, що заради своєї свободи тримались такої думки, оскільки не (хотіли) бути під єдиною нашою владою, у нашому рабстві (М. Cato “Pro Rhodiensibus”).

Повтор кількісного числівника в текстах ораторського дискурсу виконує емоційно-підсилювальну функцію, є засобом емоційної аргументації, надає висловлюванню викривального змісту, наприклад: “*succidias humanas facis, tantam trucidationem facis, decem funera facis, decem capita libera interficis, decem hominibus vitam eripis*” [231, р. 167] – ти влаштовуєш різню, здійснюєш таке побиття, влаштовуєш десять поховань, знищуєш десять вільних голів, віднімаєш життя в десяти людей (М. Cato “In Q. Minucium Thermum de decem nominibus”). Разом із стратегією негативної презентації опонента, звинувачуючт Кв. Терма в конкретних злочинах, М. Катон за допомогою повтору числівника реалізує також стратегію підкреслення авторитетності автора.

Повтор дієслова “актуалізує емоційно-експресивне значення аспектуально-часових форм дієслова в промовах і сприяє збереженню динаміки дії поряд із функцією нагнітання, створення експресивної сили впливу” [13, с. 19]: “*sed non Rhodienses modo id noluere, sed multos populos atque multos nationes idem noluisse arbitror atque haut scio, an partim eorum puerint, qui non nostrae contumeliae causa id noluerint evenire*” [231, р. 192] – я вважаю, що не тільки родосці цього не бажали, але й інші народи і племена теж цього не хотіли, але я не знаю, чи були серед них такі, які не заради нашого безчестя хотіли це виконати (М. Cato “Pro Rhodiensibus”). М. Катон, повторюючи дієслово, що виступає логічним присудком у інфінітивних

зворотах, зображає родосців не опонентами, а друзями римського народу, закликаючи, таким чином, не розпочинати проти них війну, адже це суперечило політичним інтересам Риму. У такий спосіб автор реалізує *стратегію позитивної презентації інших*. Разом з тим, вживаючи керуюче дієслово при інфінітивному звороті *verbum putandi*, реалізує *стратегію підкреслення авторитетності автора*.

Додаткової експресії надає промова ораторського дискурсу повтор заперечної частки *ne*, оскільки граматична категорія заперечення “сприяє більшій персуазивності емоцій адресанта і, таким чином, збільшує афективний вплив висловлювання” [18, с. 57]: “*neque mihi aedificatio, neque vestimentum ullum est manupretiosum, neque pretiosus servus, neque ancilla*” [231, р. 197] – *ні будинок, ні посуд, ні який-небудь дорогий одяг, ні дорогоцінний раб, ні служниця мені не потрібні* (М. Cato “De sumptu suo”).

Повтори знижують інформаційний коефіцієнт будь-якого аргументативного дискурсу, зокрема й ораторського. Вони впливають на емоції та є засобами перш за все емоційної аргументації, які дозволяють утримувати увагу на предметі аргументації в тексті. Надмірне повторення слів або синтаксичних конструкцій є одним із найпоширеніших психосинтагматиконних прийомів, завдяки яким, як зазначає О. М. Холод, фіксується психолінгвістичний інструмент маніпуляції – “ефект навіювання” [192, с. 152].

У латинській мові існують канонізовані правила порядку слів у реченні. Так, дієслово-присудок вживається наприкінці речення, прикметник-означення – після означуваного ним іменника тощо. Але досить часто для виділення (емоційного чи значеннєвого) якогось компонента в текстах ораторського дискурсу використовується стилістична **інверсія**, або гіпербатон. У наведених нижче прикладах адресант застосовує інверсію для реалізації функції логічного наголосу на тих подіях, що його обурили, тим самим передаючи надмірну збентеженість ситуацією: “*haec cum mihi quisquam narrabat, non poteram animum inducere, ea liberos suos homines*

nobiles docere” [231, р. 240] – коли мені хтось про це розповідав, я не міг повірити, що цього вчать своїх дітей відомі люди (Р. Cornelius Scipio Aemilianus, Africanus minor “Oratio contra legem judicariam Ti. Gracchi”). Оратор під вказівним займенником “haec” має на увазі аморальну поведінку, обман Т. Гракха (розбещення молодих юнаків та дівчат, непристойні танці, співи), що суперечить звичаям пращурів. Виносячи цей займенник на перший план, автор звинувачує опонента й обурюється його поведінкою, реалізуючи в такий спосіб *стратегію негативної презентації* супротивника. Адже ця промова була спрямована проти судового закону Гракха, що передбачав часткову передачу функцій судочинства вершникам, відповідно, забираючи ці повноваження в сенаторів. П. Сципій Африканський Молодший виступав на боці нобілітету, а отже, проти такого законопроекту, тому у своїй промові наводив аргументи з метою дискредитації автора закону.

Порушуючи об’єктивно-комунікативний порядок слів у реченні, міняючи місцями тему й рему, групу детермінанта і предикативну групу, групу підмета і групу присудка, “мовець суб’єктивно переінакшує стилістично-нейтральний ритміко-інтонаційний малюнок фрази, надає певним синтаксичним одиницям емпатичного забарвлення, збільшує їх смислове навантаження, і таким чином добивається бажаного емоційно-експресивного ефекту” [195, с. 177]: “*multa me dehortata sunt huc prodire, anni, aetas, vox, vires, senectus*” [231, р. 203] – *багато мене переконують, що ці роки, вік, голос, сила, старість проявляються* (М. Cato “Contra Ser. Galbam pro direptis Lusitanis”). У наведеному вище прикладі М. Катон присудок інфінітивного звороту *prodire* виносить перед підметом, роблячи на ньому логічний наголос.

Фігури думки

До таких прийомів у текстах досліджуваного дискурсу ми відносимо **риторичне звертання** до адресата. Найчастіше такі звертання зустрічаються у політичних промовах: “*nam vos, Quirites, si velitis sapientia atque virtute uti, etsi quaeritis, neminem nostrum invenietis sine pretio huc prodire*” [232, р. 135] –

бо ви, квірити, якщо ви хочете користуватися мудрістю чи мужністю і якщо шукаєте, щоб ніхто з нас без цієї платні не просунувся, ви знайдете (G. Gracchus “Dissuasio legis Aufeiae”). Такі звертання надають тексту відтінок розмовного стилю, бесіди, полемічного діалогу, за яким ідуть розмірковування адресанта. Для них основною є не контактна, а суто емотивна функція. Разом з тим, вони реалізують *стратегію включення опонента в бесіду*.

Емоційності та діалогічної форми промові надають **риторичні питання**. Риторичні питання містять риторичне ствердження чи заперечення у формі питання і не передбачають відповіді. В ораторському дискурсі всі форми монологічного питання виконують контактну-встановлюючу функцію, підвищують експресивність промов, а також емоційно формулюють проблему, загострюючи на ній увагу слухача. За допомогою риторичних питань оратори реалізують *стратегію залучення опонента до бесіди, стратегію привернення уваги слухачів, а також стратегію вираження негативного ставлення до зображуваного*. До того ж, у монологічному тексті риторичне питання дуже яскраво виражає авторську думку, чітко вказуючи на позицію автора стосовно змальовуваної події: “*quid illos ... opinamini animi habuisse atque habituros, dum vivent?*” [231, р. 168] – *що ж ви думаєте, невже вони мали душу чи будуть мати, доки житимуть?* (M. Cato “Im Q. Minucium Thermum de falsis pugnīs”). Автор за допомогою риторичного питання висловлює своє обурення способом життя верхівки суспільства.

Питальні висловлювання забезпечують цілеспрямований та ефективний вплив на свідомість загалу. Риторичне питання – це не буквальне інтерогативне висловлювання [168, с. 157]. Воно використовується в текстах ораторського дискурсу з метою повідомлення інформації в експресивній формі з додатковим комунікативним навантаженням, що надає інформації більшої переконливості: “*quis contumeliam, quis hoc imperium, quis hanc servitatem ferre potest? Ubi societas? Ubi fides majorum?*” [231, р. 168] – *хто ж*

такі приниження, хто таку владу, хто це рабство може витерпіти? Де ж суспільство? Де віра предків? (M. Cato “Im Q. Minucium Thermum de falsis pugnis”). Цілий ряд риторичних питань, розміщених послідовно, сприяють доведенню авторської думки про необхідність боротьби проти беззаконності, бездіяльності влади.

Іноді риторичне питання використовується з метою висміювання, тобто є засобом іронії: “*hostem num unum icit? Propter tenuitatem et plebitatem*” [231, р. 176] – чи хоч одного ворога ти побив, окрім бідноти та плебейства? (M. Cato “Veturium de sacrificio comisso cum ei equum ademit”). Цей уривок демонструє нам зневажливе ставлення М. Катона до нижчих верств населення.

Якщо в питальному реченні дієслово-присудок вживається в індикативі, то автор веде мову про реальні події і метою такого питання є уточнення інформації. Якщо ж дієслово-присудок вживається в кон'юнктиві, то мета промовця – дізнатись думку співрозмовника (опонента) з приводу ситуації, про яку йде мова.

Такі прийоми, як риторичне звертання та риторичне питання, використовуються переважно у промовах, де має місце гостра полеміка, заклики до дії. До таких ми відносимо політичну та судову промови.

Ще одним риторичним прийомом є **еліпсис** – упущення одного чи кількох необхідних членів речення. В авторському мовленні еліпсис дозволяє уникнути повтору і є мовною універсалиєю. У текстах ораторського дискурсу еліпсис використовується для економії мовних засобів. Найчастіше в еліптичних конструкціях опускаються малоінформативні члени речення, наприклад, частина складеного дієслівного присудка *esse*, власна назва: “*vidi ... (M.) Brutum ferro laceratum (esse)*” [232, р. 191] – я бачив, що М. Брут був вбитий залізною зброєю (H. Mancina “Oratio in L. Scribonium Libonem”).

Еліпсис характеризується динамічністю, при усному монологічному мовленні він оживляє інтонацію. Іноді автор свідомо упускає якусь суттєву деталь, тоді слухач має змогу самотійно зробити висновок чи припущення:

“ne qui vestrum atque etiam omnium, qui ad rem agendam adsunt, meus aut vulyus molestior aut vox immoderatio aliqua aut denique, quod minimum est, jactantior gestus fuisse videatur” [233, p. 155] – *що ж тому з вас і з усіх інших, хто залучений до ведення справи (не сподобалось), чи мій гнітючіший вираз обличчя, чи надмірний голос, чи де що інше, що є найменш (суттєвим); здається, що постава була більш горда* (M. Caelius Rufus “Oratio pro se de vi contra Atratinum filium”).

Зазначені засоби використовуються для досягнення прагматичної мети адресантів (вплинути на свідомість слухача, аргументувати свою точку зору), з метою економії мовних зусиль та підтримання взаємного контакту, надання спілкуванню експресивності, емоційності, спонукання адресатів до висновків, уточнення чи додавання думки, а також сприяють створенню в тексті структурної впорядкованості й семантичної цілісності.

2.5. Тропи в текстах ораторського дискурсу республіканської доби.

Стилістичні фігури, або, як їх ще називають, тропи, підвищують експресивність дискурсу. Їх використання провокує контекстуальні ефекти, як наголошує теорія релевантності, або, з інших перспектив, має на меті маніпулювання змістом розмови, провокування різних емоцій і, таким чином, модифікацію поведінки [105, с. 151]. Як зазначає М. П. Брандес, “тропи – це не тільки сукупність образів, через які сприймається світ, але й певне суб’єктивне ставлення до світу, яке зумовлює як характер бачення світу, так і його сприйняття. Тропи мають подвійну природу: виражаючи денотативний зміст, вони формують його смисл та оцінку, а тим самим і суб’єктивну оцінку; крім того, вони надають змісту чуттєвого вигляду, в тому числі й тонального” [27, с. 367].

Класифікація тропів походить ще з античних часів і належить античним риторикам (“Античні теорії мови та стилю” Квінтіліана). Якщо

дотримуватися класифікації Ю. М. Скребньова, то всі тропи та фігури відповідно до техніки їх утворення поділяються на “фігури заміщення” і “фігури поєднання”. У свою чергу “фігури заміщення” можна поділити на фігури кількості (гіпербола, літота) та фігури якості – порівняння, епітет, метафора, персоніфікація, алегорія, іронія, перифраз, антономазія [167, с. 223].

Спочатку ми розглянемо фігури якості, які вживаються авторами частіше. У промовх ораторського дискурсу широко використовується порівняння. Порівнянням називається словесний вираз, в якому уявлення про зображуваний предмет конкретизується шляхом зіставлення його з іншим предметом, таким, що містить у собі необхідні для конкретизації уявлення ознаки в більш концентрованому вигляді [44, с. 211]. Порівняння є найпростішою формою образного мовлення і, подібно до інших засобів художнього увиразнення мовлення, не лише конкретизує уявлення про предмет, а й відображає емоційне ставлення до нього мовця і реалізує *стратегію вираження позитивного чи негативного ставлення до зображуваного*. За своєю структурою порівняння в латинській мові можуть виступати: **1)** у формі порівняльного звороту, що приєднується сполучниками *quam, ut* наприклад: “*itaque auditis, tamquam pharmacopolam*” [231, р. 182] – *ви (його) так слухаєте, ніби торговця чарівним зіллям* (М. Cato “Si se M. Caelius tr. pl. apellasset”). “*Ut mulier est ornatus*” [232, р. 143] – *він прикрашений як жінка* (G. Gracchus “Oratio in Maevium”); **2)** за допомогою аблятива (*ablativus comparationis*), наприклад: “*prorsus devertebantur pro hospitibus ad amicos suos*” [231, р. 166] – *рішучо повертались, як гості, до своїх друзів* (М. Cato “Dissuasio Legis Juniae de feneratione”); “*mirror statuas deorum signa domi pro supellectile statuere*” [231, р. 214] – *я дивуюсь, що статуї богів стоять у домі, ніби предмети для обстановки* (М. Cato “Uti praeda in publicam referatur”); **3)** як окреме речення, що вводиться сполучниками *tam ...si, tam ...quam*, наприклад: “*eumne quisquam dubitet, quin idem fecerit, quod cinaedi facere solent?*” [231, р. 236] – *чи хто-небудь*

сумнівається, що він робить те ж саме, що й кінеди мають звичку робити? (Africanus minor “Oratio adversus P. Sulpicium Gallum”).

Ще одним частовживаним у текстах республіканського періоду тропом є епітет – слово, що вказує на одну з ознак того предмета, який називається, і має на меті конкретизувати уявлення про нього.[44, с. 208]. Більшість епітетів характеризують предмети, деякі з них образно описують дію. Стилiстичний підхід до вивчення епітетів дозволяє виділити в їх складі такі групи: 1) підсилювальні епітети, що вказують на характерну рису предмета, посилюючи її: *ridibundum magistrarum* – начальник, що сміється, *seditiosa verba* – бентежні слова, *cinaedulis et sambuca psalterioque* – розбещені і самбука, і псалтерій; 3) прикрашальні епітети: *ventus auster lenis* – ніжний південний вітер, *deus immortalis* – безсмертний бог, *Juppiter optimus maximus* – найкращий найвеличніший Юпітер. Серед письменників республіканського Риму вже точилась гостра полеміка щодо вибору стилю письма – наслідування азіанізму чи аттикізму. Саме представники азіанізму вважали, що слово саме по собі недостатньо поетичне й найбільше потребує прикрашення за допомогою епітета, тому в текстах ораторського дискурсу епітети зустрічаються досить часто, особливо у промовах М. Катона. Усі наведені вище епітети в текстах ораторського дискурсу виконують естетичну функцію і є сильним виражальним засобом. Підсилювальні епітети виражають особисте ставлення мовця до предмета зображення й реалізують функцію оцінки, завдяки чому адресант реалізує *стратегію позитивного чи негативного зображення опонента*, наприклад: “*ridibundum magistratum gerere, pauculos homines, mediocriculum exercitum obvium duci*” [231, р. 163] – *начальник, що сміється, командує, зовсім нечисленні люди, зовсім невеличке військо ведеться* (М. Cato “Dierum dictarum de consulatu suo”). Даний фрагмент демонструє ставлення М. Катона до свого супротивника під час повстання в Іспанії. Такий опис опонента і його війська вже з самого початку програмує адресата на перемогу римлян. Використавши *стратегію*

негативного зображення опонента, Катон переконує адресата (у даному випадку це римський народ) у непереможності свого війська.

Іронія – вторинне позначення, що здійснюється за принципом заміщення, але не на основі подібності, а на основі протилежності. Іронія як перенесення значення має яскраво виражений оцінний характер і означає вживання слова чи речення, які зазвичай оцінюються позитивно, для вираження негативної оцінки. Формальним засобом вираження мовної іронії є лише інтонація та контекст: *“culignam in feno Graeco point, ut bene oleat”* [231, р. 216] – *поклав чарку на грецьке сіно, щоб краще пахло* (M. Cato Incertarum orationum reliquia). Як відомо, М. Катон був найяскравішим противником грецького впливу та наслідування грецьких зразків у літературі. Чи, ще один приклад, що відтворює служіння інших громадян римському війську: *“quatenos castra nostra ita munita errant, ut posses partem exercitus abducere?”* [231, р. 234] – *як довго вони наші табори так захищали, що ти зміг вивести частину війська?* (Africanus minor “Oratio postquam ex Africa rediit”). Іроніє є засобом реалізації *стратегії негативної презентації опонента*, шляхом змалювання його негативних рис.

Фігури якості – прийоми, що виражають зіставлення двох різноманітних предметів чи явищ або їх властивостей зі спільною для них ознакою. При цьому спільна ознака об’єктивно характеризує один із зіставляваних предметів.

У текстах ораторського дискурсу широко використовується гіпербола – стилістичний прийом вираження навмисного збільшення якостей предмета чи явища до такої міри, в якій насправді вони їх не мають; таке перебільшення посилює емоційність висловлювання, наприклад: *“frusto panis condeeci potest”* [231, р. 182] – *він може принести користь шматком хліба* (M. Cato “Si se M. Caelius tr. pl. apellasset”); *“ab optimis artibus fugit maxima fugella”* [231, р. 173] – *він втікає найбільшим бігством від найкращих занять* (M. Cato “Oratio in Q. et L. Thermos”); *“te, C. Caecili, prodidisse militibus legionis III”* [231, р. 216] – *тебе, Ц. Цецілія, слід привести трьома*

легіонами воїнів (M. Cato Incertarum orationum reliquia); “*si tu in uno scorto maiorem pecuniam absumpsisti, quam quanti omne instrumentum fund Sabini*” [231, р. 237]. – *Якщо ж ти вже витратив на одного коханця більше грошей, ніж усі прикраси сабінської міри* (Africanus minor “*Orationes pro se contra Ti. Claudium Asellum*”). Гіперболізація негативних характеристик опонента чи його дій є також засобом реалізації *стратегії негативної презентації опонента*.

В основі гіперболи завжди лежить елемент певної абсурдності, різкого протиставлення здоровому глузду або суспільному досвіду. Гіпербола завжди привертає до себе увагу, виступає як несподіванка, яка руйнує автоматизм сприйняття слухачем.

До фігур якості належить також метафора. Метафора, як і інші тропи, у текстах ораторського дискурсу не лише є засобами формування оцінки навколишнього світу, але й відображають бачення світу, спосіб мислення письменників, як, власне, і фразеологізми.

2.5.1. Лінгвокультурологічні аспекти аналізу тропів (зокрема метафор) та фразеологізмів у текстах ораторського дискурсу давнього Риму.

Одним із найяскравіших репрезентантів сприйняття та інтерпретації світу етнічною спільнотою є фразеологізми. Метафора також, як стверджує В. В. Петров, “бере активну участь у формуванні особистісної моделі світу, відіграє вкрай важливу роль в інтеграції вербальної та чуттєво-образної системи людини, а також є ключовим елементом категоризації мови, мислення й сприйняття” [139, с. 135].

Фразеологізми є “універсаліями свідомості”, які несуть у собі культурну інформацію про світ, соціум. План вираження (змісту) фразеологізмів і метафор стає знанням, тобто джерелом когнітивного

засвоєння. Саме тому фразеологізми і образно-мотивовані слова стають експонентами культурних знаків” [116, с. 88].

Фразеологія – особлива мовна форма фіксації знань, яка ввібрала в себе матеріальний та духовний досвід і містить, за словами Ф. І. Буслаєва, “і моральний закон, і здоровий глузд, виражені в короткому висловлюванні, що заповідали предки як настанову нащадкам” [30, с. 204].

У синхронії фразеологізму завжди властива діахронія, елементи старої семіології, що відображають ментальну картину світу інших часів. Фразеологізми належать до етнопсихологічно детермінованих засобів мови: їх семантика базується на національно-культурних ознаках матеріальної культури і свідомості.

У науковій літературі фразеологізм найчастіше визначається як “стійкий зворот мови, наділений цілісним часом, частково – цілісним значенням, що вступає у смислові та граматичні зв’язки з іншими мовними одиницями, має постійний, за традицією відтворюваний у мовленні компонентний склад” [209, с. 5].

У сталих виразах кожної мови багато прихованого, фразеологізми говорять і про сам народ, і про його бачення світу, образні мотивації, менталітет. Вони, з одного боку, мають ознаки, спільні зі словами, словосполученнями та реченнями, а з іншого – відрізняються від них. Як зазначає В. Ф. Дороз, “фразеологія кожної мови – це скарбниця народу, здобуток його мудрості й культури, що містить багатющий матеріал про його історію, боротьбу з гнобителями й нападниками, про звичаї, ідеали, мрії та сподівання” [65, с. 228].

Народження метафори так само пов’язане з концептуальною системою носіїв мови, з їх стандартними уявленнями про світ, із системою оцінок, що існують у світі самі по собі й вербалізуються в мові.

Метафора – це такий спосіб мислення про світ, який використовує, перш за все, набуті знання, осягаючи нові. Створюючи нові знання, метафора зіставляє різні сутності, пропускає їх через людину, порівнюючи світ із

людським масштабом знань та уявлень, із системою культурно-національних цінностей [116, с. 91]. Метафора служить для передачі не всієї інформації, а найбільш суттєвої, яка утворює “кістяк” тексту і здатна викликати відповідну реакцію слухачів.

Метафори та фразеологізми всебічно та багатогранно відтворюють різноманітні сфери життя народу. Так, у період Республіки Рим знаходився у стані війни з Карфагеном, і тому будь-яка діяльність порівнювалась із військовими діями, наприклад: “*Antiochus epistulis bellum geret, calamo et atramento militat*” [231, р. 166] – *Антіох веде війну за допомогою листів, воює пером і чорнилом* (М. Cato “*Oratio apud Athenienses*”). Поведінка та зовнішній вигляд порівнюються зі зброєю: “*acerrimus Carbo – найгостріший Карбон, censores nitentur – цензори виблискують*”. У промові М. Катона навіть введення додаткового оподаткування прирівнюється до наслідків військового протистояння: “*revertantur resignatis vectigalibus*” [231, р. 180] – *ми, що повернулися, були знищені податками* (М. Cato “*Ne spolia figerentur nisi de hoste capta*”). Водночас перемога, отримана на війні, порівнюється з пам’ятником, оскільки вона була запорукою довічної слави: “*haec monimenta sempiterno posui*” [231, р. 163] – *я поставив собі цей пам’ятник назавжди* (мова йдеться про перемогу, отриману в Іспанії під час повстання 197 р. до н.е.) (М. Cato “*Dierum dictarum de consulatu suo*”); протизаконне вбивство особливо засуджувалось римськими громадянами й тому звинувачення такого роду було вагомим аргументом проти людини в суді: “*at fratris sanguine madet*” [232, р. 144] – *він і брата змочив кров’ю* (G. Gracchus “*Oratio extremis vitae diebus habita*”); “*vitam eripis*” [231, р. 167] – *ти віднімаєш життя* (М. Cato “*In Q. Minucium Thermum de decem nominibus*”).

Особливо актуальним для римського народу III–I століть до н.е. було питання війни. Політична ситуація складалася так, що Рим весь час знаходився у стані війни з сусідніми народами чи всередині держави. Тому всі суб’єкти політичного життя, що мали відношення до військових дій, отримують полярні оцінки. У діях ворога підкреслено підступність: “*multa*

nova miracula fecere inimici mei” [231, р. 159] – *мої вороги зробили багато нечуваних див* (М. Cato “*Dierum dictarum de consulatu suo*”); жорстокість: “*qui sunt, qui foedera saepe ruperunt? Carthaginienses. Qui sunt, qui crudelissime bellum gesserunt? Carthaginienses. Qui sunt, qui Italiam deformarunt? Carthaginiensis*” [234, р. 119] – *хто вони, хто домовленості часто розривали? Карфагеняни. Хто вони, хто найжорстокіше вели війну? Карфагеняни. Хто вони, хто обезчестив Італію? Карфагеняни* (М. Cato “*De bello Carthaginiensi*”). Основними якостями “своїх” є сміливість: “*interea unamquamque turmam, manipulum, cohortem, temptabam, quid facere possent; proeliis levibus spectabam*” [231, р. 162] – *між тим я вражав кожную турму, маніпул, когорту, що вони могли здобути; я спостерігав за легкими битвами* (М. Cato “*Dierum dictarum de consulatu suo*”); “*nostri satis agebant*” [231, р. 163] – *наші непогано розворушилися* (М. Cato “*Dierum dictarum de consulatu suo*”); уважність та відвага: “*eam ego viam pedetemptim temptabam*” [231, р. 163] – *я їхній шлях крок за кроком прощупував* (М. Cato “*Dierum dictarum de consulatu suo*”). Разом з тим, негативна оцінка “чужого” спричиняє занепокоєність, стривоженість, страх реципієнта: “*aures nobis calliscerunt ad injurias*” [231, р. 264] – *вуха наші стали нечутливі до несправедливості* (М. Cato “*De bello Carthaginiensi*”). Цікавий також фітоморфний образ у структурі ораторського дискурсу, що в основі має метафору з архетиповими моментами сприйняття світу і за допомогою якого передається співчутливість, милостивість римлян: “*interrogo vos, inquit, quando hanc rotam demtam putetis ex arbore?*” [234, р. 117–118] – *я питаю вас, каже, наскільки ви будете підчищати цей плід, що зірваний із дерева?* (М. Cato “*De bello Carthaginiensi*”). В останній цитаті наявний зв’язок з архетипом Світового дерева й виділення метафор власне дерева, плодів.

Цікавим лінгвокультурологічним фактом є комплекс метафор та інших тропів на позначення політичних реалій республіканського Риму. Так, до лав правлячої верхівки можна потрапити через родинні зв’язки: “*filium adoptivum tam procedure, quam si se natum habeat*” [231, р. 235] – *всиновленого сина так*

просував, ніби себе мав за сина (Africanus minor “Oratio quam dixit in censura cum ad maiorum mores populum hortaretur”); обрання до магістрату передається за допомогою символів влади: “*qui te toga praetexta amicit*” [233, р. 143] – *хто тебе обгорнув тогою-претекстою?* (M. Junius Brutus “Laudatio Appi Claudii Pulchri”); здобути привілеї можна за допомогою хабара: “*cura vectigalium resignat*” [231, р. 181] – *він платить податки турботою* (M. Cato “In L. Furium de aqua, qua multam ei dixit”).

Дискредитація політичних діячів здійснюється за допомогою зооморфних найменувань-характеристик, що пояснюється їх яскраво вираженою емотивністю, наприклад: “*vobis rei publicae praesidio erit is, quasi nullus canis*” [231, р. 236] – *він був вам і державі опорою, ніби коршун собаці* (Africanus minor “Oratio quam dixit in censura cum ad maiorum mores populum hortaretur”). Опоненти та союзники характеризуються також за допомогою метафор, що пов’язані з оцінністю, наприклад: “*capita libera – вільні голови*”, на противагу “*cutes stupres – безчесні зовнішності, impium Sextili caput – нечестива голова Секстіла*”. Щодо зовнішності, то вона є теж засобом передачі авторського ставлення до опонента в текстах ораторського дискурсу: “*non esse mirandum, quod aeneam barbam haberet, cui os ferreum, cor plumbeum esset*” [234, р. 176] – *не слід дивуватися, що має мідну бороду (той), у кого залізний язик і свинцеве серце* (L. Crassus “Oratio censoria contra Gn. Domitium Ahenobarbum”). Так само вказане походження супротивника може виказувати авторське ставлення до нього: “*stupere gaudio Graecus*” [234, р. 154] – *я радію, що грек був нерухомим* (M. Caelius Rufus “Oratio in C. Antonium”).

Описуючи тогочасну дійсність, представники ораторського дискурсу, наприклад М. Катон, вказували на занепад духовності, моральності: “*quotiens vidi trulleos nassiternas pertusos; aqualis matellas sine ansis*” [231, р. 185] – *скільки разів я бачив діряві тази та лійки; наповнений водою нічний горщик без ручок* (M. Cato “In Q. Sulpicium”). Разом з тим, автори за допомогою метафоричних одиниць та фразеологічних зворотів передають імпліцитний

заклик до віри у свою державу, надії на краще майбутнє, тим самим спонукаючи до патріотизму: *“in potestatem redeamus – ми повернемося у силу, nata felicitas – народження успіху, spem habere – плекати надію”*. Усі ці стилістичні фігури та фразеологізми, проникнувши у структуру свідомості адресата, використовуються ораторами для збільшення експресії і маніпулювання аудиторією і є засобами реалізації стратегії вираження негативного чи позитивного ставлення до зображуваного та стратегії позитивної чи негативної презентації інших.

Усі промови ораторського дискурсу наповнені стилістичними фігурами, але, в залежності від стилю промов, мовлення ораторів дещо змінюється. Так, політичні промови вирізняються надмірним вживанням тропів, а саме порівняння, метафори, епітета, особливо ті промови, що звернені до вищих прошарків населення. Але незважаючи на надмірне вживання, саме стилістичні фігури сприяють ясності, живості та гармонійності текстів. У політичній промові-звіті тропи вживаються меншою мірою, для цього жанрового різновиду найбільш характерне вживання епітетів, гіперболи для підкреслення своєї значущості й важливості зробленого. У судових промовах, які мають на меті розвінчання опонента та його дій, найчастіше використовується порівняння, гіпербола, метафора, іронія. Для похвальної промови найхарактерніші прикрашальні епітети. Усі ці стилістичні мовні засоби надають текстам ораторських промов більшої емоційності, образності та переконливості.

2.6. Невербальні засоби комунікації, зафіксовані в текстах ораторського дискурсу республіканського періоду.

У процесах мовленнєвої комунікації вербалізуються, тобто втілюються в мовні засоби, не всі компоненти змісту. Як зазначає Ф. Бацевич, “невербальні компоненти спілкування утворюють особливий світ, який співіснує і добре узгоджується з вербальним” [16, с. 64]. Невербальні дії

становлять біологічно детерміновану систему й виступають своєрідними маркерами процесів вищої нервової діяльності людини [23, с. 78; 90, с. 66].

Невербальні елементи комунікації асоціюються більше з переконанням, ніж з інформативністю, і являють собою психологічні, а не логічні аспекти впливу на адресата [174, с. 92].

Невербальні засоби спілкування – елементи комунікативного коду, які мають немовну (але знакову) природу і разом із засобами мовного коду служать для створення, передавання і сприйняття інформації [17, с. 64]. Невербальні засоби комунікації, які супроводжують вербальні утворення, належать до психотактичних прийомів, що є інструментом маніпуляції [191, с. 154].

Здатність невербального знака функціонувати на рівні вербального звертала на себе увагу ще в давні часи. Вже античні вчені, наприклад Квінтіліан, досліджували ті складові риторики, які зараз кваліфікуються як невербальні компоненти спілкування [90, с. 68].

В античному світі люди обмінювались інформацією за допомогою багатьох немовних засобів – жестів, міміки, постави, одягу, навіть предметів, які їх оточували. Для співрозмовників були значущими прикраси, зовнішній вигляд тощо, про що свідчать фрагменти промов ораторського дискурсу, наприклад: *“considerate, Quirites, sinistram ejus; en, quouis auctoritatem sequimini, qui propter mulierum cupiditatem ut mulier est ornatus”* [232, р. 143] – огляньте, квірити, його ліву руку; чи ви будете дослухатися до його поради, він прикрашений в жадібної жінки як жінка (G. Gracchus “Oratio in Maevium”).

Чи ще один фрагмент, в якому увага зосереджена на невербальні засоби комунікації, які засвідчують хвилювання опонента: *“perfrica frontem et dic te digniorem, qui praetor fieres, quam Catonem?”* [233, р. 166] – випри чоло і скажи, хто для тебе достойніший, ніж Катон, якого претора ти обиратимеш? (C. Licinius Calvus “Oratio in P. Vatinius”).

Чи, наприклад, у такому фрагменті: “*quapropter bene habet: annuendo enim votis meis id egerunt*” [231, р. 154] – *тому все добре: завдяки моїм молитвам вони це зробили, підтвержуючи киванням голови* (L. Aemilius Paulus “Oratio quam de rebus a se gestis apud populum habuit”).

У давньому Римі, як і у Греції, жести, рухи, погляд були ефективними засобами впливу при виголошенні промови. Однак відомості про використання невербальних засобів комунікації ми можемо отримати лише із творів пізніших авторів, насамперед античних історіографів. Так, Плутарх у своїх “Порівняльних життєвописах” згадує приклад з ораторської практики Гая Гракха, коли Гай здійснив революцію в ритуалі поведінки оратора на зібранні, пропонуючи свій закон про суди і висловлюючи при цьому особливу пристрасть. Він, як ми вже згадували, наперекір звичаю, обернувся обличчям не до сенату чи коміція, а до форуму, де був народ, перевернувши цим державний устрій із аристократичного в демократичний [98, с. 24].

Іноді задля привернення уваги і схилення на свій бік оратори розігрували цілі показові виступи. Відомий випадок самозахисту Сервія Сульпіція Гальби, коли, захищаючись від нападів Марка Катона, він взяв собі на плечі сироту Квінта, щоб викликати в народі сльози, а своїх маленьких синів віддав під опіку народу.

Такі згадки із творів античних авторів, а також деякі фрагменти промов вказують, що задля доведення своєї правоти римські оратори використовували поряд із мовленнєвими прийомами ще й невербальні засоби комунікації, що впливали головню, на емоційну сферу слухачів.

Висновки до другого розділу

Здійснена прагмостилістична характеристика текстів ораторського дискурсу показала, що всі лінгвістичні, морфологічні, синтаксичні засоби, а також невербальні засоби комунікації, які використовуються у промовах ораторського дискурсу, є засобами реалізації стратегій мовців.

Так, проаналізувавши промови на лексичному рівні, ми з'ясували, що використання загальноновживаної лексики в текстах ораторського дискурсу є засобом реалізації стратегії інформування, за допомогою термінологічних одиниць письменники не лише відображають стан розвитку суспільства III–I століть до н.е. та сферу його зацікавлень, а й реалізують стратегію підкреслення компетентності автора. Відповідно до сфери вживання всі термінологічні одиниці, що містяться в текстах промов, поділено на групи: суспільно-політичні терміни, у межах яких виділяються правові терміни, економічні, військові терміни, терміни культури, мистецтва та релігійні.

Окрім термінологічних одиниць, у текстах ораторського дискурсу ми виділили емоційно-експресивні слова, що реалізують насамперед стратегію вираження позитивного чи негативного ставлення до зображуваного та стратегію негативної презентації опонентів, стратегію створення контрасту, до яких відносять синоніми й антоніми та слова двох типів: 1) такі, що не мають понятійної основи й виражають лише емоції; 2) такі, що виражають і поняття, і емоції водночас. Окрему групу склали слова грецького походження та неологізми, вживання яких підтвержує, з одного боку, грецький вплив на літературу та культуру римлян, а з іншого – їх прагнення до створення власне римських понять.

На словотвірному рівні ми виокремили найпродуктивніші словотвірні моделі текстів ораторського дискурсу – афіксацію та словоскладання.

На морфолого-стилістичному рівні спостерігається активне вживання адресатом займенників (особливо особових, що не властиво класичній латині), які є засобами реалізації стратегії позитивної самопрезентації, а також використання різних часових форм в їхніх модальних значеннях, що дає можливість маніпулювати свідомістю адресата, відображаючи суб'єктивне ставлення до зображуваного.

Для досягнення найбільшої емоційності текстів і з метою аргументації у промовах ораторського дискурсу вживаються прикметники, що мають різні ступені порівняння. Із метою збільшення емоційності та задля компресії

тексту використовуються й віддієслівні іменники, які надають додаткових відтінків висловлюванню – значення розвитку дії, необхідності та вираження хвилювання. У структурі текстів ораторського дискурсу особлива роль належить спеціальним сполучникам та прислівникам, що виступають як конектори. Вони є конструктивними елементами тексту, що виконують композиційно-стройову функцію, а також виступають засобами реалізації стратегії привернення уваги слухачів.

Проаналізувавши тексти досліджуваного дискурсу на синтактико-стилістичному рівні, ми дійшли висновку, що автори промов найчастіше використовують прості речення, ускладнені вставними конструкціями, однорідними членами, герундіальними, дієприкметниковими та інфінітивними зворотами. Що стосується складних речень, то найпродуктивніші в текстах ораторських промов складнопідрядні речення з багатьма підрядними. Такі речення містять додаткові відтінки і демонструють авторську точку зору на зображувану подію чи явище. Відповідно до відтінків, наявних у реченнях, ми виділили такі типи підрядних речень, що вживаються в текстах ораторського дискурсу: підрядні речення мети, з'ясувальні, наслідкові, темпоральні та означальні речення. Поряд із підрядними реченнями у промовах активно використовуються модальні періоди, що вводяться сполучником *si*.

Для підсилення виразності висловлювання автори промов республіканської доби часто вдаються до риторичних засобів. До таких прийомів у текстах досліджуваного дискурсу ми відносимо риторичне звертання, риторичне запитання, еліпсис, прийом перелічення, градацію, повтор, інверсію. Зазначені засоби використовуються для досягнення прагматичної мети адресантів (вплинути на свідомість слухача, аргументувати свій погляд), із метою економії мовних зусиль та підтримання взаємного контакту, надання спілкуванню експресивності, емоційності, спонукання адресатів до висновків, уточнення чи нюансування думки, а

також сприяють забезпеченню структурної впорядкованості й семантичної цілісності у тексті.

У текстах ораторського дискурсу також спостерігається активне використання тропів для збільшення емоційності, образності та переконливості висловлювання. Автори республіканської доби Риму у своїх промовах найчастіше вживали порівняння, епітет, іронію, гіперболу.

Аналіз текстів ораторського дискурсу на всіх мовних рівнях засвідчив, що автори, маючи на меті переконати та схилити на свій бік слухача, спонукати його до дій, використовують весь арсенал мовних засобів та вибудовують синтаксичну структуру тексту так, що за мінімальної кількості мовних одиниць передається багатий зміст промови.

Оратори республіканської доби в жанрових різновидах промов, відповідно до своїх прагматичних цілей, реалізують різноманітні стратегії. Так, у політичній промові 25,5 % займає стратегія негативної презентації опонента, 14,5 % – стратегія позитивної самопрезентації (при чому 9,7 % ця стратегія використовується промовцями у політичній промові-звіті), 13,3 % – стратегія підкреслення компетентності чи авторитетності автора, 11,1 % – стратегія інформування, 8,4 % – привернення уваги слухачів, 6,7 % – стратегія вираження негативного ставлення до зображуваного, 6 % – стратегія включення опонента у бесіду, 5,6 % – стратегія формування розкритої точки зору, 4,5 % – стратегія позитивної презентації опонента (у політичних промовах-звітах ця стратегія не використовується), 3 % – стратегія вираження позитивного ставлення до зображуваного, 2,4 % – стратегія створення контрасту.

У судових промовах 45,8 % займає стратегія негативної презентації опонента, 10,4 % – стратегія позитивної самопрезентації, 8,3 % – стратегія позитивної презентації опонента, по 6,2 % – стратегії привернення уваги слухачів та заклику аудиторії до певних дій, по 4,2 % – стратегії інформування, вираження позитивного ставлення до зображуваного, вираження негативного ставлення до зображуваного, стратегія включення опонента в бесіду, і по

2,1 % припадають на стратегії підкреслення авторитетності автора, створення контрасту та формування розкритої точки зору.

У похвальних промовах автори використовують такі стратегії впливу: 42,8 % – стратегія позитивної презентації опонента, 28,6 % – стратегія позитивної самопрезентації, по 14,3 % – стратегії вираження позитивного ставлення до зображуваного та привернення уваги слухачів. Інші стратегії в такого типу промовах ораторами не використовуються.

Основні положення розділу викладено в чотирьох публікаціях автора: [124; 126; 128; 129].

ВИСНОВКИ

1. Ораторський дискурс республіканського Риму – складне та багатогранне явище, сутність якого можна зрозуміти лише шляхом детального аналізу історичних умов формування цього дискурсу та культуротворчих чинників III–I століть до н.е. Красномовство доби Республіки було перехідним етапом від наслідування грецьких зразків ораторського мистецтва до вироблення власних. Грецька риторика до захоплення Греції Римом уже мала вироблені канони, розроблені стилі та жанри. Після захоплення грецьких земель римляни пішли шляхом найменшого спротиву – наслідування грецьких авторів. Цьому посприяла також і політична нестабільність усередині римської держави, постійні військові сутички, система освіти. Адже, римська риторична школа заснована лише на початку I століття до н.е. Плотієм Галом. До цього часу римляни навчались у грецьких філософів та ораторів за їхніми зразками.

2. Ціннісна система ораторів республіканської доби сформувалась у результаті тих історико-культурних умов, що побутували у III–I століттях до н.е. – це і розвиток правової сфери, торгівлі, недосконалість освіти, політична нестабільність, військові сутички та ін. У текстах ораторського дискурсу ми виділили такі ціннісні орієнтири: матеріальні (*pecunia*), духовні (*potestas, honos, fides, jusjurandum, pudicitiam; malitia et nequitia, avaritia et stultitia, luxuria, infamia, turpe*), суспільно-політичні орієнтири тогочасного суспільства (*jus et lex, libertas, opus, res publica, familia*). Якщо говорити про ієрархію суспільно-політичних установок, то, зважаючи на правовий вектор римського суспільства, на першому плані для римського громадянина було право та закон, потім – свобода, далі – держава, відтак, у залежності від особистих поглядів, – праця та сім'я. Перевага негативних духовних цінностей над позитивними засвідчує занепад моральних цінностей у республіканському Римі, особливо це стосується правлячої верхівки.

3. Дискурс стає предметом дослідження наприкінці 50-х років XX століття. Але на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки навряд чи правомірно вести мову про існування загальноприйнятого визначення

дискурсу, яке б охоплювало всі контексти його вживання. Оскільки в лінгвістиці початку ХХІ століття домінує функціональний підхід, то в рамках функціоналізму можна виділити комунікативно-когнітивний та соціолінгвістичний підходи до визначення дискурсу. При вивченні текстів стародавнього Риму, віддалених від сучасного читача, найбільш доцільне, на нашу думку, використання соціолінгвістичного підходу. Адже саме цей підхід у сукупності з культурологічними постулатами дозволив нам простежити, за допомогою яких саме мовних ресурсів, відібраних мовцем із розмаїття мовних засобів, функціональних стилів, риторичних прийомів та ін., побудований ораторський дискурс, як вживання саме цих мовних ресурсів відображає наміри адресата; дозволив виокремити домінуючі ідеології та системи цінностей на певному етапі розвитку суспільства, що дало змогу продемонструвати вплив соціально-культурних умов на формування тексту. У межах соціолінгвістичного підходу ми визначаємо дискурс як соціолінгвістичний феномен, що сформувався в певному соціальному середовищі та активно структурує і моделює соціальну дійсність, матеріальним втіленням якого є текст (усний чи письмовий), що відображає спосіб мислення, ціннісні орієнтири, моральні норми адресанта та соціуму, до якого він належить.

4. Численні інтерпретації терміна “дискурс” зумовили появу різноманітних типологій дискурсів у гуманітарних науках. Велика кількість різних типологій дискурсу, пропонованих сучасними дослідниками, є наслідком того, що в основу класифікацій покладено різні принципи. Ми з’ясували, що деякі науковці звертаються до семантичного критерію, виділяючи той чи інший тип дискурсу, інші – до формального. Але, за нашими спостереженнями, при виділенні типів дискурсу переважає семантичний критерій. Керуючись семантичним критерієм, ми виділяємо ораторський дискурс (як увесь корпус текстів, що репрезентує ораторське мистецтво Римської республіки) в окремий тип. Під ораторським дискурсом ми розуміємо особливий тип комунікації, який сформувався у

республіканську добу Риму і функціонує в різних сферах життя суспільства та відображає правила публічної поведінки, мовні механізми впливу на численного адресата з урахуванням його культурних, етнічних, соціальних особливостей. Ораторський дискурс є окремим типом інституційного дискурсу, оскільки промови досліджуваного дискурсу відбуваються в рамках певної інституції (народні збори, сенат, суд) та відображають ідеї, спосіб мислення, ціннісні орієнтири, поведінку членів соціальної спільноти. Ораторський дискурс інтердискурсивний, оскільки можна простежити сфери перетину ораторського дискурсу з політичним, юридичним, науковим, художнім. Разом з тим ораторський дискурс має свої характерні особливості: яскраво виражений практичний характер, широту сфери застосування, зверненість до соціальних та політичних проблем, зорієнтованість на “множинного адресата”, визначену структуру (*exordium*, *narratio*, *probatio*, *refutatio*, *peroratio*).

5. Тексти ораторського дискурсу можна віднести до публіцистичного стилю ораторського підстилю. За жанровими характеристиками промови поділяються на такі мовленнєві жанри, що відповідають трьом видам античного красномовства: дорадче красномовство (політична промова, в тому числі політична промова-звіт), епідейктичне красномовство (похвальна промова), судове красномовство (судова промова). Кожен із цих жанрових різновидів має свої особливості. Так, політичній промові притаманне вживання у текстах афоризмів, займенників (особливо займенника першої особи однини у політичній промові-звіті). Характерні риси політичної промови – образність, емоційність, насичення текстів риторичними прийомами, тропами. Хвалебна промова відрізняється тим, що в ній наявні факти дещо перебільшені, недостовірні, вона містить лексику релігійного характеру. Особливостями судової промови є аргументативність, логічність та послідовність викладу.

6. Дослідження будь-якого типу дискурсу неможливе без врахування прагматичних аспектів його функціонування. Прагматичні

наміри оратора базуються на поєднанні іллокутивного та цільового компонентів. Мовленнєві акти, які реалізують ораторський дискурс, у залежності від мети адресанта поділяються на репрезентативи (58,7 %), директиви (14,4 %), декларативи (5,2 %), комісиви (3,8 %), експресиви (2,5 %), інтеррогативи (9,7 %), вердиктиви (5,7 %). Проте слід зазначити, що ораторський дискурс не обмежується однією прагматичною ціллю. Зазвичай мовленнєві акти передають кілька намірів мовця, один з яких головний, а інші – другорядні. Наміри мовця зумовлюють використання тих чи тих комунікативних стратегій.

7. Ораторський дискурс республіканського Риму характеризується певними особливостями організації інформації, які ми розглянули на лексичному, морфологічному, синтаксичному рівнях у семантико-прагматичному плані. Певні лексичні одиниці, морфологічні та словотвірні формативи, синтаксичні структури здатні збільшувати емотивність та експресивність висловлювань і виступають засобами реалізації комунікативних стратегій ораторів.

На лексичному рівні для реалізації намірів мовця активно використовується термінологія, емоційно-оцінна лексика, синоніми, антоніми, запозичення із грецької мови, неологізми, що є засобами реалізації стратегій інформування, підкреслення авторитетності автора, створення контрасту, вираження позитивного чи негативного ставлення до зображуваного, привернення уваги слухачів, позитивної самопрезентації та негативної презентації інших. Аналіз словотворчих моделей у текстах ораторського дискурсу показав, що основними найпродуктивнішими способами словотвору латинської мови (на прикладі промов республіканської доби Риму) слід вважати афіксацію та словоскладання. Найпродуктивнішими префіксами є *con-* (*co-*), *in-*, *ad-*, найпродуктивніші суфікси є *-or*, *-os*, *-ul*, *-ic*.

На морфологічному рівні з метою самопрезентації ми відзначили активне використання ораторами особових займенників, що не властиво

класичній латині. У залежності від мети повідомлення дієслова вживаються в різноманітних граматичних формах (*praesens*, *perfectum*, *imperfectum*, *futurum*, *plusquamperfectum*). Використання різних часових форм в їхніх модальних значеннях дає можливість реалізувати різноманітні стратегії ораторів та вплинути на адресата: стратегії включення опонента в бесіду, формування розкритої точки зору, вираження позитивного чи негативного ставлення до зображуваного, привернення слухачів, заклику аудиторії до певних дій, позитивної самопрезентації та негативної презентації інших, інформування. Слід підкреслити також активне використання маркерів, що є конструктивним елементом тексту, оскільки вони виконують композиційно-структурну функцію.

Проаналізувавши тексти досліджуваного дискурсу на синтаксичному рівні, ми дійшли висновку, що автори промов найчастіше використовують прості речення, ускладнені вставними конструкціями, однорідними членами, герундіальними, дієприкметниковими та інфінітивними зворотами. Що стосується складних речень, то найпродуктивніші в текстах ораторських промов складнопідрядні речення з багатьма підрядними, а також умовні речення, що вводяться сполучником *si*. Такі речення містять додаткові відтінки і відповідно передають авторську точку зору на зображувану подію чи явище. Поряд із складними реченнями активно використовуються періоди, вживання яких характерне для текстів публіцистичного стилю: вони зрівноважують логізацію викладу та привносять емоційно-експресивне забарвлення. Інфінітивні, дієприкметникові звороти, складнопідрядні речення, періоди були засобами реалізації стратегій інформування, підкреслення авторитетності автора, вираження позитивного чи негативного ставлення до зображуваного, негативної презентації опонента.

Слід також зазначити, що в античному світі люди обмінювались інформацією за допомогою багатьох немовних засобів – жестів, міміки, постави, одягу, навіть предметів, які їх оточували. Для співрозмовників були значущими прикраси, зовнішній вигляд тощо, про що свідчать деякі

фрагменти промов ораторського дискурсу, а також згадки про ораторське мистецтво доби Республіки у творах інших авторів. Невербальні засоби комунікації, які супроводжують вербальні утворення, належать до психотактичних прийомів. Ці прийоми виступали інструментом маніпуляції та впливу на емоційну сферу адресата.

8. Прагматичні наміри мовців реалізуються за допомогою риторичних прийомів, які поділяються на фігури слова та фігури думки. До фігур слова належать повторення, поліптотон, прийом перелічення, градація, інверсія. До фігур думки відносять риторичне питання, риторичне звертання, антитеза, еліпсис. Що стосується тропів, то в текстах ораторського дискурсу ми виділили порівняння, епітети, метафору, іронію, гіперболу, літоту. У залежності від жанрового різновиду промов мовлення ораторів дещо змінюється: політичні промови вирізняються надмірним вживанням тропів, а саме порівнянь метафор, епітетів, особливо це стосується тих промов, що звернені до вищих прошарків населення. Але, не зважаючи на надмірне вживання, саме стилістичні фігури сприяють ясності, живості та гармонійності цих текстів. У політичній промові-звіті тропи вживаються меншою мірою, для цього жанрового різновиду найхарактерніше вживання епітетів, гіперболи для підкреслення значущості/незначущості адресанта/адресата. Для судової промови з метою розвінчання опонента та його дій найчастіше використовується порівняння, гіпербола, метафора, іронія. Для похвальної промови найчастотнішими виявилися прикрашальні епітети. Усі ці стилістичні мовні засоби надають текстам ораторських промов більшої емоційності, образності та переконливості. Причому, вдаючись до деяких стилістичних фігур (метафора, порівняння), а також за допомогою фразеологізмів представники ораторського дискурсу репрезентують політичні реалії, що побутували в республіканському Римі. Риторичні фігури та тропи виступали засобами реалізації стратегій інформування, включення опонента в бесіду, вираження позитивного чи негативного ставлення до

зображуваного, позитивної самопрезентації, привернення уваги слухачів, підкреслення авторитетності автора та афективних стратегій.

9. Проаналізовані лексичні, морфологічні засоби, синтаксичні одиниці та конструкції, стилістичні фігури та тропи є засобами реалізації таких стратегій мовців: інформування, підкреслення компетентності, авторитетності автора, вираження негативного чи позитивного ставлення до зображуваного, привернення уваги слухачів, заклику аудиторії до певних дій, позитивної самопрезентації та негативної чи позитивної презентації інших, створення контрасту, включення опонента в бесіду, формування розкритої точки зору. Ті чи інші стратегії застосовуються письменниками залежно від жанрового різновиду промов. Так, у політичній промові 25,5 % займає стратегія негативної презентації опонента, 14, 5 % – стратегія позитивної самопрезентації (при чому 9,7 % ця стратегія використовується промовцями у політичній промові-звіті), 13,3 % – стратегія підкреслення компетентності чи авторитетності автора, 11,1 % – стратегія інформування, 8,4 % – привернення уваги слухачів, 6,7 % – стратегія вираження негативного ставлення до зображуваного, 6 % – стратегія включення опонента у бесіду, 5,6 % – стратегія формування розкритої точки зору, 4,5 % – стратегія позитивної презентації опонента (у політичних промовах-звітах ця стратегія не використовується), 3 % – стратегія вираження позитивного ставлення до зображуваного, 2,4 % – стратегія створення контрасту.

У судових промовах 45,8 % займає стратегія негативної презентації опонента, 10,4 % належить стратегії позитивної самопрезентації, 8,3 % займає стратегія позитивної презентації опонента, по 6,2 % – стратегії привернення уваги слухачів та заклику аудиторії до певних дій, по 4,2 % – стратегії інформування, вираження позитивного ставлення до зображуваного, вираження негативного ставлення до зображуваного, стратегія включення опонента в бесіду і по 2,1 % – стратегії підкреслення авторитетності автора, створення контрасту та формування розкритої точки зору.

У похвальних промовах автори використовують такі стратегії впливу: 42,8 % – стратегія позитивної презентації опонента, 28,6 % – стратегія позитивної самопрезентації, по 14,3 % – стратегії вираження позитивного ставлення до зображуваного та привернення уваги слухачів. Інші стратегії ораторами в такого типу промовах не використовуються.

Наведені результати й висновки проведеного аналізу тексту ораторського дискурсу можуть слугувати основою для нових досліджень латинських текстів у сфері дискурсології та комунікативної лінгвістики, що допоможе з'ясувати увесь спектр комунікативних стратегій і засобів їх реалізації, які використовувались античними авторами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович С. Д. Риторика: учебное пособие: в 2-х частях / С. Д. Абрамович, М. И. Гураль, М. Ю. Чикарькова. – Черновцы : Рута, 2000. – Ч. 1. – История развития речи – 84 с.
2. Аверинцев С. С. Риторика и истоки европейской литературной традиции / С.С. Аверинцев. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 448 с.
3. Аверинцев С. С. Римский этап античной литературы / С. С. Аверинцев // Поэтика древнеримской литературы: жанры и стиль. – М. : Наука, 1989. – С. 5–21.
4. Антична риторика : навчально-методична розробка / упорядн. Л. Л. Звонська-Денисюк. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2001. – 104 с.
5. Аристотель. Риторика. Поэтика / О. П. Цыбенко, В. Г. Аппельрот; пер.с древнегреч. – М. : Лабиринт, 2000. – 224 с.
6. Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность / И. В. Арнольд. – СПб, 1999. – 327 с.
7. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 136–137.
8. Арутюнова Н. Д. Истоки, проблемы и категории прагматики / Н. Д. Арутюнова, Е. В. Падучева. // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. XVI. – С. 3–42.
9. Арутюнова Н. Д. Стиль Достоевского в рамках русской картины мира / Н. Д. Арутюнова // Поэтика. Стилистика. Язык и культура. Памяти Т. Г. Винокур. – М. : Наука, 1996 – С. 61–69.
10. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) / Н. Д. Арутюнова // Лингвистика и поэтика. – М. : Наука, 1979. – С. 136–160.
11. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энцикл., 1966. – 606 с.

12. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во Иностран. лит., 1955. – 416 с.
13. Балясная Л. Ю. Роль лексического повтора в организации предложения и текста (на материале кубинской публицистики): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук: специальность 10.02.05 “Романские языки” / Л. Ю. Балясная – К., 1990 – 23 с.
14. Баранник Д. Х. До питання про “інформаційний” стиль мови / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 1967. – № 6. – С. 3–10.
15. Баранов А. Н. Структура естественного языковой аргументации / А. Н. Баранов, В. М. Сергеев // Семиотические аспекты формализации интеллектуальной деятельности (Школа-семинар “Кутаиси-85”): тезисы докл. и сообщ.). – М., 1985. – С. 385–388.
16. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія / Флорій Бацевич. – Львів : ПАІС, 2010. – 336 с.
17. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики / Флорій Бацевич. – К., 2004. – 342 с.
18. Белова А. Д. Лингвистические аспекты аргументации / А. Д. Белова. – К. : ЛОГОС, 2003. – 304 с.
19. Белова А. Д. Поняття “стиль”, “жанр”, “дискурс”, “текст” у сучасній лінгвістиці / А. Д. Белова // Іноземна філологія: вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – 2002. – Вип. 32. – С. 11–14.
20. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист; пер. с фр. под ред. и вступ. Ю. С. Степанова. – М., 1974. – 448 с.
21. Бехта І. Дискурс наратора в англомовній прозі / І. Бехта. – К. : Грамота, 2004. – 304 с.
22. Бисималиева М. К. О понятиях “текст” и “дискурс” / М. К. Бисималиева // Филологические науки. – М., 1999. – № 2. – С. 78–85.
23. Богданов В. В. Речевое общение: прагматические и семантические аспекты / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 278 с.

24. Богданов В. В. Текст и текстовое общение / В. В. Богданов. – СПб. : Наука, 1993. – 132 с.
25. Болотов В. И. Эмоциональность текста в аспектах языковой и неязыковой вариативности. Основы эмотивной стилистики текста / В. И. Болотов. – Ташкент : Фан, 1981. – 116 с.
26. Брандес М. П. Предпереводческий анализ текста (для институтов и факультетов иностранных языков) : учебное пособие / М. П. Брандес. – М. : НВИ-ТЕЗАУРУС, 2001. – 224 с.
27. Брандес М. П. Стилистика текста. Теоретический курс: учебник / М. П. Брандес. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Прогресс-Традиция; ИНФРА, 2004. – 416 с.
28. Бурбело В. Б. Сучасні концепції дискурсу та лінгвопрагматичні засади дискурсології / В. Б. Бурбело // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Іноземна філологія. – К., 2002. – Вип. 33. – С. 79–83.
29. Бурбело В. Б. Типологія дискурсів у просторі мовленнєвої діяльності / В. Б. Бурбело // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Іноземна філологія. – К., 2000. – Вип. 28. – С. 6–9.
30. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев. – М., 1959. – 204с.
31. Васильев Л. М. К вопросу об экспрессивности и экспрессивных средствах (на материале славянских языков) / Л. М. Васильев // Славянский филологический сборник. – Уфа, 1962. – Вип. 9. – №3. – С. 107–119.
32. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Анна Вежбицкая; пер. с англ. А. Д. Шмелева. – М. : Языки русской культуры, 1999 – 780 с.
33. Вершеня Е. В. Эволюция языка в контексте культуры / Е. В. Вершеня // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики : сб. науч. тр. / ВГПУ. – Волгоград : Перемена, 1999. – С. 149–154.

34. Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку / Г.О. Винокур. – М.: Учпедгиз, 1959. – 491 с.
35. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / Іван Романович Вихованець. – К. : Либідь, 1993 – 386 с.
36. Вишняков В. М. До проблеми формування ціннісного світогляду у сучасної молоді / В. М. Вишняков // Ціннісні орієнтири молоді ХХІ століття : збірник наукових праць кафедри філософії. – Дніпропетровськ : Національний Гірничий ун-т, 2004 – С. 27–29.
37. Водак Р. Язык. Дискурс. Политика / Р. Водак. – Волгоград : Перемена, 1997. – 139 с.
38. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф – 2-е изд., доп.. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 280 с.
39. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
40. Воркачев С. Г. Субъективная модальность высказывания в испанском языке: автореферат дис. на соискание учен. степ. докт. филол. наук: специальность 10.02.05 “Романские языки” / С. Г. Воркачев – М., 1990. – 33 с.
41. Воробьев В. В. Лингвокультурология: монография / В.В. Воробьев. – М. : РУДН, 2008. – 336 с.
42. Воронина Т. Е. Лингвистический анализ текста / Т. Е. Воронина, В. А. Гаврюшенко. – Днепропетровск : Изд-во Днепропетровского ун-та, 1979. – 122 с.
43. Галицька О. Б. Сучасний німецькомовний науковий дискурс з лінгвістичної проблематики: основні характеристики та фреймова організація : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спеціальність 10.02.04 “Германські мови” / О. Б. Галицька. – К., 2008. – 20 с.
44. Галич О. Теорія літератури: підручник / О. Галич, В. Назарець, Є. Васильев. – К. : Либідь, 2006. – 488 с.

45. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М., 1981. – 139 с.
46. Гаман-Голутвина О. В. Цивилизация, культура, личность / О. В. Гаман-Голутвина, Н. С. Злобин, В. К. Кантор, В. Ж. Келле. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. — 222 с.
47. Гамзюк М. В. Емотивний компонент значення у процесі створення фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови): монографія / М. В. Гамзюк. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2000. – 256 с.
48. Ганошенко Ю. Полісемія в літературознавчій термінології [Електронний ресурс] / Ю. Ганошенко. – К., 2006. – Режим доступу : <http://www.zsu.zp.ua/99/l-article.php?item=29>
49. Гаспаров М. Л. Античная риторика и судьбы античного рационализма / М. Л. Гаспаров // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика. – М. : Наука, 1991. – С. 3–26
50. Гаспаров М. Л. Античная риторика как система / М. Л. Гаспаров // Античная поэтика. Риторическая теория и литературная практика. – М. : Наука, 1991. – С. 27–59
51. Гердер И. Трактат о происхождении языка / И. Гердер; перев. с нем. Г. Б. Бергельсона. – М. : ЛКИ, 2007. – 88 с.
52. Гиленсон Б. А. История античной литературы: учеб. пособие для студ. филол. фак. пед. вузов: в 2 кн / Б. А. Гиленсон. — М. : Флинта, 2001. – Кн. 2: Древний Рим. – 384 с.
53. Голуб И. Р. Стилистика современного русского языка: Лексика. Фонетика / И. Р. Голуб. – М. : Высш. шк., 1976 – 208 с.
54. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу: Монографія / Ірина Олександрівна Голубовська. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Логос, 2004. – 284 с.
55. Греймас А. Ж. Семиотика. Объяснительный словарь теории языка / А. Ж. Греймас, Ж. Курте // Семиотика. – М., 1983. – С. 481–550.

56. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода / В. Гумбольдт // Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков / под ред. В. А. Звегинцева. – М. : Наука, 1956. – С. 6–86.
57. Дворецкий И. Х. Латино-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – М. : Русский язык, 2000. – 846 с.
58. Дейк Т. И. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. И. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
59. Дейк Т. И. ван. Стратегии понимания связного текста / Т. И. ван Дейк, В. Кинч // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. XXIII. – С. 153–211.
60. Демьянков В. З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века / В. З. Демьянков // Язык и наука конца XX века / под ред. Ю. С. Степанова. – М. : Институт языкознания РАН: Издательский центр Российского государственного гуманитарного ун-та, 1995. – С. 239–320.
61. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В. З. Демьянков // Вопросы языкознания. – М., 1994. – № 4. – С. 17–33.
62. Демьянков В. З. Функционализм в зарубежной лингвистике конца XX в. / В. З. Демьянков // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты: сборник обзоров. – М., 2000. – С. 26–136.
63. Дератани Н. Ф. История римской литературы / Н. Ф. Дератани. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1954. – 544 с.
64. Дискурс іноземномовної комунікації: [колективна монографія]. – Львів: Вид-во Львів нац. ун-ту ім. І. Франка, 2001. – 495 с.
65. Дороз В. Ф. Українська мова в діалозі культур : навчальний посібник / В. Ф. Дороз. – К. : Ленвіт, 2010. – 320 с.
66. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. / Е. Л. Доценко. — М. : Речь, 2003. — 304 с.

67. Древний Рим. История, быт, культура: Из книг современных ученых / сост. Людмила Станиславовна Ильинская. – М., 1997. – 432 с.
68. Звегинцев В. А. Язык и знание / В. А. Звегинцев // Вопросы философии. – № 1. – М., 1982. – С. 71–80.
69. Звонська Л. Л. Становлення парадигми темпоральності в давньогрецькій мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спеціальність 10.02.14 “Класичні мови” / Л. Л. Звонська. – К., 2007. – 32 с.
70. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Ониненко, М. Ю. Сидорова. – М. : Азбуковник, 2004. – 544 с.
71. История римской литературы: в 2 т. / под ред. С. И. Соболевского. – М., 1962. – Т. 1. – 485 с.
72. Ищенко Ю. А. Мышление как толерантный дискурс // Рациональность и семиотика дискурса : сборник научных трудов / отв. ред. Б. А. Парахонский. – К., 1994. – С. 239–251.
73. Еемеерэн Ф.Х. ван. Аргументация, коммуникация и ошибки / Ф.Х. ван Еемеерэн, Р. Гроотендарст. – СПб. : Васильевский остров, 1992. – 207 с.
74. Елизаров Е. Д. Античный город / Е. Д. Елизаров. – М. : Олма-пресс, 2003. – 188 с.
75. Карасик В.И. О типах дискурса / В. И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс : сб. науч. тр. / под ред. В. И. Карасика, Г. Г. Слышкина. – Волгоград : Перемена, 2000. – С. 5–20.
76. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.
77. Карасик В. И. Этнокультурные типы институционального дискурса / В. И. Карасик // Этнокультурная специфика речевой деятельности : сб. обзоров. – М. : ИНИОН РАН, 2000. – С. 37–64.

78. Караулов Ю. Н. От грамматики текста к когнитивной структуре дискурса / Ю. Н. Караулов // Язык. Познание. Коммуникация. – М. : Прогресс, 1989. – С. 5–11.
79. Карпенко Л. А. Краткий психологический словарь / Л. А. Карпенко. – М. : Политиздат, 1985 – 431 с.
80. Кибрик А. Дискурс [Электронный ресурс] / А. Кибрик, П. Паршин. – М., 1997. Режим доступа : <http://www.philol.msu.ru/~otipl/new/main/courses/discourse.php>.
81. Клименко Н. Ф. Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови / Н. Ф. Клименко // Мовознавство : науково-теоретичний журнал / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Укр.мовно-інформ. фонд НАН України. – Київ, 2008. – № 2/3. – С. 136–147.
82. Ключев Е. В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция) : учебное пособие для вузов / Е. В. Ключев. – М. : ПРИОР, 1999. – 272 с.
83. Кнабе Г. С. История. Быт. Античность / Г. С. Кнабе // Быт и история античности. – М. : Наука, 1988. – С. 6–17.
84. Кобзев П. В. Семантические маркеры текста / П. В. Кобзев // Разноуровневые характеристики лексических единиц : сб. науч. ст. по материалам докладов и сообщений конференции. – Смоленськ : СГПУ, 2001. – Ч. 1. Лексика и фразеология. Терминология. – С. 143–148.
85. Кожин А. Н. Функциональные типы русской речи / А. Н. Кожин, О. А. Крилова, В. В. Одинцов. – М., 1982. – 164 с.
86. Компанцева Л. Ф. Інтернет-комунікація: когнітивно-прагматичний та лінгвокультурологічний аспекти: дис. на здобуття наукового ступеня д-ра філол. наук : спеціальність 10.02.02 “Російська мова” / Компанцева Лариса Феліксівна. – Луганськ. : НАН України. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, 2007. – 503 с.
87. Конецкая В. П. Социология коммуникации / В. П. Конецкая. – М. : Междунар. ун-т бизнеса и управления, 1997. – 308 с.

88. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О. А. Корнилов – М. : Изд-во Московск. ун-та, 1999. – 341 с.
89. Корнилова Е. Н. Риторика – искусство убеждать. Своеобразие публицистической античной эпохи : учебное пособие / Е. Н. Корнилова. – М. : Изд-во ЦРАО, 1998. – 208 с.
90. Корольов І. Р. Комунікативна ситуація виправдання: прагматичний та лінгвокультурний виміри : монографія / І. Р. Корольов. – К. : ВПЦ "Київський ун-т", 2009. – 223 с.
91. Костомаров В. Г. Субъективная модальность как начало дискурсии / В. Г. Костомаров, Н. Д. Бурвикова // Международная юбилейная сессия, посвященная 100-летию со дня рождения академика В. В. Виноградова : тезисы докл. – М., 1995. – С. 238–240.
92. Кочеткова Т. В. Языковая личность в лекционном контексте / Т. В. Кочеткова. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1998 – 216 с.
93. Кравченко Н. К. Интерактивное, жанровое и концептуальное моделирование международно-правового дискурса / Н. К. Кравченко. – К. : Реферат, 2006. – 320 с.
94. Красных В. В. Основы психолингвистики и теории коммуникации: курс лекций / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2001 – 270 с.
95. Кубрякова Е. С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике / Е. С. Кубрякова // Дискурс, речь, речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты : сборник обзоров. – М., 2000. – С. 7–25.
96. Кубрякова Е. С. Словообразование / Е. С. Кубрякова // Большой энциклопедический словарь / Е. С. Кубрякова. – М. : Большая Российская Энциклопедия, 1998. – С. 467–469.
97. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

98. Кузнецова Т. И. Ораторское искусство в Древнем Риме / Т. И. Кузнецова, И. П. Стрельникова. – М. : Наука, 1976. – 288 с.
99. Кухаренко В. А. Интерпритация текста: учебное пособие для студентов педагогических ин-тов / В. А. Кухаренко. – Л. : Просвещение, 1978. – 327 с.
100. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія / Олена Петрівна Левченко. – Л. : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352с.
101. Леонтьев А. А. Психолінгвістическіе единицы и порождение речевого высказывания / А. А. Леонтьев. – М. : Наука, 1969. – 307 с.
102. Лисицына Е. В. Лингвистические особенности философского дискурса П. А. Флоренского: диссертация на соискание уч. степени канд. филол.наук : специальность 10.02.01 “Русский язык” / Лисицына Евгения Викторовна. – Ставрополь, 2006. – 214 с.
103. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития : в 2 кн. / А. Ф. Лосев. – М. : ООО "Издательство АСТ", 2000. – Кн. 1. – 830 с.
104. Лотман Ю. М. О семиотическом механизме культуры / Ю. М. Лотман, В. А. Успенский // Лотман Ю.М. Избранные статьи : в 3 т. – Таллинн : Александра, 1993. – Т. 3. – С. 326–344.
105. Лукашенко Н. Г. Іспаномовний Інтернет-дискурс: комунікативно-прагматичний та лінгвостилістичний аспекти: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спеціальність 10.02.05 “Романські мови” / Лукашенко Наталія Григорівна. – К. : Київс. нац. лінгвіст. ун-т, 2006. – 228 с.
106. Лук'янець В. С. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська. – К., 2000. – 304 с.
107. Ляпон М. В. Оценочная ситуация и словесное само моделирование / М. В. Ляпон // Язык и личность. – М., 1989. – С. 24–34.

108. Льва М. Р. Риторика. Учеб пособие для старших классов средних учебных заведений / М. Р. Льва. – М. : Изд. центр “Academia”, 1995 – 256 с.
109. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс; пер. с англ. В. Гаврилова и др. – СПб. : Питер, 1998. – 682 с.
110. Макар І. С. Лексична ідіосистема роману Лонга "Дафніс і Хлоя" : автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : спеціальність 10.02.14 “Класичні мови. Окремі індоєвропейські мови” / І. С. Макар. – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2010. – 20 с.
111. Макаров М. Л. Интерпретативный анализ дискурса в малой группе / М. Л. Макаров. – Тверь, 1998. – С. 68–72.
112. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М. : ИТДГК Гнозис, 2003. – 280 с.
113. Максимов В. И. Стилистика и литературное редактирование: учебник для студ. вузов, обуч. по гуманит. спец. / В. И. Максимов, Ю. А. Бельчиков, А. В. Голубева, Е. В. Маркасова, Г. Я. Солганик. – М. : Гардарики, 2005. – 651 с.
114. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. вузов / Валентина Авраамовна Маслова. – М. : Academia, 2001. – 204 с.
115. Маслова В. А. Политический дискурс: языковые игры или игры в слова? [Электронный ресурс] / В. А. Маслова // Полит. лингвистика. – Екатеринбург, 2008. – Вып. 1(24). – С. 43–48. – Режим доступа : <http://www.philology.ru/linguistics2/maslova-08.htm>.
116. Минкин Л. М. Некоторые вопросы теории языка и речи / Л. М. Минкин // Вісник КЛУ. Серія “Філологія”. – К. : КДЛУ, 2000. – Т. 3. – № 2. – С. 15–25.
117. Миронова В. М. Граматичні особливості латинської актової мови XV-XVI ст. в Україні (на матеріалі гродських і земських судових актів Галицької, Сяноцької, Перемишльської і Львівської адміністративних округ Галицької Русі) : автореферат дис. на здобуття наук. ст. канд. філол. наук :

спеціальність 10.02.14 “Класичні мови. Окремі індоєвропейські мови” / В. М. Миронова. – К., 1999. – 16 с.

118. Мороховский А. Н. Стилистика английского языка: учебное пособие / А. Н. Мороховский, О. П. Воробьева, Н. И. Лихошерст, З. В. Тимошенко. – К. : Вища школа, 1984. – 248 с.

119. Моррис Ч. У. Семиотика / Ч. У. Моррис // Значение и означивание. – М. : Высш. шк., 1983. – С. 118–132.

120. Мосенкіс Ю. Л. Дешифрування Фестського диска / Ю. Л. Мосенкіс; Державний НДІ теорії та історії архітектури і містобудування. – К., 1998. – 57 с.

121. Ненов І. Г. Засоби масової інформації України в умовах політичного трансформування суспільства : автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. політич. наук : спеціальність 23.00.02 “Політичні інститути та процеси (політичні науки)” // І. Г. Ненов. – Одеса, 1997. – 22 с.

122. Непийвода Н. Ю. Слово й епоха у спадщині О. О. Потебні / Н. Ю. Непийвода // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : збірник наукових праць. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 68–76.

123. Никитина Ф. А. Диахронические структурные изменения в лексике и словообразовании / Ф. А. Никитина. – Киев, 1974. – 72 с.

124. Ніколаєнко О. А. Лінгвокультурологічні аспекти аналізу метафор та фразеологізмів в ораторському дискурсі давнього Риму / О. А. Ніколаєнко // Науковий Вісник Чернівецького національного університету: Романо-слов'янський дискурс. – Чернівці : Вид-во Чернівецького ун-ту, 2011. – Вип. 565: Романо-слов'янський дискурс. – С. 89–92.

125. Ніколаєнко О. А. Ораторський дискурс стародавнього Риму як особливий тип комунікації / О. А. Ніколаєнко // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2007. – Вип. 23. – Ч. 2. – С. 226–228.

126. Ніколаєнко О. А. Особливості політичної промови республіканської доби Риму (на прикладі промов М. Катона і Г. Гракха) / О. А. Ніколаєнко // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2009. – Вип. 25. – Ч. 3. – С. 97–101.

127. Ніколаєнко О. А. Проблема визначення терміна “дискурс” у співвіднесенні з іншими суміжними поняттями / О. А. Ніколаєнко // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – Вип. 24. – Ч. 2. – С. 336–339.

128. Ніколаєнко О. А. Стилiстичне навантаження синонiмiв та антонiмiв в ораторському дискурсi давнього Риму / О. А. Ніколаєнко // *Studia Linguistica* : зб. наук. праць. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2011. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 164–168.

129. Ніколаєнко О. А. Характеристика риторичних фігур у текстах ораторського дискурсу Давнього Риму, їх функції / О. А. Ніколаєнко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія “Філологічні науки. Мовознавство”. – Луцьк, 2011. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 90–95.

130. Ніколаєнко О. А. Ціннісні орієнтири римського суспільства III–I століть до н. е. (на матеріалі промов республіканської доби Риму) / О. А. Ніколаєнко // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2011. – Вип. 37. – С. 113–117.

131. Новикова Е. Ю. Взаимосвязь познания и языка: индивидуально – личностный аспект / Е. Ю. Новикова // Роль языка в структурировании сознания. – М., 1984 – 161 с.

132. Новожилова К. Р. Речевая структура образа автора / К. Р. Новожилова // Анализ стилей зарубежной художественной и научной литературы : межвузовский сборник. – Л., 1982. – Вып. 3. – С. 68–76.

133. Олейник Т. И. Римское красноречие III–I вв. до н.э. включая Цицерона : автореферат дис. на соискание уч. степени канд. филолог. наук : специальность 10.02.14 “Классические языки” / Т. И. Олейник. – К., 1971. – 21 с.
134. Олешков М. Ю. Основные параметры модели профессиональной коммуникации (на примере дидактического дискурса) / М. Ю. Олешков // Социокультурные проблемы в образовании. – М. : РИЦ МГОПУ им. М. А. Шолохова, 2006. – С. 62–71.
135. Остин Дж. Л. Слово как действие / Дж. Л. Остин // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 17. – С. 22–129.
136. Павленко Н. О. Основні підходи та методи дослідження дискурсу [Електронний ресурс] / Н. О. Павленко. – Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/2085/1/05pnomdd.pdf>.
137. Палієнко М. Національна інтелігенція в боротьбі за українське слово (кінець XIX – початок XX століття) / М. Палієнко // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 136–142.
138. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
139. Петров В. В. Метафора: от семантических представлений к когнитивному анализу / В. В. Петров // Вопросы языкознания. – 1990. – № 3. – С. 135–146.
140. Пешкова Т. В. Прагмалінгвістичні аспекти літературно-критичної статті сучасної німецької публіцистики: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спеціальність 10.02.04 “Германські мови” / Т. В. Пешкова. – К., 2003. – 18 с.
141. Підлісний М. М. Цінності та буття особистості: монографія / М. М. Підлісний, В. І. Шубін. – Дніпропетровськ : ДДФА, 2005. – 128 с.
142. Плутарх. Избранные жизнеописания / Плутарх. – Минск: Беларусь, 1995. – 543с.

143. Покровский М. М. История римской литературы. / М. М. Покровский. – М. : Лист Нью, 2004. – 400 с. – (Серия “Класика”).
144. Пономарів О. Стилїстика української мови / О. Пономарів. – Тернопіль, 2000 – 228 с.
145. Попов А. Ю. Основные отличия текста от дискурса / А. Ю. Попов // Текст и дискурс. Проблема экономического дискурса : сб. науч. ст. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2001. – С. 38–46.
146. Попова Н. М. Сучасний іспаномовний суспільно-політичний дискурс: Лінгвопрагматичний аспект : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спеціальність 10.02.05 “Романські мови” / Н. М. Попова. – К., 2004. – 20 с.
147. Потебня О. О. Теоретическая поэтика / О. О. Потебня. – М. : Высш. шк., 1990. – 344 с.
148. Почепцов Г. Г. Коммуникативные аспекты семантики / Г. Г. Почепцов. – К. : Высш. шк., 1987. – 320 с.
149. Предборська І. Філософські абрисы сучасної освіти / Ірина Предборська (ред.), Галина Вишинська, Вікторія Гайденоко та ін. – Суми : Університетська книга, 2006. – 225с.
150. Прохоров Ю. Е. Действительность. Текст. Дискурс: учебное пособие / Ю. Е. Прохоров. – 2-е изд., испр. – М. : Флинта, Наука, 2006. – 224 с.
151. Радзієвська Т. В. Комунікативно-прагматичні аспекти текстотворення : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спеціальність 10.02.15 “Загальне мовознавство” / Т. В. Радзієвська. – К., 1999. – 33 с.
152. Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М. : Наука, 1990. – 136 с.
153. Різун В. В. Лінгвістика впливу / В. В. Різун, Н. Ф. Непийвода, В. М. Корнєєв. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2005. – 148 с.

154. Руберт И. Б. Текст и дискурс: к определению понятий / И. Б. Руберт // Текст и дискурс. Проблема экономического дискурса : сб. науч. ст. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2001. – С. 23–38.

155. Руда Н. В. Мовна репрезентація категорії демінутивності: універсальне та ідіоетнічне: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спеціальність 10.02.15 “Загальне мовознавство” / Н. В. Руда. – К., 2009. – 19 с.

156. Святчик К. В. Прагматичний потенціал експресивного слова і його реалізація в російській газетній комунікації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спеціальність 10.02.02 “Російська мова” / К. В. Святчик. – К., 1997. – 22 с.

157. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : монографическое учебное пособие / Е. А. Селиванова. – К. : Брама; Изд-во Вовчок О. Ю., 2004. – 336 с.

158. Селіванова О. А. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. А. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.

159. Сенив М. Г. Семантико-стилистические функции деминутивных образований в латинском языке раннего периода : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : специальность 10. 673 “Классические языки” / М. Г. Сенив. – К., 1972. – 28 с.

160. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність: монографія / Катерина Серажим. – К., 2002. – 392 с.

161. Сергеев В. М. Конитивные методы в социальных исследованиях / В. М. Сергеев // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М. : Прогресс, 1987. – С. 3–30.

162. Серио П. Как читают тексты во Франции : [вступ. ст.] / П. Серио // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. – М., 1999. – С. 12–54.

163. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов / Дж. Р. Серль // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1989. – Вып. 17. Теория речевых актов. – С. 170–194.
164. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? / Дж. Р. Серль // Зарубежная лингвистика / пер. с англ.; общ. ред. В. А. Звегинцева. – М. : Прогресс, 2002. – Вып. 2. – С. 210–228.
165. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир; пер. с англ.; общ. ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика. – М. : Издательская группа “Прогресс”; “Универс”, 1993. – 656 с.
166. Сиротиніна О. Б. Соціолінгвістичний фактор в становленні мовної особистості / О. Б. Сиротиніна // Мовна особистість: соціолінгвістичні та емотивні аспекти : зб. наук. праць. – Волгоград; Саратов, 1998. – С. 3–15.
167. Скребнев Ю. М. Основы стилистики английского языка : учебник для вузов / Юрий Максимович Скребнев. – 2-е изд., испр. – М. : Астрель, 2003. – 223 с.
168. Скуратовська Т. А. Аргументація в америк судов дискурсі : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спеціальність 10.02.04 “Германські мови” / Т. А. Скуратовська. – К., 2002 – 196 с.
169. Слухай Н. В. Художественный образ в зеркале мифа этноса / Н. В. Слухай. – К., 1995. – 486 с.
170. Снитко О. С. Коды культуры у мовній об'єктивації дійсності / О. С. Снитко // *Studia linguistica* : збірник наукових праць / КНУТШ. – К., 2008. – Вип. 1. – С. 115–121.
171. Снитко Е. С. Коммуникативная стратегия поощрения и речевые тактики ее реализации / Е. С. Снитко // *Русистика* : сборник научных трудов / Украинская ассоциация преподавателей русского языка и литературы; КНУТШ; МГУ им. М.В. Ломоносова. – К., 2007. – Вып. 7. – С. 18–25.
172. Собуцький М. А. Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя / М. А. Собуцький. – К. : Вид-во Ін-та історії України НАН України, 1997. – 208 с.

173. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров; редкол. А. А. Гусев и др. – М. : Сов. Энцикл. – 1987. – 1600 с.
174. Сопер П. Основы искусства речи / П. Сопер. – М., 1992. – 448 с.
175. Степанов Ю. С. Альтернативный мир. Дискурс. Факт и принцип Причинности / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца XX века : сб. ст. – М., 1995. – С. 3–73.
176. Стриженко А. А. О приемах ораторской речи / А. А. Стриженко // Лексико-грамматические исследования (романо-германские языки). – Новосибирск : Наука, 1981. – С. 3–17.
177. Суперанская А. В. Общая терминология: Вопросы теории. Текст / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М. : Наука, 1989. – 246 с.
178. Тарасова И. П. Речевое общение, толкуемое с юмором, но всерьез / И. П. Тарасова. – М. : Высш. шк., 1992. – 85 с.
179. Таривердиева М. А. Отрицание и модальность: функционально-семантический анализ (на материале латинского языка) / М. А. Таривердиева // Функциональная семантика: Оценка, экспрессивность, модальность. In memoriam Е. М. Вольф. – М. : Российская Академия Наук, 1996. – С. 53–62.
180. Телия В. М. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. М. Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
181. Тишакова Л. Т. Деякі аспекти аналізу газетного дискурсу / Л. Т. Тишкова // Культура народів Причорномор'я. – 2007. – № 111. – С. 85–87.
182. Тищенко О. М. Метафора Євгена Маланюка (семантико-функціональний аспект) / О. М. Тищенко / НАН України; Інститут української мови. – К., 2004. – 144с.
183. Тулмин С. Человеческое понимание / С. Тулмин. – М., 1984. – 327 с.

184. Усманова А. Р. Дискурсия [Электронный ресурс] / А. Р. Усманова // Постмодернизм: энциклопедия. – Минск : Интерпрессервис, 2001 – С. 240. – Режим доступа: www.rammstein.ru.
185. Утченко С. Л. Еще раз о римской системе ценностей / С. Л. Утченко // Вестник древней истории. – 1974. – № 4. – С. 43–44.
186. Утченко С. А. Древний Рим: События. Люди. Идеи / С. Л. Утченко. – М., 1969. – 325 с.
187. Утченко С. Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения Республики (Из истории политических идей I века до н.э.) / С. Л. Утченко. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – 300 с.
188. Фуко М. Археология знания / Мишель Фуко. – К., 1996. – 208 с.
189. Хазагеров Т. Г. Общая риторика : курс лекций. Словарь риторических приемов : учеб. пособ. для студ. вузов, обуч. по направл. “Филология” / Т. Г. Хазагеров, Л. С. Ширина. – Ростов н/Д. : Фенікс, 1999. – 320 с.
190. Хазагеров Т. Г. Система убеждающей речи как гомеостаз: ораторика, гомилетика, дидактика, символика / Т. Г. Хазагеров // Социологический журнал, 2001. – № 3. – С. 5–28.
191. Хейзинга Й. Homo Ludens: Статьи по истории культуры / Йохан Хейзинга; сост. перевода и автор вступ. ст. Д. В. Сильвестров. – М. : Прогресс, 1997. – 416 с.
192. Холод О. М. Зібрання наукових праць: у 10 т. / Олександр Михайлович Холод; Українська асоціація психолінгвістів; Міжнародний дослідний центр "Людина: мова, культура, пізнання. – Кривий Ріг, 2009. – Т. 5: Психолінгвістика та соціальні комунікації. – 272 с.
193. Цицерон М. Т. Три трактата об ораторском искусстве / Марк Тулий Цицерон; АН СССР; Институт мировой литературы им. А. М. Горького; пер. с лат. Ф. А. Петровского. – М. : Наука, 1972. – 471 с.
194. Чабаненко В. А. Основы мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К. : Вища шк., 1984. – 167 с.

195. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови : монографія / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351с.
196. Чернявская В. Е. Дискурс как объект лингвистических исследований / В. Е. Чернявская // Текст и дискурс. Проблема экономического дискурса : сб. науч. ст. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2001. – С. 11–22.
197. Чикилева Л. С. Риторический дискурс: когнитивно-прагматический и структурно-стилистический аспекты: монография / Л. С. Чикилева. – М. : Флинта; Наука, 2005. – 316 с.
198. Шадчина А. С. Текстотвірні функції епістемічної модальності в давньогрецькому філософському дискурсі (на матеріалі текстів Геракліта і Платона) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спеціальність 10.02.14 “Класичні мови. Окремі індоєвропейські мови” / А. С. Шадчина. – К., 2005. – 20 с.
199. Шаховский В. И. Эмотивный компонент значения и методы его описания / В. И. Шаховский. – Волгоград : ВГПИ, 1983. – 94 с.
200. Шведова Н. Ю. Дейктическая система языка. Языковый смысл / Н. Ю. Шведова // Русский язык: Избранные работы. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 640 с.
201. Шевченко І. С. Когнітивно-комунікативна парадигма і аналіз дискурсу / І. С. Шевченко // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен: [колективна монографія]. – Х. : Константа, 2005. – С. 9–20.
202. Шевченко І. С. Когнітивно – прагматичні дослідження дискурсу / І. С. Шевченко // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен: [колективна монографія]. – Х. : Константа, 2005. – С. 105–118.
203. Шевченко І. С. Дискурс як мисленнєво – комунікативна діяльність / І. С. Шевченко, О. І. Морозова // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен: [колективна монографія]. – Х. : Константа, 2005. – С. 21–28.
204. Шевченко І. С. Проблеми типології дискурсу / І. С. Шевченко, О. І. Морозова // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен: [колективна монографія]. – Х. : Константа, 2005. – С. 233–236.

205. Шейгал Е. И. Семіотика политического дискурса / Е. И. Шейгал.
– М.; Волгоград : Перемена, 2000. – 368 с.
206. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку / Л. В. Щерба.
– М. : Учпедгиз, 1957. – 186 с.
207. Щерба Л. В. Опыты лингвистического толкования стихотворений / Л. В. Щерба // Советское языкознание: в 2-ух т. – Л. : Ленингр. научно-исслед. ин-т языкознания, 1936. – Т. 2. – 129 с.
208. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба // О частях речи в русском языке. – Л. : Наука, 1974. – С. 77–99.
209. Щербачук Л. Ф. Загальномова та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд.філол. наук : спеціальність 10.02.01 “Українська мова” / Л. Ф. Щербачук. – Дніпропетровськ, 2000 – 20 с.
210. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : Монографія / В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.
211. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада / Г. М. Яворська; НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О.Потебні. — К. : Ін-т мовознавства ім.О. О. Потебні, 2000. – 286 с.
212. Яковенко Н. Латинська мова : [підручник] / Наталя Яковенко, Валентина Миронова. – вид. 2-ге доп. – Львів : Український Католицький університ, 2002. – 468 с.
213. Bartlett F. Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology / F. Bartlett. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1932. – 327 p.
214. Berger A. Histoire de l'eloquence latine depuis l'origine de Rome jusqu' a Ciceron / A. Berger. – Paris, 1872. – 333 p.
215. Connolly W. The Terms of Political Discourse / William Connolly. – third edition. – London : Blackwell, 1994. – 257 p.
216. Cook G. Discourse and literature / Guy Cook. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1994. – 286 p.
217. Cook G. Discourse / Guy Cook. – Oxford : OUP, 1990. – 271 p.

218. Coulthard M. An introduction to discourse analysis (Applied linguistics and language study) / M. Coulthard. – London and New York : Longman, 1985. – 212 p.
219. Dijk Teun A. van. De la gramatica del texto al analisis critico del discurso / Teun A. van Dijk // Boletin de Estudios Linguisticas Argentinos. – Amsterdam : Universidad de Amsterdam, 1995. – No.6. – P. 27–31.
220. Dijk T.A. van. Strategies in text compherison / T. A. van Dijk, W. Kintsch. – New York; London : Academic Press, 1983 – 418 p.
221. Fairclough N. L., Wodac R. Critical Discourse analysis / N. L. Fairclough, R. Wodac // Discourse Studies. Discourse as social interaction. – London : Sage, 1997. – Vol. 2 – P. 258–284.
222. Grennan W. Argument Evaluation / Wayne Grennan. – Lanham, MD : University Press of America; N.Y.; L., 1984. – 238 p.
223. Habermas J. Erlauterungen zur Diskursethik / J. Habermas. – Frankfurt : Suhrkamp Verlag, 1991. – 391 p.
224. Harris Z. S. Analyse du discours / Z. S. Harris // Langages. – 1969. – № 13. – P. 8–45.
225. Hutchby J. Building aliguments in republic debate: A case study from British TV / J. Hutchby // Text. – Berlin; New York, 1997. – Vol. 17 (2), Mouton de Gruyter. – P. 161–179.
226. Hunt M. The universe within a new science explores the human mind / M. Hunt. – Brighton : The Harvester Press, 1982. – 415 p.
227. Kress G. Ideological structures in discourse / G. Kress // Handbook of discourse analysis. – London, 1985. – Vol. 4. – P. 27–42.
228. Nunan D. Introducing Discourse Analysis / D. Nunan. – London : Pinguin English, 1993. – 134 p.
229. Potter J. Discourse and Social psychology: Beyond Attitudes and Behaviour / J. Potter, M. Wetherell. – London : Sage Publications, 1987. – 216 p.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

230. Gellius Aulus. The Attic nights : in 3 vol. / John C. Rolfe (engl. transl.). – London. : Harvard UP, 1996. – 464 p.
231. Malkovati H. Oratorum Romanorum fragmenta : in 3 vol. / H. Malkovati – Vol. I. – Torino, 1930. – 345 p.
232. Malkovati H. Oratorum Romanorum fragmenta : in 3 vol. / H. Malkovati – Vol. II. – Torino, 1930. – 219 p.
233. Malkovati H. Oratorum Romanorum fragmenta : in 3 vol. / H. Malkovati – Vol. III. – Torino, 1930. – 249 p.
234. Mayer H. Oratorum romanorum fragmenta / H. Mayer. – ed. 2. – Zurich, 1842. – 647 p.